SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 67.

HOFFMANN ISTVÁN

HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE

TINTA KÖNYVKIADÓ

Hoffmann István

HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg: http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 67.

HOFFMANN ISTVÁN

HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE

Második kiadás

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2007

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 67.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

A könyv megjelenését az OTKA 62207 számú pályázata támogatta.

ISSN 1419–6603
ISBN 978 963 7094 67 5

© Hoffmann István 1993, 2007
TINTA Könyvkiadó, 2007

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Tóth Valéria
A nyomás és a kötés az Akaprint Nyomda munkája
Felelős vezető: Freier László

TARTALOM

Előszó 7

Bevezetés 9

Tudománytörténeti áttekintés: rendszer és szintézis helynévkutatásunkban 13
- Előzmények a XIX. században 14
- Makrotoponímiai kutatások 15
- Névélettani vizsgálatok 17
- Névelméleti alapvetések 22

A helynevek keletkezése 25
- A helynevek közszói eredete 25
- A tulajdonnévi kategória keletkezéséről 27
- A minták szerepe a névadásban 29
- A névadás nyelvlélektani, nyelvszociológiai háttere 30
- Modellelméletek az európai névkutatásban 32
- Névtudat és névkompetencia 34

Az elemzési modell alapvonásai 37
- Kiindulópontok 37
- A helynevek rendszerszerűsége 39
- Alapfogalmak 40

A helynévfajták 43

Szerkezeti elemzés 53
- 1. Funcionális-szemantikai elemzés 53
- 2. Lexikális-morfológiai elemzés 67
- 3. Szintagmatikus elemzés 71
  - 3.1. Jelzős szerkezetű nevek 72
  - 3.2. Határozós szerkezetű nevek 76
  - 3.3. Mellérendelő szerkezetű nevek 77

Keletkezéstörténeti vizsgálat 79
- 1. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek 82
- 2. Morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek 85
  - 2.1. Helynévképzővel történő névalkotás 86
  - 2.2. Névszójelekkel történő névalkotás 95
    - 2.2.1. Többesjellel történő névalkotás 95
    - 2.2.2. Birtokjellel történő névalkotás 98

2.3. Határozóraggal történő névalkotás ... 100
2.4. Névutóval történő helynévalkotás ... 101
3. Jelentésbeli névalkotás ... 103
3.1. Jelentéshasadás ... 106
3.2. Jelentésbővülés vagy -szűkülés ... 113
3.3. Névátvitel ... 115
3.3.1. Metonimikus helynévalkotás ... 118
3.3.2. Metaforikus helynévalkotás ... 127
3.4. Indukciós névadás ... 133
3.5. Névköltöztetés ... 135
4. Szerkezeti változással alakult helynevek ... 137
4.1. Ellipszis ... 140
4.2. Redukció ... 145
4.3. Kiegészülés ... 148
4.4. Bővülés ... 153
4.5. Deetimologizáció ... 156
4.6. Népetimológia ... 158
5. Névátvétel ... 161
Irodalom ... 163
Summary ... 171

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Könyvem első kiadása 1993-ban a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet sorozatában látott napvilágot. Nagy örömömre munkám nemcsak az érintett tudományterület vérkeringésébe került bele, hanem szerepet kapott a felsősoktatásban, a névtan ismereteinek tanításában is: számos diákköri és szakdolgozat alapjául szolgált, doktori értekezések, tudományos publikációk kapcsolódtak hozzá. Az érdeklődés és a viszonylag kis példányszámú megjelenés következtében azonban a könyvhöz már néhány év elteltével sem volt könnyű hozzájutni. Ezt érzékelve a Tinta Kiadó az újrakiadás javaslatával keresett meg, ami örömmel töltött el ugyan, ám igazán annak örültem volna, ha a másfél évtizede írott munkámat átdolgozva, kiegészítve jelentethettem volna meg. Időközben ugyanis számos olyan publikáció jelent meg, amelynek az eredményei módosították a véleményemet egy-egy korábban általam felvetett problémát illetően, többen vállalkoztak arra, hogy egyes vázlatosan felrajzolt jelenségekről — többnyire gazdag névanyag feldolgozása révén — részlezetőbb képet adjanak. Én magam is több írásomban gondoltam tovább munkám egyes részleteit. Mindezek ellenére azonban sajnos, egyéb feladataim miatt nem nyílott lehetőségem arra, hogy az első kiadás szövegét átdolgozzam.

Elvégeztük azonban a könyv technikai felfrissítését, amelynek során átalakult a könyv hivatkozási rendszere és tipográfiai arculata: ezt a feladatot Tóth Valéria a tőle megszokott pontossággal oldotta meg. Fáradságos munkáját ez úton is köszönöm. Köszönettel tartozom Kiss Gábor kollégámnak, a Tinta Kiadó igazgatójának is, aki nemcsak biztatott az ismételt kiadásra, hanem a kiadás feltételeit biztosította.

Könyvem legfontosabb tudományos hozadéka — ahogyan azt majd másfél évtized távlatából látom — egy új helynévelemzési módszer kidolgozása volt, amelyet az elmúlt évek során többen kiegészítettek, pontosítottak, továbbfejlesztettek. E téren a fő érdem a tanítványaimé-kollégáimé, akik elsősorban azt bizonyították, hogy az elemzési modell jól alkalmazható a történeti helynévkincs, különösképpen a magyar névtörténeti kutatások szempontjából elsőrendűen fontos Árpád-kori névállomány vizsgálatára is. Tóth Valéria, Rácz Anita, Póczos Rita és Bényei Ágnes monografikus munkákat tett közzé e tárgyban, egy-egy jelenség, névfajta vagy terület névanyagát érintően Győrffy Erzsébet, Reszegi Katalin, Várnai Judit Szilvia, Nemes Magdolna, Loós Andrea és Kocán Béla publikált fontos tanulmányokat, Kis Tamás és Fehér Krisztina pedig más névfajtákra terjesztette ki az elemzési modellt.

Rajtuk kívül Bíró Ferenc az, aki a legtöbbet fűzött hozzá az elemzési módszer egészéhez és részleteihez egyaránt. Fontos elméleti megjegyzéseket tett vele összefüggésben Mező András és Juhász Dezső, a rendszertani leírás egy-egy részterületét gondolta tovább Vörös Ottó, Bölcskei Andrea és Zántó Edina. Különféle helynévanyagra vonatkozó vizsgálatokat végzett e módszerrel Csomortáni Magdolna, Kovács Erzsébet és Háry Gyula, egyedi névelemzésekre használta fel Pesti János és Kováts Dániel. Más tulajdonnévfajtákra alkalmazta a modellt Havas Péter, Pelczéder Katalin, valamint Sebestyén Zsolt és N. Fodor János.

Értékes gondolataik, fontos eredményeik miatt könyvemet ma már az ő idevágó munkáikkal együtt célszerű használni.

Debrecen, 2007. január 31.

Hoffmann István

BEVEZETÉS

Napjaink helynévkutatása számára elérhető közelségbe került az a régen kitűzött és áhított cél, hogy a magyar helynévkincs egészéről vázoljunk fel olyan átfogó képet, amely helyneveink legáltalánosabb jellegzetességeivel, névrendszerünk alapsajátosságaival ismertet meg bennünket. Természetesen ez a kép kezdetben csak vázlatos lehet, bizonyos részei egyelőre homályban is maradnak talán. Még ennek tudatában is vállalkoznunk kell azonban a feladatra: az első lépések megtételét a tudományterület elmúlt évtizedeinek eredményei követelik meg tőlünk.

A fő nehézséget a kutatható helynévanyag örvendetes fölszaporodása jelenti. Az elmúlt bő negyed század alatt viszonylag egységesen szerkesztett, korszerű helynévtárakban névadatok százezrei váltak hozzáférhetővé. Ha ezt az adatbázist kiegészítjük az újabb és régebbi helynévközlések és forráskiadványok — gyakran más szempontú és célú, de a névkutatásban is jól fölhasználható — anyagközléseivel, milliós nagyságrendű helynévanyag áll rendelkezésünkre.

Annak, hogy a magyar helynévrendszer nagy összefüggéseiről, területi, időbeli különbségeiről, változásának alapvető formáiról, állandó bővülésének irányairól egynemű képet alkothassunk, nélkülözhetetlen alapfeltétele, hogy olyan egységes leírási kerettel, fogalmi hálóval rendelkezzünk, amely megfelel a korszerű névrendszertani elemzés követelményeinek. E munka céljául egy ilyen lehetséges elemzési modell létrehozását tűztem ki.

A magyar névtanban használatos történeti helynévtipológiák kitűnő alapot jelentenek ehhez a vállalkozáshoz. Ezek a vizsgálati keretek — részletesebb tudománytörténeti szempontú elemzésükre a következő fejezetben térek ki — végső formájukat jórészt a 40-es–50-es években nyerték ugyan el, mégis valójában a század első felének nyelvlélektani irányultságát mutatják. Az egyoldalú megközelítés oldására való törekvést jelzi, hogy az elnevezési helyzet mellett a nevek nyelvi szerkezetére és a helynévfajtákra is igyekeztek tekintettel lenni a kutatók. Ezek a szempontok azonban nem épültek egységes elméleti keretbe; a valóban lehetséges elemzési szintek úgy keveredtek egymással, hogy a szemléleti alap heterogenitásának eredményeként a kialakított kategóriák is kevertté váltak. Az egyes helynevek emiatt — s nem a nyelvi jellegükből adódó átmenetiségük, összetettségük okán — sorolhatók be egyidejűleg a tipológia különféle osztályaiba. Másrészt általánossá vált az a nézet is, hogy a felhasznált kategóriák szaporítása, bővítése az éppen vizsgálatba vont anyag függvénye csupán.

A hagyományos történeti helynévtipológiák kereteit az elmúlt évtizedekben több oldalról is szétfeszítették a tudományterület újabb eredményei. Jelentős előre-

lépést tapasztalhattunk a makrotoponimák kutatásában: a rendszertani változásoknak mind a nyelvi szerkezet felől való, mind az egyes névfajtákból kiinduló megközelítésében. A névelmélet, az általános névtan témakörében kitűnő monográfia s emellett tanulmányok sora vállalkozott a külföldi eredmények adaptálására, néha sikeres meghaladására. Az egyes helynevek, kisebb névcsoportok vizsgálata olyan szempontokat is fölvetett, amelyek helynévrendszerünk egésze tekintetében is lényegesek. Mindezt figyelembe véve — bár azt is látnunk kell, hogy helynévkutatóink energiáit elsősorban másféle munkák kötötték le — különösen feltűnő, hogy majd negyed százada nem született a magyar helynevek szintetikus feldolgozásának feladatát vállaló összefoglaló munka.

Az említett eredmények alapján — kiegészítve, ötvözve ezeket az újabb európai névkutatási irányzatok fő törekvéseivel, elméleti hátterével —, úgy gondolom, megalapozottan vállalkozhatunk arra, hogy egy új helynévvizsgálati modell kereteit fölvázoljuk. A rendszerezést elméleti kiindulásból közelítettem meg, mivel úgy vélem, hogy konkrét névanyag, zárt korpusz elemzése kevésbé szolgálhat megfelelő alapul célunk eléréséhez, ahhoz, hogy nagyszámú helynév feldolgozására alkalmas helynévtipológiát hozzunk létre. A konkrét helynévrendszerek bemutatását vállaló kutatóknak az az illúziója, hogy e vizsgálatok révén — mint valamiféle mozaikdarabokból — kirajzolódik majd névrendszerünk egészének képe, nem vált valóra. Ez már önmagában is indokolja az ettől eltérő megközelítések létjogosultságát. Az elméleti alapú megközelítés természetesen nem jelentheti azt, hogy a vizsgálatot külső szempontoknak, logikai konstrukcióknak a helynevekre való ráerőszakolásával kívánom elvégezni. Arra vállalkozom csupán, hogy a helynévleírásban használatos fogalmakat, kategóriákat értelmezve, néha átrostálva, újragondolva, s a dolog természetéből adódóan újabbakkal is kiegészítve — mintegy a nézőpont áthelyezésével — új összefüggésrendszerbe állítsam, hogy ezáltal az eddigiektől eltérő megközelítések is érvényesíthetővé váljanak.

Vizsgálataim alapvetően mikrotoponímiai jellegűek. Ennek több oka is van. A helynévkincsnek számában ez a legnagyobb — s ebből adódóan változatosságában is a legtarkább — rétege, s itt a legfeszítőbb az ellentmondás a hatalmas felgyűjtött névanyag és ennek elméleti feldolgozatlansága között. Másrészt pedig a bemutatásukra alkalmazott tipológiákban a felhasznált kategóriákat illetően e téren a legnagyobb a kevertség, a fogalmi tisztázatlanság. Reményeim szerint az e körben felmutatható vizsgálati eredmények összeegyeztethetők lesznek azokkal, amelyek a makrotoponimák (főleg a településnevek) körében értékállónak mutatkoztak.

A helynévelemzési modell megalkotásában nyelvészeti alapelvekre támaszkodom, kizárólag e tudományszak módszereit alkalmazom. Ez a korlátozás a tekintetben talán szokatlan, hogy a tulajdonnevek vizsgálatára az utóbbi fél évszázad folyamán egyre markánsabban új tudományszak különült el: a névtan. A kutatók véleménye szerint a tulajdonnévi kategória összetettsége megköveteli a sokszempontú, komplex vizsgálatok alkalmazását.

Valóban igaz, hogy a helynevekhez, a tulajdonnevekhez vagy még általánosabban a névproblémához sokféle tudománynak van, lehet köze. Ez abból következik, hogy a név nyelvi jelenség, s a nyelv mint az emberi nem egyik jellegzetes specifikuma, sokféle vizsgálódás tárgya lehet. A filozófia, a logika, a pszichológia, a szociológia, a nyelvtudomány — miközben a tulajdonnévre mint a nyelv egy részletére irányítja figyelmét — mindig saját nézőpontját, fogalmi hálóját használja föl. Tapasztalatból tudjuk, hogy a fentieken kívül is még jó néhány tudományterület számára szolgálhatnak adalékul a helynevek, s megfordítva: ezek elemzéséhez is rendkívül sokféle tudományszak eredményét kell felhasználnunk. A többirányú megközelítés jogosságát fenntartva és hangsúlyozva meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy nemkívánatos félreértésekhez, szemléleti torzulásokhoz vezethet a kutatási célok, alapelvek és módszerek keverése, különösképpen pedig az, ha netán egy-egy tudományszak kisajátítani igyekszik a tulajdonnévi kategóriát.

A kutatási terület egyértelmű körülhatárolása, a nyelvtudományi megközelítésre való leszűkítése önmagában még igen sok szempont érvényesítését teszi lehetővé. A nyelvi jelek nyelvészeti szempontú elemzésében a funkcionális-szerkezeti vizsgálatok különféle változatai bizonyultak a legtermékenyebbnek, az így kapott eredmények a leginkább időtállóknak. Ezért a helynevek elemzésében is ezt a megközelítést alkalmazom. A nevek lélektani, szociális, stilisztikai stb. értelmezésének lehetőségeit — bár természetesen fontosnak tekintem — ezúttal figyelmen kívül hagyom, az ezekkel kapcsolatos kategóriákat nem használom föl az elemzésben. Az alkalmazott elemzési sík egyneműsége révén a vizsgálat fogalmi készlete pontosabban definiálhatóvá válik.

Vállalt feladatom szerint arra törekszem tehát, hogy a magyar mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásának elméleti keretét létrehozzam, mindannak az elméleti és gyakorlati tapasztalatnak és tudásnak az egybeolvasztásával, amely e téren a magyar nyelvtudományban kikristályosodott. A későbbi kutatásoknak kell megvalósítaniuk azt a távolabbi célt, hogy e modell segítségével valóban nagyszámú, a magyar nyelvterület egészét képviselő, esetleg történetileg kiterjesztett helynévanyagot is bemutassunk.

Ilyen nagy mennyiségű lexikális elem feldolgozása a hagyományos adatkezelési módszerekkel elképzelhetetlen. A nyelvi anyag tárolásának, rendezésének viszonylag új, de mind a történeti, mind a leíró nyelvészetben már eddig is jelentős eredményeket felmutató módszere, a számítógépes feldolgozás eddig ismeretlen lehetőségeket, szinte más léptéket kínál a kutatók számára a helynévkutatás terén is. Ezért a számítógépes adatbázis kiépítésének követelményei is figyelembe veendők a nyelvi elemzési modell kialakításában. (Ennek részletkérdéseiről ld. HOFFMANN 1989.) A helynevek ilyen új szempontú vizsgálatának szükségességét és termékenységét mutatja a finn helynévkutatók elmúlt másfél évtizedbeli ezirányú törekvése, illetőleg ennek eredményeként EERO KIVINIEMI munkája (1990), amelyben a szerző kb. 1 millió név alapján jellemzi a finn helynévrendszert. Talán nem minden

alap nélkül remélhetjük, hogy a magyar helynévkutatás is fel tud mutatni a közeljövőben hasonlóan szép eredményeket.

Munkámat kandidátusi értekezésként készítettem el. A kézirat végső formájának kialakításában ily módon sok szakértő véleményt vehettem figyelembe, közülük is kiemelendők opponenseim (J. Soltész Katalin, Kálmán Béla, Mező András és Juhász Dezső), valamint debreceni kollégáim (Sebestyén Árpád, Jakab László, A. Molnár Ferenc, Kis Tamás és Maticsák Sándor) megjegyzései.

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS: RENDSZER ÉS SZINTÉZIS HELYNÉVKUTATÁSUNKBAN

A magyar helynevek kutatásával kapcsolatos kérdések, eredmények tudománytörténeti szempontú áttekintése akár önálló könyv témája is lehetne. Terjedelmesebb tanulmány méretű összefoglalások — gyakran a tudományszak egy-egy fordulópontjához kapcsolódóan — eddig is szép számmal születtek e témakörből.

Csaknem fél évszázada adta közre SZABÓ T. ATTILA a XIX. század helynévkutatásait áttekintő nagyívű tanulmányát (1944). LŐRINCZE LAJOS nevezetes munkáját (1947) követően a helynevek névélettani rendszerezésére vonatkozó nézeteinek újbóli kifejtésével együtt a kutatások fejlődési irányainak felvázolására is vállalkozott (1949). A „Földrajzi neveink élete" megjelenésének 20. évfordulóján — a rendszeres, szervezett megyei, járási helynévgyűjtések kezdetén — a korszakos jelentőségű mű ismételt kiadásával együtt SEBESTYÉN ÁRPÁD vállalkozott a közben eltelt időszak eredményeinek áttekintésére (1967). Megemlítendő ebből az időszakból KÁZMÉR MIKLÓSnak két, szinte bibliográfiai részletezettségű összefoglalása is (1956, 1968).

Ezt követően a névtudományi konferenciák keretében a tudományterület kiemelkedő szakemberei foglalták össze plenáris előadásokon, elnöki megnyitókban a két konferencia közötti időszak tudománytörténeti szempontból lényeges történéseit (BENKŐ 1970, 1981; MEZŐ 1981; ÖRDÖG 1989). A külföldi kutatások áttekintése, összefoglaló elemzése is hozzátartozott a névtanosok rendszeres találkozóinak programjához (már az első konferencián: BÁRCZI 1960; a későbbiekben: KISS L. 1970, UŐ 1989).

A fenti tudománytörténeti célú tanulmányok mellett egy sor olyan munkát is idézhetnénk, amelyekben szerzőik egy-egy részkérdés tárgyalásakor (pl. MEZŐ 1982: 15–25) vagy éppen a névtan terén is jelentős teljesítményt felmutató nyelvészek munkásságának értékelése során (pl. KISS LAJOS Kniezsáról: 1968 és Melichről: 1973a) vállalkoztak tudománytörténeti szempontból is lényeges kérdések tisztázására. TEMESI MIHÁLY a magyar nyelvtudomány egészéhez való viszonyában mutatta be a második világháború utáni időszak hazai névkutatásait (1980: 230–47).

A helynévkutatás tudománytörténeti vonatkozásait taglaló legfontosabb munkák puszta felsorolása is jelzi, hogy dolgozatom tudománytörténeti hátterének bemutatásában igen határozott korlátokat kell a magam számára szabnom. Mivel azonban választott témám, vállalt feladatom — egy egynemű, nyelvi szempontú

helynévelemzési modell létrehozása — igen sok tudománytörténeti előzménnyel mutat összefüggést, ez a korlátozás meglehetősen nehezen valósítható meg. Az ellentmondást akképpen kísérelem meg feloldani, hogy a részletkérdéseket tárgyaló munkákat dolgozatom megfelelő fejezeteiben elemzem, mutatom be. E helyütt inkább csak arra vállalkozom, hogy mintegy madártávlatból áttekintsem azokat a folyamatokat, amelyek a magyar helynevek rendszerszerű leírásában a legmeghatározóbbnak mutatkoztak, értékeljem azokat a munkákat, amelyek helyneveink, különösképpen a magyar mikrotoponimák rendszerezését a szintézis létrehozásának igényével kísérelték meg. Ily módon válik tudománytörténeti áttekintésem kulcsszavává, alapszempontjává a rendszer és a szintézis.

Előzmények a XIX. században

A helynevek iránti figyelem múlt századi ébredését, akkori vizsgálatukat a tudománytörténeti előzmények címszó alá sorolhatnánk leginkább. Az általam vizsgált rendszer és szintézis a feldolgozómunka alapfogalma. Mivel a XIX. századot inkább az adatfeltárás jellemezte, analóg fogalomként talán a rendszerességet említhetnénk. E tekintetben kétségtelenül tapasztalunk változást, előrelépést már a múlt században is. Jellemzőbbnek a RÉVÉSZ IMRÉTől megfogalmazott magatartást tekinthetjük, miszerint a „mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdekkel nem bíró helyneveket gyűjteményemben fel sem vettem” (idézi SZABÓ T. A. 1998: 18). Az efféle, érdekességekre vadászó, mazsolázgató szemlélet mellett több kutatónál — SZABÓ T. ATTILA korábban említett összefoglalása szerint elsőként SZABÓ KÁROLY Köröstarcsa helyneveit bemutató dolgozatában (1851) — jelentkezik az igény az egyes települések, tájegységek teljes, válogatás nélküli névanyagának összegyűjtésére.

Ez a gondolat vezérli PESTY FRIGYESt is nagyszabású helynévgyűjtő tervének megfogalmazásában, végrehajtásában. Anélkül, hogy a névtár erényeinek s kétségtelenül meglévő hiányosságainak elemzésébe bocsátkoznék — a szakirodalomban szép számmal találhatók ilyen észrevételek —, vizsgálati szempontomat is érintően egyetlen megjegyzés kívánkozik ide. A 63 kötet a Kárpát-medence helyneveinek olyan teljességét tartalmazza szinkronikus metszetben, amihez foghatóra nincs példa forrásaink között, és sajnos nem is remélhetjük, hogy hasonló területi határokat tekintve a közeli vagy akár a kevésbé közeli jövőben összeálljon egy modern gyűjtési és szerkesztési elveken nyugvó helynévtár.

A XIX. század második felének és századunk első évtizedeinek jelentős értékeket létrehozó adatfeltáró és -feldolgozó munkálatai a makrotoponimák két legszámottevőbb csoportjára, a település- és a víznevekre irányultak elsősorban. Még a határnevek összegyűjtését szorgalmazó PESTY FRIGYES munkásságában is csak utolsó, töredékben maradt művében (1888) jelenik meg a mikrotoponimák földolgozásának igénye.

E téren s a gyűjtés rendszerességében is a XIX. században kétségkívül a néprajzkutató JANKÓ JÁNOS jutott legmesszebbre munkáiban (pl. 1892, 1902).

Makrotoponímiai kutatások

Ebben a történeti érdeklődésű korban több oknál fogva is természetes, hogy a helynevek vizsgálatával elsősorban a történettudományt és a nyelvtörténetet segítette a nyelvész. Az etimológiai érdeklődés nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi tudományosságot is jellemezte. Ezt a tényt később az „önelvűvé" vált névtan képviselői — a tudománytörténeti összefüggéseket feltárva, megértve ugyan — kicsit mintha elmarasztalóan, a névkutatás gyermekbetegségeként emlegetnék. Pedig ez a fajta vizsgálódás MELICH JÁNOS (1925–29) és KNIEZSA ISTVÁN (1938, 1943–1944) életművében valódi szintézisek létrehozásához vezetett. A nevek eredetének tisztázásával eldönthető a nyelvi hovatartozásuk, a névföldrajzi módszerrel pedig bizonyos elterjedésbeli jellegzetességeket is kapcsolhatunk hozzájuk és rajtuk keresztül az őket létrehozó, használó emberhez. S ha ráadásul bizonyos típusú, azonos nyelvi szerkezetet mutató nevek egy-egy korban sűrűsödni látszanak, kronológiai jellegzetességeik is föltárhatók. A MELICH és KNIEZSA által létrehozott szintézisek igen jelentős feladatot vállaltak: nem csupán a helynevekről kívántak szólni, hanem segítségükkel a magyarság s más kárpát-medencei népek történetéről, kultúrájáról is.

A magyar helynévkutatásnak ezt a vonulatát vitte tovább BÁRCZI GÉZA a magyar szókincsről írott könyvének helynevekkel foglalkozó fejezete (1958: 145–51), azzal a különbséggel, hogy BÁRCZI MELICHnél és KNIEZSÁnál jóval nagyobb figyelmet fordít a mikrotoponimákra (ezekkel kapcsolatban egyébként már a TA. szórványainak elemzése során is fontos megjegyzéseket tett: 1951: 65–7).

KÁLMÁN BÉLA méltán sikeres, négy magyar és egy angol nyelvű kiadást megért nagyszerű összefoglaló munkájában, „A nevek világá"-ban (1., 2. és 3. kiadása: 1967, 1969 és 1973, 4. kiadása: 1989a) is jórészt azokat a kategóriákat (országnevek, víznevek, hegynevek s legrészletezőbben a helységnevek) és fogalmakat (pl. köznévből: népnévből, törzsnévből, ill. tulajdonnévből: puszta személynévből stb. alakult helynevek) használja, amelyeket a század első felének névkutatása kimunkált. A dűlő- és az utcanevek, a mikrotoponimák talán legjellegzetesebb két csoportja azonban már önálló fejezetet kapott e munkában.

A névrendszertani kutatások terén — a vitathatatlanul megélénkülő mikrotoponímiai érdeklődés mellett — az 1970-es és az 1980-as években továbbra is a településnevek, általánosabban pedig a makrotoponimák vizsgálata tudott jelentősebb eredményeket fölmutatni.

A KNIEZSA–BÁRCZI-féle történeti helynévtipológia belső ellentmondásait, főleg kronológiai tekintetben képviselt merevségét a történész KRISTÓ GYULA próbálta elsősorban feloldani (1976). Jogosan figyelmeztet azonban arra, hogy „a valóságot legpontosabban tükröző névtipológiai szintézist csak valamennyi névtípus monografikus feldolgozása után lehet majd adni" (i. m. 5).

A településnevek rendszerszerűségének bemutatása, a rendszerszemlélet érvényesítése legkövetkezetesebben talán két olyan munkában érvényesül, amely egy-egy jól körülhatárolható, egynemű településnév-réteg bemutatására vállalkozik,

igen nagyfokú módszertani következetességgel és tisztasággal. KÁZMÉR MIKLÓS „A »falu« a magyar helynevekben” (1970) és MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnévadás” (1982) c. művének vizsgálati módszerei, valamint következtetései, eredményei — éppen a fenti okokból következően — a mikrotoponímiai kutatások számára is mintául, alapul szolgálhatnak.

KÁZMÉR egy szerkezeti modell, a *-falu* utótagú településnevek vizsgálatára vállalkozik, áttekintve nyelvi szerkezetük típusait, változási folyamatait. A névföldrajzi és a kronológiai szempontok segítségével a névtípus tér- és időbeli határait próbálja megállapítani. A szerző vizsgálati módszerében, fogalmi készletében érezhetően jelen vannak a névélettannak az — elsősorban a mikrotoponímiai kutatások során megerősödött — alapvető szemléleti elemei. (KÁZMÉR munkájához — feladatvállalását, módszerét tekintve — igen közel áll B. LŐRINCZY ÉVA „Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s* ~ *-cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban” [1962] c. dolgozata. E művet a névtani írások között ritkábban szokás emlegetni, pedig a nevek rendszerszerűségének következetes érvényesítése mellett kiemelendő az is, hogy a szerző több, névelméleti szempontból fontos kérdést vet fel az ómagyar kori helynévanyag alapján.)

MEZŐ kiindulása különbözik a KÁZMÉRétól: a településnevekben előforduló összes szerkezeti típust s ezek változásait igyekszik leírni. A kutatási terület időbeli határait a hivatalosság megjelenéséhez köti. A rendszer oldaláról ez annak a felismerése, hogy településneveink egy bizonyos idő előtt nem alkottak egységes szisztémát. Ennek egyik bizonyítékaként az addig meglévő nagyszámú homonim nevet említhetjük. MEZŐ, mintegy könyve előtanulmányaként, nagyszerű érzékkel tisztázza az igen gyakran helytelenül egybecsúsztatott névszociológiai síkoknak, a névadásnak és a névhasználatnak a viszonyát, az e körben emlegetett fogalmak (természetes, mesterséges, népi, hivatalos stb. név) kapcsolatrendszerének dialektikus értelmezésével. Módszertani jelentősége van annak is, hogy művével a névélettannak a településnevekre való teljes körű alkalmazhatóságát bizonyítja. A magyar helynévkutatás egységének megteremtése szempontjából igen fontosak azok a következtetései, amelyek a névadás mikro- és makroszintjei közötti egyezésekre, kapcsolatokra vonatkoznak.

A magyar helynévkutatások jó évszázados etimológiai irányú vizsgálódásainak nagyszabású összefoglalásaként jelentette meg KISS LAJOS a „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-t (1. kiadása: 1978, ez ideig utolsó, 4., bővített és javított kiadása két kötetben: 1988). A csodálatos gazdagságú mű a magyar helynévkincs legfontosabb makrotoponimáit (s mellettük kisebb számban mikrotoponimákat is) igen korszerű névfejtő elvek és módszerek alapján feldolgozva mutatja be. KISS LAJOS munkájával a magyar helynévfejtés felzárkózott a nemzetközileg méltán elismert hazai etimológiai kutatások mellé. Úgy tűnik, hogy GYÖRFFY GYÖRGY nagyszabású sorozatának („Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzá”-nak) előrehaladtával az etimológiai vizsgálatok még inkább kiteljesedhetnek. Ezek alapján s az elmúlt fél évszázad tudományos eredményeinek összegzése révén akár a

KNIEZSÁéhoz hasonló típusú szintézis megalkotására is lehetőség nyílik. Egy ilyen munka vázlatának is tekinthetjük KISS LAJOS néhány éve közreadott dolgozatát (1988).

A magyar helynév-etimológiai kutatások magas színvonala biztos támasza a más szempontú feldolgozó munkáknak is. A helynévkutatásnak ugyanis kevés olyan területe van, amelyben a névfejtés ne képezné a vizsgálódások központi részét. Az utóbbi fél évszázad helynévkutatásainak sokszínűsége egyértelműen bizonyította, hogy bár az etimologizálásnak nem feltétlenül kell a nyelvi vizsgálat fő céljának lennie, de legtöbbször elengedhetetlen feltétele a további következtetéseknek.

Névélettani vizsgálatok

A magyar helynévkutatásokat, mint a fentiekből ez talán kitűnik, alapvetően a makrotoponímiai vizsgálatok túlsúlya jellemezte. A mikrotoponimák „egyenrangúsodását" az úgynevezett névélettani kutatások szükségességének meghirdetése és e módszer fokozatos elterjedése biztosította. 1947-ben két nagy hatású, valóban korszakos jelentőségű mű megjelenése irányította az addigiaknál jóval erősebben a figyelmet e névrétegre: LŐRINCZE LAJOS „Földrajzi neveink élete" és BENKŐ LORÁND „A Nyárádmente földrajzinevei" című munkája. Ezt megelőzően azonban már az 1930-as években érezhető egyfajta szemléletváltozás a helynevek megítélésében, mégpedig az erdélyi iskola, elsősorban SZABÓ T. ATTILA munkásságában. Az „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár" összeállításának hatalmas vállalkozása összességében sajnos „csupán" több százezer névcédula elkészítéséig juthatott el, bár maga SZABÓ T. ATTILA és tanítványai jó néhány, történeti és élőnyelvi adatokat gazdagon tartalmazó helynévtárat is megjelentettek egy szűk évtized alatt. Erejükből nemcsak a gyűjtésre és a közzétételre tellett, de e névanyaghoz kapcsolódóan fontos tanulmányok sorát is publikálták (pl. a személynevek helynévbeli előfordulásáról, névutós helyneveinkről stb.).

Az erdélyi iskola helynévkutató programja minden bizonnyal nem független CSŰRY BÁLINTnak a népnyelvkutató törekvéseitől. CSŰRY „Szamosháti szótár"-ába (1935–36) dűlőneveket is fölvett. Tanítványai is a népnyelvkutató munka szerves részének tekintették a helynévanyag gyűjtését. E dolgozataikat — az erdélyieké mellett — CSŰRY rendre megjelentette intézetének évkönyvében, a Magyar Népnyelvben. A magyar nyelvészek munkásságában a későbbiekben is jellemző maradt a helynévkutató és a nyelvjáráskutató tevékenység összekapcsolódása.

Az erdélyi iskola hagyományain nevelkedett BENKŐ LORÁND, valamint az akkor népnyelvkutatással foglalkozó LŐRINCZE LAJOS fent említett munkájukat — alig egy évtizeddel az újfajta kutatási irány kibontakozása után — azzal az igénnyel jelentették meg, hogy az újabban felszínre került hatalmas mikrotoponímiai anyag bemutatásához átfogó leírási keretet, elemzési mintát hozzanak létre. Milyen okok húzódhattak meg e rendszerezési, modellalkotási törekvések mögött?

A tipizálásra késztető legfontosabb motívum talán az lehetett, hogy a nevek keletkezési folyamatának vizsgálata a névkincs fiatalabb rétegét jelentő határnevek esetében kecsegtet nagyobb eredménnyel. Összefügg ez a terepmunka, az élőnyelvi gyűjtés becsületének növekedésével is: ennek során a kutatók sokszor „in statu nascendi" tudják megragadni a nevek születését. Ez a „pillanat" persze jelenthet több nemzedéknyi időt is: a névalkotási helyzet akár évtizedeken át megmaradhat a kollektív emlékezetben. Talán ezzel a „földhözragadtsággal" is magyarázható, hogy a rendszerszerűség érvényesítése a magyar helynevek kutatásában jórészt megmaradt a névhasználók szempontjából való megközelítésnek, s kevésbé jelentette a különböző, spekulatív úton létrehozott kategóriák kitöltésének kísérletét.

Az önelvű névkutatás, az önálló névtudomány létrejöttét a névélettani módszer kialakulásához szokás — nem minden ok nélkül — kapcsolni. LŐRINCZE LAJOS a következőkben határozta meg ennek lényegét: „jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önelvű, saját szempontú: n é v é l e t t a n i vizsgálat megkísérlését, amelynek középpontjában nem a földrajzi neveknek valamely tudományággal, hanem az élettel való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formái k e l e t k e z é s é n e k alapja, kutatni a v á l t o z á s o k , e l m ú l á s o k okait, megállapítani azok törvényszerűségeit" (1947: 4). Megfogalmazása — főképpen a célok általános, átfogó megrajzolása tekintetében — ma is helytálló, elfogadható. Érzékelhetjük benne ugyanakkor azt a lélektani beállítottságot is, amely LŐRINCZE szemléletét — a korszak nyelvészeti irányultságával, sőt általában korszellemével összefüggésben — meghatározta.

Végső soron ilyen szemlélet alapján különíti el a névfajtákat is, az ember és a táj kapcsolata szerint. Az ember szerepét a névadásban és az elnevezésben eltérőnek látja. A t e r m é s z e t i n é v mindig az embertől nem érintett tájat jelöli, az ember szerepe ezekben LŐRINCZE szerint csak az elnevezés. A m ű v e l t s é g i n é v ezzel szemben már az ember kettős szerepét tükrözi: alakítója s így névadója, valamint elnevezője a tájnak. A két kategória valójában a földrajzi objektumok jellege szerint különül el. LŐRINCZE a nevek harmadik csoportjaként — mint mondja: „egyelőre és jobb híján" (i. m. 5) — az e s e m é n y n e v e k é t említi. Ez semmiképpen nem illeszthető be a fenti sorba, mivel az elnevezés tárgyára nincs tekintettel. A későbbi rendszerező munkák LŐRINCZE első két névtípusát általában átveszik fő kategóriaként, míg az eseményneveket gyakran ezek valamelyikébe sorolják be.

A helynevek keletkezésének, változásának és elmúlásának kérdései közül LŐRINCZE nagyobb részletességgel csak az első témakört munkálta ki. Elméleti szempontból fontos újítása azonban a meglévő helynevek átalakulási folyamatainak regisztrálási szándéka is.

LŐRINCZE dolgozata napjainkig hatóan meghatározta a mikrotoponímiai kutatások egy nagyon jelentős vonulatát. A „Földrajzi neveink élete" széleskörű megtermékenyítő hatását talán az biztosította leginkább, hogy LŐRINCZE osztályozási

módszere nem merev, kategorikus: a rendszer nem nő rá a vizsgált jelenségre. Ez a választott kutatási módszernek is köszönhető, hiszen nem egy adott terület névanyagának jellemzését vállalta, hanem az általa felismert névadási jellegzetességekhez keresett szemléltető példaanyagot az egész magyar nyelvterületről. Talán éppen ebből fakad azonban az a hiányossága, hogy csak az elsődleges, primer névadásról szól; nem veszi figyelembe, hogy a földrajzi nevek általában helynévkincscsel már rendelkező területeken keletkeznek, azok rendszerétől nagymértékben meghatározva.

A „Földrajzi neveink életé"-nek ikerdolgozata BENKŐ LORÁND „A Nyárádmente földrajzinevei" (1947a) c. munkája. BENKŐ dolgozata, bár korábban készült, ugyanabban az évben jelent meg, mint a LŐRINCZÉé, s vállalt feladata — a névkutatás számára alkalmas kategóriák kidolgozása — is hasonló. Közelítésmódjuk azonban lényeges vonásban különbözik: BENKŐ egy viszonylag nagy területű tájegység összes élő helynevét kívánta bemutatni a maga rendszerszerűségében. Nála a történeti, névélettani szempontok mellett mások is érvényesülnek, például az alaktani rendszerezésé. Kategóriái azonban heterogének, nem egyetlen elv szerint oszlanak meg. A nevek fő csoportjainak kialakításában zavaróan hat ez a kevertség: a település- és a határnevek a víznevekkel együtt az általuk jelölt objektumok jellege szerint különülnek el, míg a negyedik típus, az idegen eredetű neveké, a származás szerint. Hibás alapállást — a helynevek közti minőségi különbségek feltevését — tükrözi az is, hogy a település- és a vízneveket kiemeli a rendszerből, s külön, más szempontok szerint vizsgálja őket. A legmesszebbre BENKŐ a határrésznevek elemzésében jutott el. Az általa jelentéstaninak mondott rendszerezés tulajdonképpen közel áll a keletkezés szerinti csoportosításhoz, mert a neveket mindig az eredeti etimológiai jelentés szerint sorolja be. Bár maga a szerző vállalja a rendszertani kevertséget (i. m. 21), mégis úgy gondolom, hogy ennek elkerülésével közelebb juthatunk a nyelvi működés leírásához. A „mit nevezünk el?" és a „hogyan nevezzük el?" szempontját nem lehet azonos szinten osztályozó elvnek megtenni. Igen figyelemre méltó fejezete a dolgozatnak a másodlagos alakulású nevekkel foglalkozó rész. A későbbi feldolgozásokban a nevek rendszerszerű átalakulásának vizsgálata valamiképpen háttérbe szorult.

LŐRINCZE és BENKŐ dolgozatával csaknem egy időben készült KÁZMÉR MIKLÓS kitűnő munkája, az „Alsó-Szigetköz földrajzinevei", amelyet szerzője doktori disszertációként 1948-ban védett meg (ld. 1949: 75), megjelenésére azonban csupán közel egy évtized múlva került sor (1957). KÁZMÉR leszűkítette ugyan a helynevek analízisét a nevek keletkezésének elemzésére, e jelenség vizsgálatában azonban olyan eredményeket mutatott fel, amelyek mindenképpen újak, eredetiek voltak a magyar névtanban. A történeti szempontot hangsúlyozta azzal is, hogy LŐRINCZÉtől és BENKŐtől eltérően az okleveles, térképes forrásokból való névanyagot is bevonta vizsgálódási körébe. A módszer természetes és indokolt: a helynevek történeti adatolása nélkül nem nyilatkozhatunk felelősen kialakulásukról sem. Névelemző elvei világosak, a névfejtést határozottan elkülöníti a szófejtés

feladatkörétől. KÁZMÉR a helynévanyag jellemzését, rendszerbe foglalását az alapelemek és a megkülönböztető elemek szétválasztásával kísérli meg. Ezeket funkcionális kategóriának fogja fel abban az értelemben, hogy a névadásban betöltött szerepük szerint különíti el őket. A fogalom értelmezését azonban nehezíti a történeti és a leíró szempontok keveredése. Az alapelem nála egyrészt keletkezéstörténeti kategória (ide sorolja például az idegen eredetű neveket), másrészt szerkezeti fogalom (a földrajzi közneveket is ide tartozónak tekinti). Az értelmezés bizonytalanságából fakadóan kénytelen felvenni a kettős funkciójú elemek csoportját.

KÁZMÉR fontos felismerése, hogy maga a helynévrendszer mindig nagy szerepet játszik az újabb nevek kialakulásában. Ennek hatását szándékozik lemérni a megkülönböztető elemek elsődleges és másodlagos csoportjának elkülönítésével. KÁZMÉR nyomán terjedt el a névadási típusok statisztikus bemutatása is. A módszer azt szolgálja, hogy különböző vidékek névadási rendszere könnyebben összemérhető legyen. Ennek kapcsán válik világossá, hogy KÁZMÉR — miként a maga munkájában BENKŐ is — nemcsak az általa vizsgált terület névadási szokásait igyekszik feltárni, hanem ennél jóval súlyosabb feladatot is vállalnak: egy általánosan felhasználható névelemzési modell kidolgozását. Reményeik szerint ugyanis, ha „a tájegységek egész sorát fogjuk ilyen szempontból megvizsgálni, akkor már megkísérelhetjük az egész nyelvterület névadási törvényszerűségeit tisztázni” (1957: 3).

A modelladás szándéka vezette INCZEFI GÉZÁt is, amikor a mikrotoponimákra vonatkozó igen gazdag, sokszálú kutatásait összefoglalta „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata” (1970a) c. munkájában. INCZEFI névtani munkásságának több tucatnyi tanulmányát a sokszínűség, a tematikus összetettség jellemzi. Számtalan finom megfigyelése nem mellőzhető a későbbi kutatók számára sem. Ezek összegzése azonban a fent említett műben nem ellentmondásmentes: a helynevekről megszerzett tudás egyetlen leírási keretbe nemigen zsúfolható bele. A földrajzi nevek nyelvtanába nem illik bele például a hangtani fejezet (s érdemlegeset sem igen mond), a helynevek jelentéstanán és mondattanán sem azt értjük, mint amiről e helyütt INCZEFI beszél.

A munka elméleti részének legalaposabban kidolgozott, központi fejezete a földrajzi nevek névélettanának keretében bemutatott névtipológia. INCZEFI rendszere — bizonyára az általános érvényesség hangsúlyozásának következtében — rendkívül bonyolult: 66 különböző fő- és alcsoportot alakít ki. E részben különösen szembetűnik az, ami az egész munkát is alapvetően jellemzi: a forma igen gyakran elfedi a benne foglalt tartalmat. Kategóriái emellett a különböző szempontok keveredését is tükrözik, e tekintetben leginkább a szinkrón és a diakrón módszer állandó egybejátszása zavaró. Fogalmai gyakran még a rendszerezésektől általában elvárható logikai szempontoknak sem felelnek meg. Helynévtipológiájában azonos szinten fordulnak elő a helynévfajták (pl. állóvizek, utak nevei) és a névadás szemantikai motívumainak osztályai (helyzetviszonyító, birtoklástörténeti nevek), a

nevekben részt vevő lexémák jelentéstani (állatnevek, testrésznevek) és alaktani (puszta családnév, toldalékos családnév) típusai, továbbá névstilisztikai fogalmak (tréfás, obszcén nevek). Hasznos újítása viszont, hogy az alapelemeket és a meghatározó elemeket egymásra vonatkoztatva vizsgálja. A komplexitás igényének túlzott érvényesítése azonban a munka egészének értékeit csökkenti.

A magyar mikrotoponímiai kutatások megújulásának lehetőségét teremtette meg az 1960-as évek közepétől meginduló és egyre lendületesebbé váló helynévgyűjtő munka. A 30-as–40-es évek adatfeltáró közleményeinek sora a háborút követően sajnos megszakadt, illetőleg legfeljebb alkalomszerűen jelent meg egy-egy ilyen kötet. Nem véletlen talán, hogy e munka első szervezője, irányítója a Csűry-iskola neveltje, VÉGH JÓZSEF volt, tőle a későbbiekben ÖRDÖG FERENC vette át e feladatot. A helynévgyűjtés fáradságos, komoly szakértelmet kívánó munkájába az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársain kívül egyre több egyetem és főiskola oktatója kapcsolódott be. Ennek eredményeként fokozatosan zsugorodtak a magyar nyelvterület névtanilag teljesen feltáratlan részei. Az elmúlt közel 30 évben a gyűjtés és a közzététel elvei, módszerei sokat finomodtak, s ennek eredményeként olyan nagyszerű kiadványok is megjelentek, mint például a Baranya megyéé, a Nyírbátori járásé vagy éppen a Csepel-sziget helyneveit tartalmazó mű. Ezek a gyűjtemények egyben a továbblépés lehetséges irányait is kijelölték: a Baranya megyei és a Csepel-szigeti kötet az élőnyelvi és a történeti adatok bőségével, a Nyírbátori pedig az adatközlés formájával és a feldolgozás mélységével ad követendő mintát.

Az örvendetesen gyarapodó helynévanyag ösztönzően hatott a kutatókra is: az addigiakban talán soha nem tapasztalt számban jelentek meg a helynevekkel, különösképpen pedig a mikrotoponimákkal foglalkozó írások. A hagyományosan sok ilyen témájú tanulmányt közlő fórumok — Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelvjárások — mellett időszerűvé vált a névtan saját publikációs lehetőségeinek megteremtése: a Névtani Értesítő és a Magyar Névtani Dolgozatok létrehozása elsősorban HAJDÚ MIHÁLY érdeme. Konferenciákon, tanácskozásokon névtani témájú előadások egész serege hangzott el, majd jelent meg különböző kiadványokban. Ezen munkáknak itt még csak átfogó értékelésére sem vállalkozhatom, a vizsgálati szempontjaimból közülük legfontosabbakra egy-egy kérdés tárgyalásakor térek ki.

Két munka rendszerezésének igényessége, szintetizáló szándéka miatt mégis kiemelendő ebből a sorból. HAJDÚ MIHÁLY „Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata” c. dolgozatában (1975) a mikrotoponimákat alkotó lexikális elemkészlet jelentéstani osztályozásának lehetőségeit mutatta be. JUHÁSZ DEZSŐ tájneveink rendszerének áttekintésére, változásainak az ómagyar kortól kezdődő végigkövetésére vállalkozott (1988), s a rendszertani leírásban jó néhány helyen pontosított is a használatban lévő helynévtipológiákon.

Névelméleti alapvetések

Az utóbbi két évtized mikrotoponímiai kutatásait sajátos ellentmondás jellemzi: miközben egyre több ismeretünk halmozódott fel a nevek keletkezését, funkcionálását, változását illetően, nem született egyetlen olyan mű sem, amely a szintézis létrehozásának igényével közelített volna e névréteghez, úgy, ahogy azt a maga korában BENKŐ LORÁND, LŐRINCZE LAJOS, KÁZMÉR MIKLÓS vagy INCZEFI GÉZA tette. Ennek egyik okát paradox módon talán éppen abban láthatjuk, hogy a névadatok számának hatalmas mértékű növekedése is bénítóan hathatott az ilyen jellegű feldolgozó munkára. Az adatkezelés hagyományos módszereivel ezt a feladatot nemigen lehet megoldani, előrelépést — ahogy már a korábbiakban utaltam rá — a számítógépes adatbázisok kialakításától remélhetünk leginkább.

A szintézis létrejöttét más oldalról az is nehezítette, hogy a magyar névtanban az általános névelméleti kutatások sokáig periferiális helyzetűek voltak. E téren a tulajdonnevek nyelvi rendszerbeli helyének kijelölése, alaki, jelentésbeli sajátosságainak körvonalazása tekinthető a legfontosabb feladatnak. Talán nem tévedünk nagyot, ha a modern névelméleti írások sorát MARTINKÓ ANDRÁSnak „A tulajdonnév jelentéstanához" (1956) című híres munkájától számítjuk. A szerző a magyar szakirodalomban elsőként értelmezte a tulajdonnevet jelentéses kategóriaként. „A mai magyar nyelv rendszere" jelentéstani fejezetében (I, 215–9) TEMESI MIHÁLY már ezt a felfogást képviseli. A későbbiekben BALÁZS JÁNOS foglalkozott leginkább névelméleti kérdésekkel (1963, 1970), rajta kívül csak egy-két kutató szólt hozzá a névkérdéshez: például SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970) vagy SZÉPE GYÖRGY (1970).

Jogosan érezzük hiányosnak a tanulmányírók névsorát J. SOLTÉSZ KATALIN nevének megemlítése nélkül, ő azonban monográfiában is összefoglalta a nevekről vallott nézeteit (1979), így e mű számunkra legfontosabb gondolatainak kiemelésével pótolhatjuk a vélt mulasztást. J. SOLTÉSZ nem kisebb feladatra vállalkozott, mint arra, hogy a kor egyetemes nyelv- és névtudományának legkorszerűbb eredményeit adaptálja a magyar nyelvre, mégpedig oly módon, hogy ezáltal, nyelvünk sajátosságai révén az egyetemes tudomány is gyarapodjon. A tulajdonnév sajátosságait a nyelvi jel alaki szerkezetében és jelentésében egyaránt bemutatja. A tulajdonnév jelentését bonyolult struktúraként jellemzi, amelyben a meghatározó szerepet a denotatív jelentés tölti be, de jelentésszerkezetének egyéb rétegei: a konnotáció, az önkényesség és a motiváltság, az információtartalom és az etimológiai jelentés is egyaránt fontos szerepet játszanak. Az alaki szerkezet elemzését a tulajdonnevek lehetséges grammatikai szerkezettípusainak áttekintésével végzi el. Munkájába — főleg e téren — azonos szempontú feldolgozások, részletkutatások hiányában helynévtáraink mikrotoponímiai elemeinek tanulságai kevésbé épülhettek be. Így a szerző a későbbiekben maga kényszerült arra, hogy a kérdést külön tanulmányban dolgozza fel (1986).

Úgy gondolom, hogy a mű megjelenése óta eltelt csaknem másfél évtized mikrotoponímiai kutatásait J. SOLTÉSZ gondolatai nem a kellő mértékben érintették,

azaz a korszerű névelméleti szemlélet nem eléggé járta át a helynevek vizsgálatát. Kutatásai alapján világossá vált, hogy egy jól használható névelemzési modell létrehozásához néhány alapfeltételnek meg kell felelnünk. Ezeket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A helyneveket az alak és a jelentés egységének kell tekinteni, kialakulásukat, változásukat ezen összetevők vonatkozásában kell vizsgálni. A jelentés értelmezésében meg kell szüntetni a jelentésnek az etimológiai jelentésre történő leszűkítését. A helynév jelentésének magva a denotatív jelentés, azaz a jelölt dologra való vonatkozás. A nevek etimológiai elemzését továbbra is a nyelvi interpretáció részének kell tekintenünk, fontos azonban, hogy ez az elemzés elkülönített síkján jelenjen meg.

A névtan önálló tudományszakként való elkülönülésével párhuzamosan a terminológiai kuszaság, pontatlanság is fokozódott, pedig minden tudományszak fontos problémája alapfogalmainak pontos definiálása. Ha a használatba vett kategóriák szabatos körülhatárolása, egzakt kikötése nem történik meg, s így pontatlanul értelmezett fogalmakra építjük elméleti konstrukciónkat, akkor azok az ingatag, ellentmondásos alapokon nemigen állhatják ki a valósággal való összevetés próbáját.

A fogalmi tisztázatlansággal együtt meg kell szüntetni a leírásban a szempontkeverést, az eklektikus osztályozást is. Az osztályozásoknak egy, azonos alapja kell, hogy legyen, amelyben a részosztályok kölcsönösen kizárják, másrészt kiegészítik egymást, s ezáltal lehetőleg felölelik az egész osztályt.

A vizsgálati szempontok megtisztítása a nyelvi elemzések egyneműségét is kell, hogy jelentse, ahol a nyelvtudomány történetében jó ideje elkülönült leíró és történeti elemzésnek el kell válnia. Az elkülönítést azonban úgy kell megoldanunk, hogy a két vizsgálati módszer fogalmi készlete kapcsolatba hozható legyen egymással, s ezáltal a helynevek funkcionálása, valamint változása kölcsönös összefüggésében és meghatározottságában bemutathatóvá váljon.

A HELYNEVEK KELETKEZÉSE

A bevezető fejezetben munkám alapvető célkitűzéseként azt fogalmaztam meg, hogy a helynevek vizsgálatának sokféle lehetősége közül — a komplex vizsgálódások érvényességét nem tagadva — egyetlen nézőpont kiválasztásával mint nyelvi kategóriát elemezzem e szócsoportot. A nyelvtudomány gazdag eszköztárának, összetett elemzési módszereinek felhasználásával a helynévkutatók bizonyították, hogy a nevek jelentésének, stílusának, használatuk szociális hátterének stb. kérdései külön-külön is teljes elemzési síkot alkotnak. Ha azonban a helynevek rendszerszerűségét, belső összefüggéseit, a rendszer működését és változását akarjuk elsősorban bemutatni, olyan elemzési keretet kell kijelölnünk, amely mind a helynevek névsége, azaz tulajdonnévi jellege, mind általában nyelvi jel voltuk szempontjából a legmeghatározóbbnak tűnik. A nevekre vonatkozó speciális és a nyelvvel kapcsolatos általános kutatások egyaránt azt mutatják, hogy a funkcionális szempontú szerkezeti elemzés felel meg leginkább ennek a követelménynek. Egyfajta funkcionális-szerkezeti analízis szolgálhat tehát elsősorban kiindulópontul egy olyan homogén helynévelemzési modell kialakításához, amelynek keretében egyidejűleg kell bemutatnunk a helynévi kategória közös sajátosságait s a rendszer belső összetettségét.

A funkcionális és a szerkezeti szempontú elemzés — akár szinkrón, akár diakrón megközelítésben — látszólag távol áll a helynevek kialakulásának általános kérdéskörétől. A névkeletkezés a nyelvtudomány más részterületeivel mutat szorosabb összefüggést: legszélesebben a nyelvfilozófia, az általános nyelvészet, a névelmélet, a nyelvpszichológia kérdésköreivel érintkezik, közelebbről pedig a nyelvszociológia, a névszociológia adhat leginkább szempontokat a kutatás számára. A tudománytörténeti áttekintésben láthattuk, hogy a legtöbb helynévtipológia a név kialakulásának sajátosságait veszi az osztályozás alapjául. Ez már önmagában is elég jelentős indíték arra, hogy a helynévkeletkezésnek és a helynévrendszerek strukturális-funkcionális jellemzőinek a kapcsolatait áttekintsük. A helynevek születésének és nyelvi jellegzetességeinek összefüggéseit más oldalról is látni fogjuk a továbbiakban.

A helynevek közszói eredete

A hagyományos nyelvészeti, névtani felfogás szerint a természetes (népi) névadás körülményei között leginkább úgy jellemezhető a helynevek (elsősorban a mikrotoponimák) akialakulása, hogy egykor közszói helymegjelölésként születtek,

s csak később, másodlagosan váltak tulajdonnévi értékűvé. Szemléletesen mutatja be ezt az elképzelést INCZEFInek a névkövületté válásról kifejtett gondolatmenete, amely szerint a „földrajzi nevek nagyobb részben eredetileg a föld köznévi megjelölései voltak, és ezért bizonyos határok között a név használójának alkalmi megszerkesztésükre volt lehetősége. A hosszas használat folytán azonban a nevek nagy részének alakja megmerevedett" (1970a: 56, vö. még 1970b). Ugyanez a gondolat húzódik meg LŐRINCZÉnek (1947: 23) és BÁRCZInak (1958: 146) a névadás ösztönösségéről vallott fölfogása mögött is. INCZEFI a folyamat nyelvi szerkezeti jellegét emeli ki, BÁRCZI és LŐRINCZE megközelítésében a névkeletkezés lélektani háttere kap nagyobb hangsúlyt.

A tulajdonnevek közszói eredetének axiómaként kezelt tételét az újabb kori tudományosságban Leibniz fejtette ki először (vö. KIVINIEMI 1975: 9). A gondolat nagy hatását mutatja, hogy a névelemzések és a névrendszertani leírások a legutóbbi időkig erre a szemléleti alapra támaszkodtak a nemzetközi és — ennek tükreként — a hazai szakirodalomban egyaránt. KÁLMÁN BÉLA is ezzel a gondolattal indítja összefoglaló névtani munkájának első kiadásához írt előszavát, bár közbeiktat egy fontos megszorítást: „Minden tulajdonnév v é g s ő s o r o n köznévből származik" (1989a: 5. A kiemelés tőlem: H. I.). Ebben a megfogalmazásban a „végső soron" kitétel azt a természetesen adódó felismerést tükrözi, hogy az egyes nevek megfejtése során tévútra jutnánk, ha bennük mindig közvetlenül közszói előzményt keresnénk. A *Péterfia utca,* a *Tócó-völgy* csak akkor értelmezhető helyesen, ha előtagját tulajdonnévnek tekintjük. A *Péterfia* és a *Tócó* elemek saját belső története, származása, alakulásmódja a fenti nevekben való előfordulásukat valójában nem érinti. Elemzésünk történetietlen lenne tehát, ha ezeket a tényezőket a helynevek keletkezésében figyelembe vennénk. A magyar szakirodalom különbséget tesz a névfejtés és a szófejtés között. A helynévkutatók általában nem tartják a névfejtés feladatkörébe tartozónak a helynév lexikális elemeinek eredet szerinti azonosítását, de a tulajdonnévi, főleg helynévi származású névrészeket gyakran visszavezetik végső közszói alapjukra. Ebben az eljárásban a leibnizi tétel továbbélése nyilvánul meg.

Helyneveinkben természetesen nem csak közszók fordulnak elő. A magyar helynevek keletkezésében közismerten nagy szerepe van a személyneveknek. Helynévkincsünk legrégebbi rétegében számottevő a jövevénynevek aránya. Szakirodalmunk nem tárgyalta ugyan kellő súllyal a meglévő helyneveknek a keletkező, új helynevekbe való közvetlen beépülését, ennek gyakoriságáról azonban bármely helynévtárunk akár csak néhány lapnyi névanyaga alapján is könnyűszerrel meggyőződhetünk. A fenti névtípusok léte közvetlenül is bizonyítja, hogy reális névelemzési modellt nemigen építhetünk a tulajdonnevek köznévi eredetének közhelyszerű tételére.

A tulajdonnevek közszavakra való visszavezethetőségének elmélete s az ebből fakadó helynévelemző szemlélet a tulajdonnévi kategória legáltalánosabb kérdéseit érinti, ezért célszerű ez irányban rövid kitérőt tennünk.

A tulajdonnévi kategória keletkezéséről

Könnyen belátható, hogy a tulajdonnév nem szükségszerű velejárója, építőköve a nyelvnek, mint a hang vagy a szó, hiszen elvileg a természetes nyelvekből minden tulajdonnevet száműzni lehetne, s helyettesíteni leírással. A kérdés a logikusokat, nyelvfilozófusokat foglalkoztatta leginkább, de szükségképp szembesültek vele a nyelvészek is. Az egyik lehetséges megközelítési módot BALÁZS JÁNOS megfogalmazásában mutathatjuk be: „általában is kimondhatjuk, hogy minden tulajdonnévnek szükségképpen lehet definíció jellegű szinonimája. Az ilyen szinonimában a genus proximumot oly köznév képviseli, amely arra utal, hogy az illető tulajdonnév a tulajdonnevek rendszerének mely csoportjába tartozik, (…) a differentia specifica pedig az egyedítéshez szükséges jegyeket fejezi ki" (1963: 51). A tulajdonnév és a deszkripció azonosításának a logikában is nagy hagyományai vannak: Frege, Russel és Wittgenstein a tulajdonnevet a különféle leírások kombinációinak rövidítéseként fogja fel, és azzal kölcsönösen felcserélhetőnek tekinti (vö. KELEMEN–KENESEI 1982: 710–1, KOZLOVA 1976: 48–50).

A természetes nyelvek azonban magától értetődően nem formális logikai alapon épülnek föl. Ezért nem meglepő, ha a fentiekkel némileg ellentétben mégis azt tapasztaljuk, hogy minden nyelvben van tulajdonnév. A kategória nyelvi univerzálé jellege empirikus hipotézis, vagyis ez idáig még minden vizsgált nyelvre igaznak bizonyult. Tulajdonnév nélküli nyelvet nem ismerünk (vö. SZÉPE 1970: 307).

Az itt bemutatott ellentmondás — a tulajdonnevet jellemző paradoxonok egyike — a tulajdonnévi k a t e g ó r i a keletkezésének kérdését veti föl. Ennek a megragadása — éppúgy, mint bármely más nyelvi osztály kialakulásának a bemutatása — nem történhet meg közvetlen nyelvi érvek felsorakoztatásával. A tudomány ilyenkor analógiákat keres. Leginkább azt a párhuzamot szokás említeni, hogy az ún. primitív nyelvek nemigen ismernek nemfogalmakat: például nincsen 'fa' jelentésű szavuk, csak az egyes fafajtákat nevezik meg. Az ilyen meggondolásokból kiinduló következtetésekkel azonban nagyon óvatosan kell bánni (ld. erről KELEMEN 1984: 123). Arra is gondolhatnánk ugyanis, hogy a nyelv kialakulásakor a lexika konkrét jelentésű szavakból áll elsősorban, s így a leginkább egyedi jelentésű tulajdonnevek a nyelvek elsődleges elemei közé tartoznak. Erősebb meggondolásnak látszik ezzel szemben az, hogy szavaink eleve nem lehetnek mások, mint általánosak; az absztrakció a nyelvnek nem esetleges, csupán a történeti fejlődés bizonyos fokán megjelenő jellegzetessége, hanem szükségszerű velejárója. Arra, hogy absztrakció nélkül nem létezhet nyelv, a primitív kultúrák nyelveinek rendszere is bizonyíték: az osztály- és a nemfogalmaknál is magasabb absztrakciós szintet feltételező grammatikai kifejező eszközök (toldalékok, szupraszegmentális elemek stb.) megtalálhatók ezekben a nyelvekben is (vö. SZUPERANSZKAJA 1973: 36). Ebben a megközelítésben a tulajdonnévi kategória a közszókéhoz képest másodlagosnak tűnik. Ezt a gyermeknyelvi kutatások igen vegyesen értékelhető adatai is alátámasztani látszanak (vö. SZÉPE 1970: 308).

A tulajdonnév és a közszavak (más oldalról a deszkripció, azaz a leírás) viszonyának definiálásában középponti szerepet játszik az egyes és az általános problémája. A kommunikáció sajátos belső ellentmondásaként tarthatjuk számon azt a jellegzetességét, hogy véges elemkészletű jelrendszerrel végtelen sok valósághelyzetet tükröztető nyelvi formát hozhatunk létre. A nyelvnek ez a nagyfokú produktivitása abból adódik, hogy elemeiben az emberi tudás erősen absztrahált formában van jelen. Az általános jelentésű szavakat különböző eszközökkel tudjuk a legeltérőbb konkrét helyzetekre vonatkoztatni. Egy bizonyos nyelvi elemnek adott helyzetben való használata önmagában is ilyen egyedítő jelentésű lehet *(Kutya!).* A rámutatás gesztusos *(Jé, egy kutya!)* vagy verbális eszközzel is megtörténhet *(Itt egy kutya!).* Más szavakkal kapcsolatba állítva az egyedítést szintaktikai eszközök végzik *(A szomszéd kutyája megharapta a postásunkat.).* A hagyományos nyelvészeti felfogás szerint a tulajdonnév ebben az összefüggésben másképp működik: egyedüli funkciója az egyedítés, a kategória ennek a szerepnek a betöltésére alakult ki. A közszavakból formált közlés egyedítő erejét alkalminak tartják; tulajdonnév használatával viszont végleges, át nem vihető egyedítés érhető el (*A fiú* alszik. — *X. Y.* alszik.). Megfogalmazódik ez a tétel olyan formában is, hogy a tulajdonnévben az egyedi jelentés lexikalizálódott formában van jelen (vö. SEBESTYÉN 1970). A megközelítés merevsége, tarthatatlansága már igen egyszerű példák elemzésével is belátható. Egyrészt természetes, hogy a közszavak általános jelentést is kifejezhetnek *(A kutya emlősállat.),* másrészt a tulajdonnevek is csak meglehetősen ritkán adnak — csupán jelentésükből következően — logikai értelemben vett egyedítést *(Péter alszik.).*

BALÁZS JÁNOS, aki J. SOLTÉSZ KATALIN említett monográfiáját megelőzően a hazai kutatók közül talán a legtöbbet foglalkozott a tulajdonnév általános elméleti kérdéseivel, az egyes — általános kategóriáját megkülönböztetett figyelemmel vizsgálta e szócsoport vonatkozásában. A hagyományosan merev szétválasztást (a tulajdonnév egyedít — a közszó általánosít) a fogalmak dialektikus kapcsolatára alapozva igyekszik enyhíteni. A közszók funkcionálásában ezt a kettősséget úgy látja, hogy nyelvi elemként, potenciális állapotukban az általános felől mutatnak az egyedi felé, míg parole-tényként, azaz aktuális állapotukban éppen fordítva (1966: 22). A belső ellentmondásoktól sem mentes gondolatmenetben BALÁZS a tulajdonnevek általános jelentésvonatkozását tartja kiemelendőnek. Az elsődleges egyedjelölő szerep mellett a tulajdonnevek másodlagosan ugyanis szükségképpen csoportjelölők is: aki *Napóleon*-t mond, az *ember*-t is mond — hangzik BALÁZS érvelése. A köznév tehát minden esetben aláfoglal, a tulajdonnév nem, de ez utóbbit mindig valamely köznévvel megjelölhető csoportba foglalhatjuk bele (1963: 43–4). A tulajdonnév absztrakt jelentéssíkjának létezését az általános jelentéselmélet oldaláról is kétségtelennek tekinthetjük (ld. KÁROLY SÁNDOR jelentésdefiníciójának azt a mozzanatát, amely szerint a jel használatában mindig absztrahálás valósul meg, 1970: 43, 48–9).

A tulajdonnévi osztály kialakulása ily módon tehát sem közvetlen logikai, sem nyelvi érvekkel nem magyarázható, ezért érthető, hogy keletkezésének okát a kutatók általában nyelven kívüli tényezőkben keresik, még akkor is, ha pl. a „nyelvi kifejezés kényelmé”-ről beszélnek. A névadást szélesebb értelemben vett társadalmi aktusnak tekintik (nem pusztán nyelvi tevékenységnek tehát), amelynek során az ember környezetének olyan objektumait nevezi el tulajdonnévvel, amelyek „a közösség számára valamilyen okból különleges fontosságra tesznek szert, ezért külön névvel való jelölésükhöz érdek fűződik” (SEBESTYÉN 1970: 305). A tulajdonnév megjelenését e gondolatmenet nyomán végső soron a nyelvi gazdaságosságra törekvés nagyon általános hatóerejű, bár pontosabban igen nehezen megragadható elvével lehet összefüggésbe hozni. Az ökonómia a kommunikációs folyamatnak valóban fontos, de nem egyedüli szervező ereje. Másfelől az a szemlélet, amely a kommunikáció általánosabb szintje felől közelíti meg a tulajdonnévi jeltípus keletkezéstörténetét és funkcionálását, termékenynek bizonyul az egyes helynevek keletkezésének, életének vizsgálatában is, ezért e kérdésre a későbbiekben még visszatérek.

A tulajdonnevek másodlagos jellegét többféleképpen is megfogalmazza a szakirodalom. Azt a fölfogást, miszerint „az elnevezőközösség nem tulajdonnevet ad, hanem megjelöl a többitől megkülönböztetendő tájrészt annak valamilyen tulajdonságával. A névvé válás tehát másodlagos fejlemény” (LŐRINCZE 1947: 23), már a korábbiakban elutasítottam. A közszói szerkezetek fokozatos tulajdonnevesülésének tételét s ezzel együtt a névadás abszolút ösztönös jellegét megfigyeléseink nem igazolják. Részletesebb elemzésükre a későbbiekben térek ki. A tulajdonnévi kategóriának a közszavakéhoz képest másodlagos jellegét ugyanakkor — általános kommunikációelméleti, jelentéstani stb. érvek alapján — elképzelhetőnek tartom. Úgy gondolom, hogy a tulajdonnevek közszavakra való visszavezetésének tétele mind megfogalmazásában, mind alkalmazásában alapvető módszertani hibát takar: ebben a megközelítésben összekeverednek a kategória egészének, illetőleg egyes elemeinek keletkezési körülményei. Ami igaz egy osztály egészére, nem feltétlenül igaz az osztály elemeire is. A tulajdonnévi kategória másodlagossága ugyanakkor minden egyes névadási aktusban megjelenik: csakis olyan denotátumok kaphatnak tulajdonnevet, amelyek közszóval is megjelölhetők. A megfelelő közszói és a tulajdonnévi megnevezések azonban egymástól nyelvileg teljesen függetlenek is lehetnek.

A minták szerepe a névadásban

Mivel a nyelvekben nem tapasztalunk tulajdonnév nélküli állapotot, az egyes nevek keletkezését a mindenkor meglévő tulajdonnévi rendszer árnyékában kell elképzelnünk. Igen előremutatóan fogalmazta meg ezt előadásában SEBESTYÉN ÁRPÁD az 1958-ban megrendezett első névtudományi konferencián: „a már meglévő névanyag bizonyos fokig megszabja az új megnevezések létrejöttének módját” (1960: 83). Ezt más oldalról úgy értelmezhetjük, hogy ha valaki nevet ad valami-

nek, akkor ezt úgy teszi, csakis úgy teheti, hogy saját nyelvi kompetenciája szerint — amely föltétlenül bizonyos szabályszerűségek tükröztetésén alapul — olyan nyelvi produktumot hoz létre, amelynek a helye már elő van készítve a nyelvben, azaz mások számára ugyanolyan értékű lesz, mint amilyennek a névadó szánta. A mindenkori névadás tehát a meglévő névrendszerekhez való igazodáson alapul. (Erről részletesebben ld. KIVINIEMI 1975: 9–13. KELEMEN JÁNOS a közszók vonatkozásában nyilatkozik hasonlóan: 1978: 71.) A névtelenségnek a régi magyar helynévrendszerrel kapcsolatban történő felvetése csupán azt jelenti, hogy bizonyos objektumfajták akár évszázadokig sem kaptak nevet. Mindez természetesen nem érinti a magyar helynévi rendszer létét, nem jelenti azt, hogy a magyarságnak bizonyos korban nem voltak helynevei (vö. KRISTÓ 1976: 7–14).

A névadásnak a mintákhoz való igazodása — ha a gondolat nem is jellemezte alapvetően a hagyományos megközelítéseket — az analógia fogalmához kapcsolódóan rendre felbukkant szakirodalmunkban. BÁRCZI a névkeletkezési szituáció fontos jegyének tartja, hogy a közösség „a nép gondolkodásmódjának, lelki világának megfelelően a szokásban lévő földrajzinévtípusok valamelyikéhez alkalmazkodva (olykor azonban új névtípust indítva el) valamely adott indíték alapján" alkot nevet (1958: 146). INCZEFI egy helynév vándorlása kapcsán megjegyzi, hogy a „legfőbb hatóerő az analógia; az emberek tudatában élő névanyag szolgál mintául a névalkotásban" (1970a: 44, valamint 1964a: 83). J. SOLTÉSZ a névminták morfológiai hatását hangsúlyozza: „Mindig erősen hat a meglévő tulajdonnevek analógiája, a neveknek (…) a morfológiai rendszere. Még teljesen új, költött nevek kialakításában is az a fő szempont, hogy »névszerűek«, »névstílusúak« legyenek" (1979: 25). Az analógiának a hivatalos helységnévadásban betöltött fontos szerepére többször is utal MEZŐ ANDRÁS (1982: 59, 75–6 stb.). A neveknek szélesebb nyelvi összefüggésben való láttatása s az analógiának a változásokra való kiterjesztése miatt különösen figyelemre méltónak tartom KNIEZSA 1944-ből való megfogalmazását: „Mivel (…) a helynevek is szerves részei a nyelvnek, a nyelvben pedig az analógiák különbözőképpen érvényesülnek, a helynevek is ki vannak téve módosulásoknak az analógia hatása alatt" (1944: 46).

A névadás nyelvlélektani, nyelvszociológiai háttere

A névadás szituációjának nyelvi körülményeit csak akkor láthatjuk tisztán, ha a névkeletkezés nyelvlélektani, nyelvszociológiai hátterére is rávilágítunk, néhány alapkérdésében állást foglalunk. Az alábbi fogalmak a szerkezeti-funkcionális leírásnak természetesen semmiképpen nem lehetnek a részei, de az ezekkel kapcsolatos állásfoglalás nélkül nem alakítható ki elfogadható nyelvi elemzési modell.

Az első megvizsgálandó fogalompár az ösztönösség és a tudatosság. Ezeket leginkább a köznevek fokozatos tulajdonnevesülésének tételéhez kapcsolódóan szokás említeni, mintegy e felfogás nyelvlélektani hátterének magyarázataként. Eszerint a népi (természetes, spontán, belső, közösségi) névadást az ösztönösség jellemzi: az elnevező ember a névadás tárgyának valamely jellegzetes

vonását foglalja nyelvi formába. Ez a nyelvi szerkezet azáltal válik tulajdonnévvé, hogy a közösség átveszi a kifejezést; ennek során gyakran megváltozik a megjelölés nyelvi jellege is, névszerűvé válik. Ezzel szemben a tudatos (mesterséges, hivatalos) névadás a tulajdonnévteremtés szándékával alkot nevet, a „nevesítés" nem hosszú folyamattal, hanem hatósági úton történik meg. A mesterséges nevek gyakran motiválatlanok: a denotátum és elnevezése között semmiféle kapcsolat nincs.

A fenti megközelítések meglehetősen általánosnak számítottak a közelmúlt hazai helynévkutatásában. Az e körben használt fogalomkészletben megmutatkozó szemléleti kevertséget több kutató is megkísérelte megszüntetni (vö. pl. INCZEFI 1970a: 132, KÁLNÁSI 1984–85: 97, JUHÁSZ 1988: 22–3). Ebben kétségkívül MEZŐ ANDRÁS jutott legmesszebbre (eredményeinek összefoglalását ld. 1982: 26–43). Legtermékenyebb gondolatának a névadás (természetes és mesterséges), valamint a névhasználat (közösségi, népi és hivatalos) következetes szétválasztása bizonyult. Az így elkülönített szinteknek a kölcsönhatásában, összefüggésrendszerében nagyon világosan tudja láttatni a helynevek névélettani helyzetét. Az ösztönösség és a tudatosság merev szétválasztása e megközelítésben megszűnik: „Az elnevezés ösztönössége tehát különösen a történeti földrajzi nevek esetében meglehetősen ingatag föltevés: egyrészt az újabban előkerülő források, adatok megcáfolhatják korábbi álláspontunkat egy-egy név megítélésében, másrészt a népi névadásban is elképzelhető az a lélektani helyzet, hogy az elnevező (elnevező közösség) a nevet adás szándékával tudatosan jelöli meg a táj bizonyos darabját" (MEZŐ 1982: 33).

Úgy gondolom, az ösztönösség — tudatosság szembeállítása tovább oldható. A természetes névadásban kevésbé képzelhető el olyan helyzet, amelyben pl. egy *Hosszú-dűlő*-féle név úgy alakult ki, hogy azt megelőzte egy-egy olyan közszói szerkezet, amely az alábbi típusú közlésekben hangozhatott volna el: *Ez egy hosszú dűlő. Kimegyek abba a hosszú dűlőbe.* stb. Sokkal inkább föltehető az, hogy az ismeretlen névadó a névkincsében meglévő *Hosszú-föld, Görbe-dűlő* stb. nevek mintájára eleve névvel kívánt megjelölni egy a számára újabban fontossá vált határrészt, mégpedig oly módon, hogy az általa alkotott kifejezést lehetőleg mások is névnek tekintsék. ZSOLNAI JÓZSEF a földrajzi nevek keletkezésének lélektani hátterét elemezve a névadásban tevékenységet lát: a kérdés legfeljebb az lehet, hogy ez a tevékenység tudatosul-e az elnevezőben vagy nem (1967). Más oldalról viszont a tudatos, például a hatósági típusú névadás körülményeiben is ott rejlik az ösztönösség. A tudatosság ilyenkor jórészt a névadó megválasztására vonatkozik, a név nyelvi megformálásában inkább csak nyelvi készségei vezetik az elnevezőt. Egy-egy név tehát soha nem lehet abszolút értelemben ösztönös vagy tudatos névadás terméke, a nyelvet általában nem jellemzi az ilyen értelmű kizárólagosság.

Ugyanígy nem szerencsés a m o t i v á l t s á g és a m o t i v á l a t l a n s á g merev szembeállítása, s ebből adódóan a fogalmak abszolút kategóriaként való értelmezése sem. J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnév jelentésszerkezetének többi összetevőjéhez hasonlóan az önkényességet és a motiváltságot is egyidejűleg tartja minden név sajátosságának (1979: 24–6). Ebből persze az is következik, hogy ará-

nyuk, mértékük az egyes nevekben igen eltérő lehet. A természetes neveket erősebb motiváció, a denotátum valamely jegyének tükröztetési szándéka jellemzi, a mesterséges nevek motivációja ellenben gyakran csak a névrendszerbe illesztés igényét jelenti. Teljességgel motiválatlan név azonban nincsen.

Azt a helyzetet, amelyben egy helynév keletkezik, nyelvpszichológiai, nyelvszociológiai szempontból megragadni igen nehéz, gyakran szinte lehetetlen, mivel a nyelvi jelekben az ösztönösség — tudatosság, szándékosság — véletlenszerűség stb. jegyei nem objektiválódnak. Emiatt a nyelvi elemkészlet leírásában e kategóriák szerepe általában másodlagos. Megközelítésem — reményeim szerint nem csupán a könnyebb, de az ígéretesebb út választása okán is — a nyelv szerkezeti, funkcionális jellegzetességeire összpontosít. A fenti példával szólva: megkísérelhetnénk ugyan a *Hosszú-dűlő*-féle nevekben is annak tisztázását, vajon volt-e, lehetett-e ezeknek konkrétan megragadható közszói előzménye (félő azonban, hogy e törekvésünk csak ritkán érne célt); lényegesebbnek, a helynév szempontjából meghatározóbbnak kell tartanunk azonban azt az elemzést, amely a név jelentéstani hátterét, nyelvi megszerkesztettségét, ezek megválasztását, átalakítását veszi elsősorban figyelembe.

Mindez nem jelenti természetesen azt, hogy a helynevek névélettani helyzetének elemzését, keletkezésük és használatuk lélektani, nyelvszociológiai síkjának bemutatását kevésbé tartom fontos feladatnak. Az e körben használatos kategóriák (természetes — mesterséges, népi — hivatalos, szóbeli — írásbeli, fiktív, kihalt stb. név) azonban éppen akkor jellemezhetők sikeresen, ha azonos szempontú nyelvi vizsgálatukat is elvégezzük. Ily módon a fenti névcsoportok szerkezeti-funkcionális sajátosságainak egyezései és kétségkívül igen jelentős különbségei bemutathatóvá válnak. Elemzési modellemben éppen emiatt nem választom el a névszociológiai helyzetükben eltérő helyneveket. Ez az elemzés a helynevek interpretációjának egy másik síkján valósítható meg.

Modellelméletek az európai névkutatásban

A korábbiakban láthattuk, hogy alapvetően etimológiai irányultságú névtani irodalmunkban szinte a helynévkutatások kezdeteitől fogva jelen van a rendszerszerűség gondolata. A mindenkori helyneveknek az új megnevezések létrejöttében játszott szerepét kutatóink elsősorban az analógia igen széles körben ható nyelvi törvényszerűségéhez kapcsolták. Az 1970-es évek európai névtani irodalmában az analógia, a helynévrendszerek és a helynévminták kérdése került a figyelem középpontjába. A kutatási irány helyességét látszik igazolni, hogy a szakemberek — bár többféle megközelítésből, eltérő alapállásból indultak ki: egyesek a kommunikációelmélet általános síkja felől, mások nagyszámú konkrét helynévanyag bemutatását vállalva — nagyjából azonos vagy legalábbis fő vonalaiban hasonló következtetésekre jutottak. Különösen a skandináv és a finn névkutatók eredményei figyelemre méltók e tekintetben. (Erről részletesebben az alábbi összefoglaló munkákban olvashatunk: ZILLIACUS 1972, KIVINIEMI 1978, UŐ 1981.) A finn helynév-

kutatások terén bekövetkezett jelentős szemléletváltozás kapcsán teljes joggal beszél új névtani iskoláról MAUNO KOSKI (1977: 218–24). (A finnországi kutatásoknak ezt az időszakát tanulmányban, ismertetésben tekintettem át: HOFFMANN 1983, 1990.) Az új típusú névtani felfogás néhány sarkpontjára alapozva, névelméleti szempontból is igen gazdag következtetéseket megengedő előadást tartott a tulajdonnevek hírértékéről NYIRKOS ISTVÁN a IV. névtudományi konferencián (1989).

A névmodelleknek, azaz a helynévmintáknak a névadásban betöltött szerepét általános névelméleti síkon igen előremutatóan elemezte egyik tanulmányában a cseh RUDOLF ŠRÁMEK (1972–73). Axiomatikus feltevése szerint egy adott nyelvben (nyelvjárásban) minden korban léteznek olyan szabályszerűségek, amelyek a helynevek rendszerét jellemzik és keletkezésüket meghatározzák. Kiindulását pusztán nyelvelméleti szempontból is igazoltnak láthatjuk: a nevek nyelvi jelekként rendelkeznek a nyelv rendszerszerűségének sajátosságaival. A helynevek funkcionálásában és születésében szerepet játszó szabályok összességét ŠRÁMEK a nyelv toponímiai normájának nevezi. Ez a norma a beszélők nyelvtudatában megnevezési modellek (Benennungsmodell) formájában van jelen. A megnevezési modellnek két összetevője van: az alapmodellek, másképp bázis- vagy viszonymodellek (Ausgangstellungmodell) és a szóalkotási modellek (wortbildende Modell).

Az alapmodellek olyan nem nyelvi jellegű kategóriák, amelyek extralingvisztikus (nyelven kívüli) összefüggésekre vonatkoznak. A denotátumok azon sajátosságainak kifejezői ezek, amelyek a megnevezés alapját jelentik. (A fogalom sok vonásában hasonlít ahhoz, amit LŐRINCZE névadónak nevezett: „az elnevezés alapjául szolgáló táji adottságok vagy egyéb körülmények” [1947: 4] meghatározással.) Az alapmodellek minden helynévrendszer állandó elemeként vehetők számba; változásuk igen lassú, mivel alapvetően szociális, tágabban értelmezve pedig végül is ismeretelméleti indíttatású. Az alapmodellek jellege valójában attól függ, hogy az ember társadalmi tevékenysége közben milyen mértékben ismerte meg és sajátította el a világot, s ennek megfelelően milyen módon tükrözteti az őt körülvevő névviselésre alkalmas helyeket.

Az alapmodellek eszerint természetesen nem nyelvspecifikus jellegűek, kategóriái nem az egyes nyelvek jelkészletének függvényei, hanem az emberi gondolkodás általános fogalmi rendszerével mutatnak összefüggést. Az alapmodellek összessége általában jellemző tehát a különféle helyeknek nevet adó emberre; az egyes embercsoportok, egyének azonban más-más mértékben használják fel e kategóriákat, gondolkodásuk, mentalitásuk, saját tárgyi, földrajzi környezetük eltérő jellegének megfelelően.

A szóalkotási modellek ezzel szemben azon nyelvi kifejezőeszközök halmazát (elemkészletét és kapcsolódási szabályaikat) jelentik, amelyek egy adott kor nyelvében helynévalkotásra felhasználhatók. A dolog természetéből adódóan ezek a modellek nyelvspecifikusak, s változásuk — mint bármely nyelvi jelenségé — az időtényezővel szoros kapcsolatban van.

ŠRÁMEK szerint egy-egy helynévrendszer bemutatása a beszélők toponímiai normájának, a nyelvtudatukban meglévő megnevezési modelleknek a bemutatásával történhet meg. Eszerint a névrendszertani leírásban alapvető szerepet kell biztosítanunk egyrészt a vizsgált nyelvben használt alapmodellek ábrázolásának, másrészt pedig annak, hogy ezek milyen nyelvi szabályszerűségek (szóalkotási modellek) szerint fejeződnek ki. A nyelv alap- és szóalkotási modelljeinek, mintáinak összességét, ezek kapcsolatát a tekintetben is fontos bemutatnunk, hogy a meglévő helynévrendszer — a modellhatás átörökítő jellege révén — meghatározza a keletkező nevek, a névrendszer új elemeinek névtani jellegét is.

Névtudat és névkompetencia

Az egyes helynevek keletkezését, azaz az elnevezési helyzeteket s áttételesen a tulajdonnévi kategória egészének létrejöttét a kommunikatív szituáció felől is célszerű megközelíteni. Magát a megnevezési igényt is a kommunikációs aktus szabja meg: annak kiválasztása, hogy mi kap nevet, mi nem, a társadalom értékrendjének függvénye. LŐRINCZE megfogalmazásában: „Bármiféle elnevezés oka végső fokon gyakorlati szükségességre vezethető vissza (…) nem minden élőlény, tárgy stb. kap megkülönböztető nevet, csak azok, amelyek az elnevező szempontjából fontosabbá válnak” (1947: 3). A nevek keletkezésének ezt a körülményét tehát nem nyelvi feltételek határozzák meg. Modell értékű ugyanakkor az is, hogy egy adott korban milyen típusú helyeket szokás megnevezni: a makrotájnév megjelenése például az emberek közti kapcsolatok szélesebb körét feltételezi (vö. JUHÁSZ 1988: 13–8). Tágabb értelemben az ilyen jellegű pragmatikus feltételeket is a toponímiai norma részének tekinthetjük.

A denotátumok az alapmodelleknek megfelelően olyan értelemben motiválják a keletkező helyneveket, hogy csak a bennük meglévő — s az ember által visszatükrözött — jellegzetesség lehet a névadás alapja. A névadáskor „az elnevező maga előtt látja a táj egy darabját, megállapítja annak fontosabb tulajdonságait, mérlegeli ezeket, és a legjellemzőbbnek tartott sajátosságo(ka)t foglalja bele a földrajzi névbe. Az objektumnak tehát sohasem a teljes valóságát fejezi ki a név” (MEZŐ 1982: 27). Más névadó más vonás kiemelését tarthatja fontosnak: a motiváltságnak ez a fajta önkényessége a helynévi szinonímia egyik alapja. A születő név ugyanakkor természetesen nem mondhat ellent az objektív valóságnak; ha pedig ez néha látszólag megtörténik, akkor az ellentmondást a névhasználók számára az általuk ismert s felhasznált alapmodell — szóképzési modell kombináció magyarázza (pl. *Bécs* szegényes falurész neveként, azaz valójában gúnynévként). A fentiekből adódóan a név keletkezésekor szükségképpen leíró jellegű és — mind a névalkotó, mind a nevet elfogadó, hitelesítő közösség számára — szemantikailag mindig tudatos. Elvileg elképzelhető, hogy a nevet adó ember az elnevezendő helyek megnevezésére teljesen új nyelvi elemet (addig nem létező hangsort) kovácsoljon, ez azonban ellentmondana a tulajdonnévi kategória egészét is motiváló nyelvi gazdaságosság általános törvényszerűségeinek. Ezért az új helynevek nyelvi alkotórészei

a mindenkor létező nyelvi elemkészletből származnak. INCZEFI — a földrajzi nevek lexikális elemeit vizsgálva — a névszerkezetben is megnyilvánuló jelenségnek tartja a nyelvi ökonómia érvényesülését (1966).

A helynévkincset megismerve, használva az egyén — a közszók rendszerének birtoklásához hasonlóan — elsajátít bizonyos névalkotási szabályokat is. Maga a kommunikáció lehet tehát csak az, ami a beszélő sajátos „névtudatát" létrehozza, névkompetenciáját meghatározza. A nyelvhasználónak ez a készsége biztosítja, hogy bizonyos — akár általa nem ismert — nyelvi alakulatokat a beszédben helynévként tud felismerni, illetőleg más oldalról: maga is képes ilyen jelkapcsolatok létrehozására. A névadó számára tehát mindenkor az általa ismert, használt névrendszer szolgálhat az újabb megnevezések alapjául. A beszélők nyelvi készségének szerves része a névalkotási kompetencia, amely a névalkotási szabályoknak a nyelven kívüli, alapmodellbeli kategóriáit éppúgy tartalmazza, mint az elfogadott szerkezeti és lexikális-morfológiai névmodelleket. Az egyén a helynévalkotási folyamatban tehát éppen olyan módon vesz részt, mint ahogyan általában a nyelvi változásoknak is a részese (erről részletesebben: BENKŐ 1988: 58–63). A nyelvi változások megindulásában jórészt a szociális fogantatás kerül előtérbe, a helynevek névként való elfogadásában és megszilárdulásában is a társadalmi érvényesítés játszik szerepet. Ezt a névrendszer egészére úgy is értelmezhetjük, hogy a kommunikációs helyzet, illetve gyakorlat az, ami a konkrét nevekkel való állandó összevetés alapján kialakítja, stabilizálja a névmodelleket.

A modellhatás meghatározó szerepét illetően még azzal a megszorítással sem érthetünk egyet, hogy az csupán a jól fejlett onomasztikai rendszerekkel rendelkező nyelvekben figyelhető meg (vö. NYEPOKUPNIJ 1986: 163). Nincs ugyanis okunk feltételezni, hogy más korokban, amikor az ember — környezet viszonyának eltérő jellege miatt más típusú helynévadási formák voltak elfogadottak, alapvetően más módon keletkeztek volna a nevek. A helynevek világának azt a paradoxonját, hogy bár a nevek általában névvel nem rendelkező helyekre vonatkoznak, a név mégis mindig egy adott, társadalmilag elfogadott névrendszer elemeként születik, bármely időben érvényesnek látjuk.

A létező helynévrendszer többféleképpen is meghatározza az új helynevek keletkezését. Közvetlenül, pozitív értelemben a meglévő nevek újbóli felhasználásával, negatív értelemben pedig oly módon, hogy közeli helyek esetén a névazonosság általában nem szokásos (azaz a mikrotoponímiai rendszerek kerülik a homonímiát). Hatását tekintve azonban felülmúlja ezek szerepét az a közvetett determináció, amely a névminták átörökítése révén érvényesül.

AZ ELEMZÉSI MODELL ALAPVONÁSAI

Kiindulópontok

A tudománytörténeti fejezetben az egységes, korszerű magyar helynévtipológia kialakulásának egyik fő akadályaként a kutatásokat jellemző szemléleti kevertséget jelöltem meg. A különböző megközelítések révén a helynevek számtalan sajátossága tisztázódott ugyan, de ezzel együtt kialakult a névkutatásban egyfajta fogalmi heterogenitás is. A lehetséges vizsgálati szinteket a helynevek kutatásában világosan el kell különíteni, s az alkalmazott fogalmi háló sarkpontjait azon belül kell kijelölni. Ily módon elkülönítendő a helynevek szerkezeti (leíró) elemzése, keletkezéstörténeti tárgyalása, jelentéstani, névstilisztikai, névszociológiai stb. szempontú bemutatása. A szerkezeti, történeti, stiláris, jelentésbeli és más jegyek persze minden nevet komplex módon, egyszerre, egy időben jellemeznek. A tudományos vizsgálatnak azonban éppen amiatt kell viszonylag elszigetelten elemeznie az egyes sajátosságokat, hogy ezeket egymással szembesítve, egymásra vonatkoztatva, kölcsönhatásukban, valódi kapcsolatrendszerük kereteiben mutathassuk be. A helyneveket jellemző fenti jegyek között természetszerűen nem lehet hierarchiát felállítani, a kutatás céljaitól függően bármelyik szempont érvényesítése egyaránt fontos lehet.

Vizsgálatomban a szerkezeti és a keletkezéstörténeti elemzést emelem ki a többi közül. E két vizsgálati lehetőség kitüntetett szerepe abból adódik, hogy a neveket nyelvi jelként értelmezve kísérelem meg bemutatni, s a nyelvi jelek interpretálásában hagyományosan középponti helyzetűnek számít a leíró, konstrukcionális elemzés (amin ez esetben nemcsak formális, hanem funkcionális analízist is értek), valamint a diakrón szempontú vizsgálat. A hazai névrendszertani kutatások is e téren érték el a legjelentősebb eredményeket. Az itt felmutatható következtetések megbízható alapként és jól felhasználható vonatkoztatási rendszerként szolgálhatnak más területek (például a névstilisztika, a névszociológia) kutatásai, eredményei számára is.

Ha a helynevekben megtestesülő nyelvi szabályokat s a mögöttük lévő gondolkodásbeli kategóriákat földerítjük és leírjuk, akkor ezzel keletkezésük mozgatórugóit is be tudjuk mutatni. A nevek funkcionálása, a névrendszer működése és a helynevek keletkezése — a tudományos vizsgálatban a szinkrón leírás és a történeti elemzés — ily módon szerves egységet alkot a leírási modellben. Ebből következően a nyelvi elemzés e két síkján egységes fogalmi rendszert kell kialakítani.

A névelemzés során tehát a nevek alkotásában, funkcionálásában megnyilatkozó szabályszerűségeket kell föltárnunk. Amikor egy-egy nevet a szabályok tükrében értelmezünk, akkor ezzel az egész helynévrendszer építőköveként, a névrendszer tagjaként mutatjuk be. Ha egy adott rendszer minden egyes elemét így értékeljük, akkor a nevek összességét is rendszerében tudjuk láttatni. Ily módon a nevek analitikus és szintetikus (névrendszertani) elemzése is összekapcsolódik: egy-egy helynevet csak a rendszert jellemző általános jegyeknek a névben való felmutatásával interpretálhatunk helyesen; másrészt a névrendszer általános jellemzői csakis az egyes nevek sajátosságainak elemzésén keresztül tárhatók föl. A hangsúlyok a vizsgálat céljától függően természetesen hol az analízis finom részleteire, hol a rendszer nagy erővonalainak bemutatására helyeződhetnek.

Elemzési modellem az alapvető kapcsolatok bemutatására, a tipikus, általános jegyek megragadására irányul elsősorban. Tudatában kell lennünk annak, hogy nemigen képzelhető el olyan ideális tipológia, amely minden egyes helynév alakulásmódját, felépítését — egyedi, szabálytalan jegyeikre is tekintettel — maradéktalanul képes lenne bemutatni. A nyelvet, így a helynévrendszert is, mindenkor a jelenségek, folyamatok egymásmellettisége, párhuzamossága, ellentétessége stb. jellemzi. A fő hatóerők érintkezési felületei mentén, mintegy interferenciáik eredőjeként a változatok, egyedi jellegzetességek sokasága jön létre. A szintézisre törekvő láttatás ezeket figyelmen kívül hagyhatja, az érzékeny analízis azonban különlegességük mögött be tudja mutatni a sokféle hatóerőt. A jellegzetes, meghatározó névalkotási folyamatok ábrázolására való törekvést ennek értelmében tehát nem kompromisszumos megoldásnak, hanem a névelemzés tényleges céljának tekintem.

E törekvésem magyarázza azt a vizsgálati, kutatási módszert is, amelyet az elemzési modell létrehozásában alkalmazok. A névrendszerek szerkezeti és történeti kérdéseihez a helynevek vizsgálatának elméleti szintje felől közelítek. Nem valamely konkrét névszisztéma bemutatását választottam vizsgálódásaim alapjául — ahogy ezt legtöbb névtipológiánkban láthatjuk —, hanem a nevek általános névelméleti, rendszertani kutatásai során felhalmozódott s értékállónak bizonyult elméleti tételeket, következtetéseket igyekeztem egymással szembesítve, újraértelmezve, átrostálva új elméleti keretbe foglalni. Elképzeléseimet azonban konkrét helynevek elemzésével is megkíséreltem ellenőrizni. A vizsgálati anyagot több helyről vettem, az éppen bemutatott jelenségek jellegének megfelelően. A ritkább névtípusok bemutatásához például nyilvánvalóan jóval nagyobb korpusz áttekintésére volt szükség, míg a közismert jelenségeket akár nem is kell ily módon kigyűjtött példákkal illusztrálni.

A modell valódi próbája természetesen az lehet, ami megalkotásának is igazán célja: nagy mennyiségű helynév rendszeres vizsgálata. Már több tízezer helynévadat ilyen jellegű feldolgozásának tapasztalatai is minden bizonnyal megkövetelik majd a leírási modell kereteinek, kategóriáinak, fogalmainak bizonyos fokú átalakítását. Ez a fajta viszonylagosság, lezáratlanság a tudományos kutatás folyamatának nemcsak természetes velejárója, hanem feltétlenül követelménye is.

A helynevek rendszerszerűsége

A rendszertani elemzés a helynevek rendszerszerűsége értelmezésének problémáját veti föl. Ez nem egyszerű feladat, kétségtelen azonban, hogy a helynévkincs nem mutatja az egyes nevek igen szoros összefüggését. A tulajdonnevek a nyelv lexikális készletének részei, s bármely nagy elemszámú rendszerre igaz az a megállapítás, hogy abban nem érvényesülnek oly mértékben a belső összefüggések, s az elemek közötti kapcsolatok sem lehetnek olyan erőteljesek, mint az alsóbb nyelvi szintek (pl. a hangok, morfémák) viszonylag kevés elemet tartalmazó rendszereiben. Ennek megfelelően a rendszer egyes tagjainak változása, a szisztémába való bekerülése, kiesése sem hat túl nagy erővel a többi elemre s a rendszer egészére. Ilyen szempontból egy-egy névközösség (pl. kisebb település) helynévkincsében találunk csak viszonylag szorosabb összefüggéseket: a nevek jelentésbeli vonatkozásait tekintve például mezőösszefüggésszerű szinonimikus, ritkán poliszemantikus, még ritkábban homonimikus viszonyokat, helynévbokrokat és -láncokat stb. A rendszerszerűség a helynevek körében az új neveknek a modellektől való meghatározottságában érvényesül legerősebben.

A helynévrendszer értelmezése más vonatkozásban névszociológiai kérdésként fogható fel. A fogalom jelölheti a magyar nyelvterület teljes helynévkincsét (természetesen magyar vagy idegen eredetére való tekintet nélkül), azaz a magyar anyanyelvűek által birtokolt teljes helynévállományt, másrészt egy helynévrendszerbe tartozónak tekinthetjük valamely területi egység (tájegység, település, sőt annak csupán kisebb része) neveit vagy akár az egy személy által ismert helynévanyagot is.

Helynévkutatásunk természetes egysége a település: ezt az adatközlő és -feldolgozó munkák nagy többségének felépítése, szerkezete is mutatja. Jobbára egy-egy falu, kisebb város lakói alkotnak olyan névközösséget, amelynek keretében az új nevek a rendszer által is meghatározottan, a kommunikatív szükséglettől vezérelve létrejönnek. A közösség tagjainak névalkotását csak olyan típusú szociális környezet fogadhatja el, szentesítheti használatba vétel útján, amely anyagi és szellemi környezetéről nagyjából hasonló ismeretekkel rendelkezik, nyelviség és helynévismeret tekintetében minimális különbségeket mutat. A névközösség fogalmának leginkább egy-egy viszonylag kisebb település lakossága felel meg. (Megjegyzendő, hogy a kérdésben pontosabban eligazító helynévszociológiai felmérés, vizsgálat a beszélők névismeretéről alig áll rendelkezésünkre; csupán néhány alkalmi megfigyelés, amelyre támaszkodhatunk.) A településnek névadási egységként való felfogása névrendszertani szempontból mindenképpen indokolt tehát, több település vagy járás, megye ezzel szemben névtanilag is mesterséges egységnek tekinthető csupán.

Ezzel természetesen nem tagadom a nagyobb területek mikrotoponímiai vizsgálatának lehetőségét, szükségességét, hiszen éppen a névalkotásban megnyilatkozó rendszerszerűségből következik, hogy az egyes települések helynévrendszere a nyelvileg egységes, történeti, kulturális szempontból hasonló, földrajzilag nem túl-

zottan eltérő területeken belül lényeges különbségeket nemigen mutat. Ezzel szemben, ha megfelelő mennyiségű helynévanyagot nagy területről vizsgálunk, akkor abban a fenti tényezők eltéréseiből adódóan a különbözőségek tűnnek fel inkább. A nyelvterület egyes részeinek toponímiai normájában megmutatkozó jelenséghatárok alapján — mintegy a nyelvjárások mintájára — megrajzolhatóvá válhatnak a magyar helynévföldrajzi területek, a „névjárások". Ez a feltevés mindenképpen indokoltnak látszik, hiszen a helynevek nyelvi jelenségek, s a területi differenciáltság jellemző a nyelvre.

Alapfogalmak

Az az alapvető belátás, hogy a meglévő helynevek modellje meghatározza a keletkező nevek típusait, illetőleg magukat a neveket, lehetőséget ad a nyelvleírás két szintjének, a leíró és a történeti megközelítésnek az elkülönítésére. Korábbi tipológiáink egyik jelentős hiányossága éppen az volt, hogy bennük a történetiség túlsúlya mellett a kétfajta módszer eljárásai, fogalmai keveredtek egymással. A rendszer és a változás egyidejűleg jellemzi a nyelvet, ezek egymástól elszakíthatatlan fogalmak. Ha a névhasználatot mint nyelvi normát írjuk le, akkor ettől viszonylag könnyen, bizonyos szabályszerűségek feltárásával eljuthatunk a nevek alkotásának, változásának kérdéséig, és megfordítva: a változásban rejlő törvényszerűségek a rendszer belső összefüggéseinek átrendeződésére irányítják figyelmünket. A leíró és a történeti elemzés szétválasztása tehát éppen azt a célt szolgálja, hogy kapcsolatukat, azaz a rendszer működését, mozgásformáit világosabban láthassuk. Ma is érvényesnek tarthatjuk azokat az elvárásokat, amelyeket csaknem fél évszázada a névtani vizsgálódások számára LŐRINCZE LAJOS megfogalmazott: „A jövendő kutatásnak éppen az lenne az egyik legfontosabb — más tudományágak számára sem közömbös — kérdése, milyen névtípus állandóbb, melyik változik vagy múlik el hamarabb, mik a változásnak vagy elmúlásnak a feltételei, okai, törvényszerűségei, továbbá az egyes okok milyen mértékű és jellegű változást idéznek elő a névben" (1947: 19–20). A válaszokat az alábbi keretek között vélem leginkább megtalálhatónak.

A l e í r ó e l e m z é s a nevek szerkezetét mutatja be. Ebben a megközelítésben középponti helyet foglal el a n é v r é s z fogalma. Névrésznek nevezem a névnek azt a szegmentumát, amely a denotátumáról valamely információt közöl. A s z e r k e z e t i a n a l í z i s során a névrész kétféleképpen vizsgálható: funkcionális-szemantikai, illetőleg lexikális-morfológiai szempontból.

A f u n k c i o n á l i s - s z e m a n t i k a i e l e m z é s azoknak a modellfajtáknak (ŠRÁMEK terminusával: alapmodelleknek) a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak. Ezekről a korábbiakban megállapítottuk, hogy nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, amelyekben a denotátumoknak a megismerés folyamán felismert s nevükben is tükröztetett sajátosságai fejeződnek ki. Ebből adódóan az egyes nyel-

vekre csak abban az értelemben lehetnek jellemzők, hogy a viszonylag nagyszámú elnevezési lehetőség közül egy adott korban, meghatározott nyelvet beszélő emberek melyeket használnak föl gyakrabban, melyeket kevésbé, esetleg egyáltalán nem. A denotátumok vizuális és lokális jellemzői, funkciója, esetleges birtoklása stb. minden nyelv helynévrendszerében kifejeződő sajátosságok. A funkcionális-szemantikai kategóriák változása az embernek a környezetével kialakított viszonyával van összefüggésben. Társadalmi tevékenysége során az ember egyre intenzívebben átalakítja az őt körülvevő világot. Ennek során egyre összetettebb kapcsolatrendszer épül ki a megnevező és megnevezésének tárgyai között, így a névadásban felhasználható újabb jegyek a funkcionális-szemantikai kategóriák specifizálódását idézhetik elő. A megismerés természetéből adódik, hogy ezek a változások igen lassúak. Habár az ember alkotásaiként — történeti léptékkel nézve — új helynévviselő denotátumfajták jelennek meg, a legősibb szemlélet, a méret, forma, szín stb. kifejezését ezek névformáiban is megtaláljuk.

A funkcióknak a nevekben történő kifejeződése szerkezeti elemzés alapjául szolgálhat. A nevek funkcionális szerkezetét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy helyneveink döntő többsége egy- vagy kétrészes; a három- esetleg négyrészes nevek értelmezése komoly gondot jelent (a névszerkezeti elemzésben erre még visszatérek). Ezt a megállapítást más nyelvek névrendszereire is igaznak találjuk (lásd például a finn helynevek ilyen értelmű tárgyalását: KIVINIEMI 1975: 17–20). A funkcionális névrészek kapcsolódási típusaiban már nyelvspecifikus jegyek is megjelenhetnek, vagy akár nyelven belüli területi különbségek is mutatkozhatnak. (Az időtényező meghatározó szerepe a funkcionális modellek lassú változásának tényéből természetszerűen következik.)

A területi differenciáltságnál jelentősebbnek tarthatjuk azonban a funkcionális-szemantikai osztályoknak az egyes denotátumfajtáktól való függőségét: a folyóvizek elnevezését más motívumok szabhatják meg, mint például a települések névadásáét. A funkcionális-szemantikai elemzésnek e függőségre érzékenynek kell lennie. Ezért a névszerkezeti analízis előfeltételeként a h e l y n é v f a j t á k n a k a denotátumosztályok differenciáltságát tükröztető kategorizálását kell elvégeznünk. A pontosabb fogalmi osztályba tartozás (azaz az általános jelentéssík) ismerete nélkül nem végezhető el az egyes helynevek szerkezeti elemzése.

A helynevek szerkezeti analízisének másik szintje a l e x i k á l i s - m o r f o l ó g i a i e l e m z é s . Ennek során a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk a nevet, illetőleg a névrészt. Az ismeretelméleti gyökerű funkcionális kategóriák mindig konkrét nyelvi formában fejeződnek ki. A helynévrendszer bemutatása tehát annak vizsgálatát jelenti, hogy adott korban, területen a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg. A funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai modellek nincsenek egymással alá-fölé rendeltségi viszonyban, hanem pusztán más síkon helyezkednek el. Minden nyelvre érvényes, hogy a funkcionális kategóriák aktuális megvalósulása előtt sokféle formális lehe-

tőség áll nyitva. Ez abból adódik, hogy a nevek lexikális-morfológiai modelljei a közszói (azaz nem tulajdonnévi) szerkesztés szabályaihoz kötődnek. Nincs olyan sajátos tulajdonnévi szóalkotási, grammatikai szerkesztési mód, amely a közszavak körében ne volna megtalálható, azaz elvileg nincs olyan korlátozás, amely bármely közszói jelenség tulajdonnévbeli előfordulására vonatkozna (erről lásd NYEPOKUPNIJ 1986: 38). A mindenkor használatba vett nyelvi jelenségek köre ugyanakkor viszonylag jól körülhatárolható, segítségükkel a helynevek jól jellemezhetők, ám ez nyelvterületenként, koronként jelentős különbségeket is mutathat. Ha tehát a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetfajtáknak a nevekben realizálódó kapcsolattípusait leírjuk, akkor ezzel a vizsgált névközösség (település, nyelvjárás, nyelv) h e l y n é v a d á s i n o r m á j á t mutatjuk be. E normához természetszerűen hozzátartoznak azok a szintagmatikus eszközök is, amelyek a névrészek nyelvi kapcsolatát biztosítják.

A helynevek szerkezetének két szintje közötti összefüggéseket a nyelvleírás általános módszereinek megfelelően természetesen mind a funkció, mind a forma felőli kiindulásból megközelíthetjük. Az eltérő alapállások jogosságát a kölcsönös meg nem felelések adják: azonos funkció többféle formában is megjelenhet, egyetlen forma pedig különböző funkcióknak is lehet a hordozója. Kiindulópontunk megválasztásában kutatási céljaink játszhatnak meghatározó szerepet.

Korábbi megállapításaink szerint a helynevek funkcionális kategóriái nagyfokú állandóságot mutatnak, a nevek lexikális-morfológiai arculatát viszont — a nyelvek térbeli, időbeli differenciáltságának, változékonyságának megfelelően — sokkal erősebben érintik a módosulások. Ezáltal a névadási normában a névszerkezet két szintje között állandóan feszültségek támadnak: a funkcionális modellekhez új nyelvi struktúrák rendelődnek hozzá. Az újfajta kapcsolattípusok kialakulása magának a névadási normának az átalakulását is jelenti egyúttal. A n é v t ö r t é n e t i e l e m z é s során erre a változásra kell a figyelmünket fordítani, bemutatva, hogy az új nevek keletkezésében és a meglévők átalakulásában szerepet játszó nyelvi és nyelven kívüli tényezők hogyan rendezik át a funkcionális és a lexikális-morfológiai modellek kapcsolatát. Ha a toponímiai normát a fentieknek megfelelően rendszerszerűségében láttatjuk, akkor a nyelvi modellek változásától kiváltott módosulásait is a rendszer átalakulásaként tudjuk bemutatni. ŠRÁMEK a változásoknak ebben a normát megőrizve átalakító jellegében „a toponímia csodálatra méltó autonómiáját” látja (1972–73: 73).

A HELYNÉVFAJTÁK

A tulajdonnév nyelvi osztályának belső összetettségét a szakirodalom hagyományosan nem nyelvi, hanem „tárgyi-fogalmi szempontok szerint" (J. SOLTÉSZ 1979: 44) mutatja be. Az emberi nyelvre általában jellemző, hogy a valóság bizonyos részleteit, jelenségeit tulajdonnévvel jelölheti meg. Az egyes nyelvek a tekintetben nem mutatnak jelentős különbséget, hogy milyen fajta dolgok kaphatnak bennük tulajdonnevet. Ha mégis azt tapasztaljuk, hogy a különböző nyelvekben részben eltérő szócsoportokat sorolnak a tulajdonnevek közé (az angolban például a hét napjainak és a hónapoknak a nevét is), ezt nem feltétlenül a nyelvhasználat, hanem inkább a nyelvleírás eltérő szemléletének problémájaként kell értelmeznünk (vö. J. SOLTÉSZ, i. m. 105–8).

Az egyes névfajták elkülönülése elsősorban nem nyelvi alapú: a személynévrendszer vagy az állatnevek szisztémájának különbözősége a denotátumok entitásbeli különbségén, s ebből adódóan a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérésén alapul. Erre a különböző névfajták esetében — a tükröztetett kategóriák jellegének megfelelően — más-más nyelvi rendszer épül. Ez a nyelvi rendszer csak egy-egy névfajtán belül alkot — a névadás szemantikai kategóriáival együtt — névadási normát. Ennek nemcsak nyelvi szabályszerűségei vannak, hanem például olyan pragmatikus követelményei is, amelyek előírják, hogy az adott fogalmi csoportban milyen széles legyen a névviselők köre. Eszerint minden ember kap nevet, az állatok közül a kutyákat szinte kivétel nélkül elnevezzük, a juhokat már csak bizonyos esetekben, a baromfiakat pedig éppenséggel elég ritkán. Az egyes névfajták névadási normái között a névmodellek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szintjén is alig vannak szisztematikus összefüggések. Ez rendszertanilag az egyes névfajták nagyfokú zártságát jelenti. A tulajdonnévi rendszer hatékony működésének szempontjából ugyanakkor nagy jelentősége van annak, hogy az egyedítő szerep mellett a tulajdonnév mindig betöltse osztályjelölő feladatát is. A tulajdonnév jelentésének ezt az összetevőjét igen gyakran a névfajtára jellemző névadási modellek fejezik ki, így a modellfajták elkülönülésének funkcionális okai is vannak.

Ez természetesen nem jelenti az egyes tulajdonnévfajták közti kapcsolatok hiányát, hiszen például a személyneveknek és a helyneveknek a másik kategóriában való megjelenését maguk a névalkotási szabályok határozzák meg. Ezek szerint a magyar településnevekben a személynevek névképző formáns nélkül önmagukban szerepelhetnek *(Jutas, Tevel),* a személynevek viszont a helyneveket általában képzős formájukban tartalmazzák *(Pápai, Debreceni).* A finn hely- és személynevek

kapcsolata e tekintetben éppen fordított: jellegzetes a képzős személynév helynévként *(Mattila, Anttila)* s a puszta helynév személynévként *(Joki, Kiviniemi)*. Hasonló összefüggéseket más tulajdonnévfajták között (pl. helynév — intézménynév, helynév — tárgynév stb.) is bemutathatnánk.

A tulajdonneveknek a denotátumfajták szerinti további differenciálása egyes névkategóriákban szokásos, másutt nem. A személynevek rendszerét például névfunkciók szerint szokás bemutatni (családnév, keresztnév, ragadványnév, becéző-név stb.), a tárgyneveket viszont jelöltjeik szerint célszerű elemezni (hajónevek, autónevek, fegyvernevek stb.). A denotátumfajták szerinti tárgyalás legmesszebbre a helynevek esetében vezet. Ennek főleg az az oka, hogy helynévvel a valóság legkülönbözőbb dolgait illethetjük: minden olyat, ami a helyhez kötöttség ismérvével rendelkezik. A helynevek jelölte denotátumok logikai fogalmi rendszerét nemcsak amiatt nehéz megállapítani, hogy nagyon sokféle dolog tartozik ide, hanem azért is, mert a helynevek jelöltjei nem individuálisan elkülönülő egyedek. A helyeknek a helynevekben is tükröződő rendszere a névviselők hierarchikusan egymásra épülő szisztémája. A helynévfajták elkülönítésében e problémával is szembe kell néznünk. (A kérdésről részletesebben lásd HOFFMANN 1984–85.)

Az egyes helynévfajták elkülönítése végső soron a tulajdonnévvel megjelölt helyeknek az eltérő sajátosságaik szerint történő osztályozását jelenti. A denotátumtípusok kategorizálását mégsem tekinthetjük az e kérdésekben elsősorban érdekelt tudományszakok (pl. a földrajztudomány) feladatának. A helynevek szempontjából nem az a lényeges kérdés, hogy a helyfajtákat milyen logikai rend szerint írhatjuk le, hanem sokkal inkább az, hogy ez a rendszer hogyan tükröződik a nyelvben, a tulajdonnevekben. A tulajdonnevet viselő helyfajták osztályozásában tehát az ezeket kifejező nyelvi jelek szolgálhatnak alapul.

Helyfogalmainkat a földrajzi köznevek fejezik ki. A tulajdonnévvel egyedített hely objektumosztályba tartozása gyakran magában a tulajdonnévben is kifejeződik valamely földrajzi köznév által, azokba a nevekbe pedig, amelyekből hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás (kiegészülés) útján akár be is kerülhet. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat minőség- (néha birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal *(Tisza folyó, Debrecen városa)*.

A földrajzi köznevek összessége megmutatja egyben azt is, hogy milyen típusú tulajdonneveket tekinthetünk helynévnek. Sok olyan, egyéb fogalmi körbe tartozó tulajdonnevet használhatunk ugyanis helymegjelölésre, amelynek elsődleges fogalmi jelentése nem a 'hely' kifejezését szolgálja. Az ilyen nevek (pl. vendéglők, mozik, üzemek, gyárak, közintézmények, köztéri szobrok stb. nevei) a helynévrendszer határterületein foglalnak helyet. Ezt névtáraink gyakorlata is alátámasztja: a fenti névfajták közlésében néha még egy-egy gyűjteményen belül is nagyfokú tarkaságot tapasztalunk. A helynévfajtákat megjelölő közszavak — mint a szókészlet bármely más rétege — szinonimitást, mezőösszefüggéseket, alá-fölé rendeltségi viszonyokat kifejező fogalmi rendszert alkotnak. Ennek elemzése lehet valójában a

helynévfajták elkülönítésének igazi alapja. A magyar földrajzi köznevek összességének feldolgozása nélkül aligha gondolhatunk arra, hogy a helyfajtákat bemutató rendszerünk teljes legyen.

Az egyes helynévfajtákat a bennük megjelenő névtípusok is jellemzik. A szín megjelölése gyakori például a folyók, hegyek nevében, a birtoklás kifejezése — amely a megművelt területek nevére jellemző — viszont ezek között igencsak ritka. A különféle helyeknek más-más módon való megnevezése természetes, hiszen a megnevezendő objektumnak a névadásban felhasználható jellegzetessége elsősorban annak entitásától függ. A névfajták pontos, finom elkülönítése a névalkotás szabályszerűségeinek leírásában is fontos szerepet kap: a metonimikus helynevek nagyobb része, a jelentésbővülés és -szűkülés esetei, más tulajdonnévfajták helynévi használata nemigen vizsgálható enélkül. A helynévfajták szoros kapcsolatára a FNESz. számtalan szócikkében találunk példákat, s utal erre a magyar tájnevek kapcsán JUHÁSZ is (1988: 10).

A névmodellek vizsgálata, területi, időbeli különbségeinek bemutatása megbízhatóbb eredményeket ad, ha az összevetést névfajták (illetőleg ezek nagyobb csoportjai) szerint végezzük el. Ha ugyanis két terület (pl. két falu vagy tájegység) helynévrendszerét globálisan vetjük egybe, akkor a köztük megnyilvánuló eltéréseket nem feltétlenül a névalkotási normában jelentkező nyelvi különbségként értelmezhetjük. Eredményeink ez esetben jórészt attól függnek, hogy milyen az objektumfajták megoszlása a kérdéses helyen. (KÁLNÁSI ÁRPÁDnak a *hegy, hát, gorond* szóföldrajzi elterjedtségével kapcsolatos vizsgálódásai jól példázzák, hogy a levonható következtetések csak részben nyelvi jellegűek, sokkal inkább a táj földrajzi arculatát jellemezhetjük általuk [1991].) Nagyobb területek névanyagának vizsgálatában az ilyenfajta különbségek persze jobban kiegyenlítik egymást, de még ilyenkor is relevánsabbak megállapításaink, ha például az adott területek vízneveinek, erdőneveinek stb. egyezéseiről, eltéréseiről beszélünk. A helyfajták elkülönítése nemcsak a térbeli, időbeli névrendszertani vizsgálatokat helyezi biztosabb alapokra, hanem lehetőséget ad az egyes objektumfajtákra jellemző névmodellek összevető elemzésére is. A névfajták szerinti névelemzés elengedhetetlen követelményét a finn helynévrendszer leírása kapcsán KIVINIEMI is hangsúlyozza (1990: 47).

A tulajdonnévvel jelölt objektumok fogalmi rendszerezését s ennek alapján a helynévfajták elkülönítését a fentieknek megfelelően tehát egyrészt elméleti szempontok indokolják, másrészt viszont a felosztásban gyakorlati megfontolásokat is szükséges érvényesítenünk. A helynévfajták rendszerének fő és alkategóriáit úgy kell megállapítani, hogy e kettős követelménynek a legjobban megfeleljenek, a névelemzésben minél használhatóbbnak bizonyuljanak. Ezért természetesnek kell azt is tartanunk, hogy jelentősebb mennyiségű névadat vizsgálata alapján, a névfajtáknak a névadási modellekkel való szembesítése után a javasolt kategorizálás osztályai is módosulhatnak, sőt minden bizonnyal módosulni is fognak.

A helynévfajták részletezése előtt célszerű tisztázni egy általános terminológiai problémát: a h e l y n é v és a f ö l d r a j z i n é v fogalmának a használatát.

E kérdést is érintette a közelmúltban a Névtani Értesítő hasábjain lezajlott terminológiai vita, ennek részleteire azonban e helyütt nem kívánok kitérni (HAJDÚ 1979b, BACHÁT 1979, RÁCZ E. 1979, SZABÓ T. A. 1979). Egy tudományterület fogalmait, különösen ha bevezetésükkor nem pontos definíciójukkal együtt jelentek meg, a használat szentesíti, emeli normatívvá. Pontos értelmezés híján jelentésükben, előfordulásaikban fogalmi különbségek is megnyilvánulhatnak. A helynév és a földrajzi név terminusok használatát ez a nemkívánatos terminológiai többértelműség alapvetően nem jellemzi. A szakirodalom leginkább szinonim terminusként kezeli a két szót. Úgy gondolom, a terminológiában inkább megengedhető a szinonimitás, mint a poliszémia vagy a homonímia. Ezért azzal, hogy a 'hely' fogalmi körébe sorolható tulajdonnévi értékű nyelvi jelekre azonos értelemben használom a helynév és a földrajzi név műszót, tulajdonképpen a szakirodalom ilyen értelemben nem feltétlenül üldözendő gyakorlatát követem. Megjegyzem ugyanakkor, hogy a régebbi h e l y n é v terminus technicust bizonyos értelemben jobbnak tartom — rövidebb, így könnyebben részt vehet a szóalkotásban, helyesírása egyszerűbb —, ezért szinonimájánál jóval gyakrabban használom.

Az alábbiakban a helynévfajták osztályozásának egy lehetőségét mutatom be. Ez esetben eltekintek a szakirodalmi előzmények ismertetésétől, mivel azok vagy tágabb összefüggések keretében — s így nem teljes részletezettségében — mutatták be a helynévfajtákat (pl. J. SOLTÉSZ 1979: 81–95), vagy szándékosan néhány fő csoportra összpontosították inkább figyelmüket (KÁLMÁN 1989a: 116–68), esetleg éppen ezek terminológiai kérdései kapcsán (vö. HAJDÚ 1979b). Egyes munkákban pedig a helynévfajták szerinti, illetőleg a szerkezeti, névélettani szempontoknak megfelelő fogalmak, osztályok keveredése teszi körülményessé az összehasonlítást (pl. INCZEFI 1970a: 71–108). Nehezíti a felhasználhatóságot, ha a helyfajták elkülönítése egy-egy kisebb terület (pl. egy falu) helyneveire vonatkozik: az elemzés osztályainak — céljaim szerint — nagy mennyiségű névadat feldolgozására is alkalmasnak kell lennie. Ennek megfelelően a helynévfajták leírási kerete az alábbi kategóriákat tartalmazhatja:

1. v í z n e v e k
   1.1. f o l y ó v i z e k nevei: természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák megnevezései
   1.2. á l l ó v i z e k nevei: természetes tavak, időszakosan vízzel telt mélyedések, mesterséges víztározók, halastavak megnevezései
   1.3. álló- és folyóvizek r é s z e i n e k nevei: öblök, folyószakaszok, vízfelületek, forgók, örvények, zúgók, vízesések, vizek egymásba ömlésének helyei, víz alatti mélyedések megnevezései
   1.4. f o r r á s o k , k u t a k nevei: természetes és mesterséges vízvételi helyek, folyók forráshelyének megnevezései
2. v í z p a r t i h e l y e k n e v e i
   2.1. v í z p a r t o k , partszakaszok, árterületek, gátak, töltések nevei

2.2. f é l s z i g e t e k , víztörők, földnyelvek nevei
2.3. s z i g e t e k , szirtek, zátonyok, homokpadok stb. nevei
2.4. m o c s a r a k , lápok, nádasok nevei

3. d o m b o r z a t i n e v e k
3.1. h e g y e k , dombok, halmok nevei
3.2. v ö l g y e k , mélyen fekvő területek, gödrök nevei
3.3. hegyek és völgyek r é s z e i n e k nevei: emelkedők, lejtők, domb- és hegyoldalak, hegytetők, magaslatok, dombhátak, hegycsúcsok, fennsíkok, szakadékok, szorosok, barlangok, sziklák megnevezései
3.4. s í k , egyenes f e l s z í n ű területek nevei
3.5. e g y e n e t l e n f e l s z í n ű , gödrös, hullámos területek nevei

4. t á j n e v e k

5. h a t á r n e v e k
5.1. s z á n t ó f ö l d e k nevei
5.2. k e r t e k nevei
5.3. g y ü m ö l c s ö s ö k nevei
5.4. s z ő l ő k nevei
5.5. r é t e k , kaszálók nevei
5.6. l e g e l ő k és legelőrészek nevei
5.7. e r d ő k , ligetek, bokros helyek, erdőrészek: vágások, irtások nevei

6. l a k o t t t e r ü l e t e k n e v e i
6.1. k ö z i g a z g a t á s i n e v e k : országnevek, megyék, járások, településnél nagyobb egyéb egységek megnevezései
6.2. h e l y s é g n e v e k : falvak, városok, puszták megnevezései
6.3. t e l e p ü l é s r é s z n e v e k : falu- és városrészek, zöldterületek, parkok, temetők megnevezései
6.4. u t c a n e v e k : belterületek útjainak, utcáinak, tereinek, sétányainak stb. megnevezései
6.5. t a n y a n e v e k

7. é p í t m é n y n e v e k
7.1. l a k ó h á z n e v e k : magán- és bérházak, villák, nyaralók, víkendházak, erdészházak stb. megnevezései
7.2. k ö z é p ü l e t e k , templomok, kolostorok, várak, ill. ezek részei: bástyák, tornyok, kapuk, udvarok megnevezései
7.3. k o c s m á k , c s á r d á k nevei
7.4. g a z d a s á g i c é l ú é p í t m é n y e k nevei: gyárak, üzemek, malmok, bányaépületek, illetőleg állattelepek, istállók, magányos hodályok, pajták, géptelepek stb. megnevezései
7.5. á l l o m á s n e v e k : pályaudvarok, vasútállomások, autóbuszmegállók stb. megnevezései
7.6. u t a k , d ű l ő u t a k és v a s ú t v o n a l a k nevei

7.7. h í d n e v e k
7.8. k i s e b b é p í t m é n y e k nevei: keresztek, köztéri szobrok, vadászlesek, őrtornyok, vadetetők, mész- és szénégető kemencék, dögkutak stb. megnevezései
7.9. b á n y á k , homok- és agyagvételi helyek stb. nevei
7.10. h a t á r v o n a l a k , mezsgyék, határpontok, határjelek nevei

A helynévfajták fenti kategóriáit — ha a tudományos elemzésben használni kívánjuk — valójában pontosan definiálnunk kellene, úgy, ahogy azt JUHÁSZ DEZSŐ tette a tájnevekkel kapcsolatban: „A tájnév olyan helynév, melynek denotátuma természeti-földrajzi, illetve néprajzi-kulturális, történelmi-társadalmi tényezők hatására kialakult területi egység.” (1988: 9). A szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy meghatározásának van egy nyelvi és egy nyelven kívüli oldala, amely a kritériumokat két csoportra osztja: egyrészt a jelöltre, másrészt a jelre vonatkozó jegyekre. „Ennek értelmében, ha egy tájnév tájnévi voltát vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy a) a jelölt táj megfelel-e a táj kritériumának, b) hogy a jelölésre használt nyelvi alakulat megfelel-e a tulajdonnév (helynév) kritériumának” (i. h.). Ez utóbbi kívánalmat fontosnak tartom ugyan, de nagyobb mennyiségű helynévnek, névtárak, adattárak anyagának feldolgozásakor ezt a szempontot kénytelenek vagyunk háttérbe tolni. A nyelvi elem tulajdonnévi státusának megállapításában a gyűjtő, közzétevő szakember mérlegelésének eredményére kell hagyatkoznunk még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyes felfogások nagyfokú különbségeket mutathatnak. Ami pedig a denotátumok pontos elkülönítését, definiálását illeti: nem véletlen, hogy a JUHÁSZéhoz hasonló tüzetes meghatározást másutt alig találunk, mint ahogyan olyan munkát sem igen, amely egy helynévfajtát a magyar nyelvterület egészére vonatkoztatva feldolgozott volna.

A névfajták objektumtípusainak leírásában a fentiekben meg kellett elégednem egy-egy fogalmi jegyük kiemelésével, főbb alosztályaik felsorolásával. Tisztában vagyok azzal, hogy ez nem helyettesítheti a pontos körülhatárolást, definiálást, de ezt — mint más oldalról már említettem — aligha lehet megtenni a magyar nyelv helyet jelölő közszavainak, a földrajzi közneveknek a teljes feldolgozása nélkül.

Bármilyen pontosan is definiáljuk azonban az egyes helynévfajtákat, konkrét denotátumaik besorolása — fogalmi gondolkodásunk kategóriáinak relativitása miatt — mindig viszonylagos marad, s ebből következően részben megegyezésen kell alapulnia. Az *ér* és a *folyó*, a *domb* és a *hegy* fogalmi jegyeiben az egyezések mellett jelentős különbségek is vannak. Ennek alapján az *ér* osztályába besorolható vizeket nem mondhatjuk *folyó*-nak és fordítva. Mégis, az *er*-ek és a *folyó*-k, a *domb*-ok és a *hegy*-ek neveit nemcsak közös nagyobb osztályba (’folyóvizek’, ill. ’a földfelszín kiemelkedései’) tartozásuk okán tekinthetjük azonos névfajtáknak, hanem sokkal inkább amiatt, hogy a névadóknak a földrajzi környezete által meghatározott szemléletétől függ, mit tekintenek *domb*-nak, mit *hegy*-nek. A jelentések ilyen értelemben viszonylagosak, a névfajtába, azaz az objektumosztályba sorolás jelen esetben nem a kiemelkedés abszolút vagy akár relatív magasságától függ. A

közszók jelentésének efféle viszonylagosságát akkor tudjuk eredményesen bemutatni, ha a fenti jelenségeket egy osztályban ábrázoljuk.

A helynévfajták közé történő besorolások viszonylagossága — s ezáltal maguknak a névfajtáknak a kategorizálási relativitása — másrészt abból következik, hogy a helynevek denotátumai nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek. A névadó ember ugyanazt vagy nagyjából ugyanazt a helyet többféle megjelenésében is szemlélheti. Egy erdővel borított domb mindkét minőségében kaphat nevet *(Homok-domb — Akácos-domb* vagy akár: *Akácos).* Az ilyen esetekben mindegyik név a megfelelő névfajtába (tehát az első kettő a 3.2. dombok nevei, a harmadik pedig az 5.7. erdők nevei közé) sorolva tárgyalandó, hiszen az arra jellemző névmodellek jegyeit viselik magukon. Emellett persze elképzelhető, sőt kívánatos az is, hogy más típusú vizsgálatok, például az egy-egy település belső névrendszertani összefüggéseit elemző mikrotoponímiai kutatások fényt derítsenek a denotátumok neveinek a helynévfajtákat is érintő szinonimikus viszonyaira.

Az egyes helynévfajták a fentiek értelmében tehát egyáltalán nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszert. A különböző helynévfajtáknak más helynév-, illetőleg tulajdonnévfajtákkal való összefüggéseire a szakirodalom is gyakran utal. A tájnevekhez olyan nagyobb területi egységek (vö. JUHÁSZ 1988: 9) megnevezései tartoznak, amelyek jellegük szerint másrészt lehetnek vízpartok *(Dráva mente),* szigetek *(Csepel-sziget),* mocsarak, lápok *(Ecsedi-láp),* hegységek, dombságok *(Bakony),* síkságok, alföldek *(Kisalföld).* A közigazgatási nevek egyrészt a tájnevekkel rokoníthatók (JUHÁSZ, i. m. 9–11), másrészt az intézménynevekre emlékeztetnek (J. SOLTÉSZ 1979: 86). A középületek neve általában megegyezik a benne működő intézmény nevével (J. SOLTÉSZ, i. m. 91–3). Az ilyenféle közelállások a név jelöltjeinek megjelenésbeli, funkcionális hasonlóságán alapulnak, de minden bizonnyal a névadási modellek nagyfokú egyezésében is kifejeződnek. A névtípusok helynévfajták szerinti elemzése ebben az összefüggésben is módosíthatja a helyfajták kategorizálását.

Az egyes névfajtákat érintő további megjegyzések elsősorban azokkal a kategóriákkal kapcsolatban szükségesek, amelyek értelmezésében a kialakult gyakorlat nem ad egyértelmű eligazítást. A vízparti helyek neveit nemigen szokás közös csoportba összefoglalni, pedig valójában csak nehezen lehetne szétporciózni őket a domborzati nevek, a tájnevek, az építménynevek közé. Együttes tárgyalásuk talán amiatt nem került idáig előtérbe, mert gazdag vízrajzú, nagy vízzel (Duna, Tisza, Balaton) határos területről nemigen jelent meg részletező feldolgozás. Egyes szerzőknél azonban szép számban találhatók ide iktatható nevek. KÁZMÉR kénytelen a vízrajzi nevek közé besorolni a *sziget*, *zátony*, *part* alapelemű helyneveket (1957: 19–27). FEKETE PÉTER Tiszaszőlősről említ ilyen jellegű földrajzi közneveket: *csapó*, *ér* 'fenék', *göbe*, *kotony*, *nóborda*, *porong* stb. (1991, továbbá 1980). PELLE ATTILA gyűjteményében is sok hasonlót találunk (1983), LUKÁCS KÁROLY pedig jó néhány e fogalmi körbe tartozó Balaton menti tájszót közöl (1952).

A határnevek közé a művelésbe vett területek megnevezéseit sorolom, akár a növénytermesztéssel (szántók, kertek, gyümölcsösök, szőlők), akár az állattartással

(rétek, legelők) vannak kapcsolatban; ebből adódóan művelésük intenzitása nagyon különböző lehet. Ilyen értelemben itt említhetők az erdőnevek is. A határnevek belső felosztását aszerint tartom célszerűnek elvégezni, ahogyan azt REUTER a népi szemlélet és a telekkönyvezési gyakorlat alapján javasolta (1980: 38). Szinonim terminusként elfogadhatónak tartom a h a t á r r é s z n é v műszót is, a d ű l ő n é v viszont inkább a szántóföldnevek egy névcsoportjának megjelölésére alkalmas. A határnévnek azt a tág fogalmi tartalmát, amit BACHÁT javasolt, nemigen lehet elfogadni (1979: 32), mert így leginkább a mikrotoponimák más összefüggésben értelmezhető csoportját jelölné.

A településrésznevek általában utcacsoportok összefoglaló megnevezései (vö. INCZEFI 1970a: 138), de e kategóriába beletartozhatnak a nagyvárosok városnyi részeinek nevei éppúgy, mint — a másik póluson — akár egyetlen utca falurésznévként is funkcionáló megnevezése. Ha ugyanis például egy egyutcás faluban a *Fő utca* déli részét *Alszeg*-nek, az északit *Főszeg*-nek nevezik, akkor ezek — a névfajták értelmezhetőségi relativitásának megfelelően — településrésznévként funkcionálnak az adott hely névrendszerében. Az utcaneveket HAJDÚ MIHÁLY felfogásának (1975: 5–14) megfelelően tágabban értelmezem: sokféle földrajzi köznévvel jelölhető objektum neve tartozhat ide. Ezt éppen amiatt engedhetjük meg, mert azt tapasztalhatjuk, hogy az utcanevek „alakszerkezeti és jelentésszerkezeti egyöntetűségükkel kitűnnek a többi tulajdonnévfajta közül" (J. SOLTÉSZ 1979: 89–90).

A tanyaneveknek a lakott területek alcsoportjaként való felvételét sajátos átmenetiségük indokolja: egy oldalról a helységnevekkel, másrészt a háznevekkel rokoníthatók. Ez utóbbiakétól azonban jelentésük egy fontos mozzanatban különbözik, a tanyanév nemcsak épülete(ke)t jelöl, hanem a körülötte lévő területet (szántókat, réteket) is. A tanyanevek névszerkezetileg meglehetősen egynemű csoportot alkotnak, bár lexikális-morfológiai felépítésük igen tarka képet mutat. A tanyanevek kérdése az 1970-es években az alföldi megyék (főleg Bács-Kiskun) helyneveinek összegyűjtése kapcsán került igazán a helynévkutatók érdeklődésének terébe. A vitát sem nélkülöző véleménycsere néhány jelentősebb tanulmányát érdemes megemlíteni: HAJDÚ 1973, HEGEDŰS 1980, PELLE BÉLÁNÉ 1980, BOGNÁR 1983.

A helynévfajták között kétségkívül az építménynevek foglalják el a leginkább periferiális helyet. Feltűnően sok alcsoportja érintkezik más tulajdonnévi osztálylyal: intézménynévszerűek a középületek, állomások, gyárak, üzemek nevei, a tárgynevekhez hasonlóak a lakóházak (főleg a villák és nyaralók), a kisebb építmények, keresztek, őrtornyok megnevezései, a köztéri szobrok nevei pedig alig választhatók el a művészeti alkotások tulajdonneveitől. Ez utóbbi névfajtákat akár úgy is tekinthetnénk, mint valamiféle lokálisan kötött tárgyak neveit. Átmeneti jellegük miatt a faneveket J. SOLTÉSZ például a helyneveken kívül, az állat- és tárgynevek sajátos alcsoportjaként tárgyalja (1979: 77–8). Az, hogy a fenti névfajtákat mégis a helynevek között veszem figyelembe, nem annyira elvi, mint inkább gyakorlati megfontolás eredménye. Helynévtáraink ugyanis rendre közlik ezeket a névfajtákat is, s úgy gondolom, célszerű számukra a feldolgozási keretet is megte-

remteni. Ezáltal a kategóriák jellemzését, helyének kijelölését is pontosabban elvégezhetjük.

Helynévtipológiáink — LŐRINCZE nyomán (1947: 5–17) — általában elkülönítik a *természeti* és a *műveltségi nevek* csoportját. Ezek a nagy, összefoglaló kategóriák valójában a névfajtákhoz kapcsolhatók. A természeti nevek közé az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, a műveltségi nevekhez pedig az ember alkotásainak helynévszerű megnevezéseit. A környezetünkben lévő természetes és mesterséges tereptárgyak nem különülnek el abszolút értelemben. Vannnak persze viszonylag tisztán besorolható esetek: egyrészt hegyek, érintetlen rengetegek, másrészt házak, hidak stb. nevei. Az emberi beavatkozás azonban szinte a természet minden szférájában tetten érhető, különbség inkább csak az alakító tevékenység megnyilvánulásának mértékében mutatkozik. A természetes kutakat nemcsak felhasználták, de kibélelve igyekeztek megvédeni, forrásfoglalással kiépítve tartóssá tenni őket. Az ilyen vízvételi helyeket már nem sok különbözteti meg az ásott, fúrott kutaktól. A kanyargós folyókat gátak közé szorítja az ember, folyásukat lerövidíti, máskor pedig egyenesen a maga építette mesterséges csatornába tereli vizüket.

Az általam felsorolt helynévfajták közül az első négy kategóriába (vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak nevei) tartozó helynevek nagyobbrészt a természeti, kisebb mértékben a műveltségi nevek közé tartoznak, míg a másik három osztály (határnevek, lakott területek nevei, építménynevek) elemei csaknem egyöntetűen a műveltségi nevek közé sorolhatók. A természeti és a műveltségi nevek körében felhasznált névmodellek összevetése nemcsak a két nagy osztály vonatkozásában végezhető el, hanem az egyes névfajtákon belül is. Ehhez jó alapot jelent a nevekben meglévő földrajzi köznevek fogalmi jelentése (pl. *ér, patak, folyó — csatorna, folyás, mellékcsatorna)*. (Az ilyenfajta vizsgálódások ígéretességét mutatja KÁLNÁSI ÁRPÁDnak a hivatalos víznévadásról írott tanulmánya is: 1984–85.) A finn névkutatók is fontosnak tartják a természeti és a műveltségi nevek *(luontonimi — kulttuurinimi)* csoportjának megkülönböztetését (ld. a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 megfelelő szócikkeit, valamint KIVINIEMI 1990: 46).

A *külterületi* és a *belterületi* *név* széles körben használt fogalompárját sem alkalmaztam leírási keretemben, de igen könnyen szétválaszthatók a nevek ebből a szempontból is. Elvileg bármilyen nagyobb névosztály jelöltjei lehetnek — a közigazgatási határok esetlegességéből adódóan — a települések külső belterületén, de a specifikusabb belterületi nevek természetszerűen főleg a településrésznevek (6.3.), az utcanevek (6.4.) és az építménynevek (7.) közül kerülnek ki.

A *mikro-* és a *makrotoponimáknak*, a névadás mikro- és makroszintjének megkülönböztetése inkább az utóbbi évtizedek névtani irodalmát jellemzi (INCZEFI 1973b: 467, SEBESTYÉN 1984–85: 89, JUHÁSZ 1988: 8, HOFFMANN 1980: 12). Maga a terminus az orosz nyelvű szakirodalomból kerülhetett át a magyarba (vö. SZUPERANSZKAJA 1973: 165–70). A mikro- és a makronevek névszociológiai különbségeit, eltérő denotatív hátterét valóban létező megkülönböztető

jegyként foghatjuk fel. Megkérdőjelezhető azonban kapcsolatuk történeti összefüggéseinek az orosz nyelvű munkákban elterjedt olyanfajta bemutatása, amely szerint minden makrotoponima mikronévként keletkezett.

Az elkülönítés névhasználati és jelölésbeli alapját a víznevek vonatkozásában KNIEZSA már csaknem fél évszázada megfogalmazta: „a folyók és nagyobb patakok nevei kevésbé vannak feledésnek kitéve, (…) mert a folyók nem pusztulnak el, és neveik nem csupán egy egészen kis körzet lakosságának nyelvében élnek (…). Az állandóság és a szívósság azonban csupán a nagyobb folyóvizekre jellemző (…). A csupán egy, esetleg két helység területén keresztülfolyó kis patakok nevei, amelyek csupán csak a helyi lakosság nyelvében élnek, a lakosság kipusztulásával rendszerint teljesen eltűnnek. De e kis patakok még a lakosság kicserélődése nélkül is könnyen nevet változtatnak.” (1944: 36). A névadás mikro- és makroszintjének névszociális és névtörténeti aspektusa mellett hangsúlyoznunk kell névszerkezeti összetevőit is: a mikrotoponimák a névhasználók névadási normáit közvetlenül is tükröztetik, a makronevek viszont e tekintetben szinte jövevénynevek módjára viselkednek. A nagyobb folyók, tájak, erdők, hegyek nevei az ott lévő települések névkincsébe beépülnek, s a mikrotoponimákkal egy rendszert alkotnak. Ezek viszonyainak megvilágítására ezért egyetlen falu helynévanyagában is szükség lehet.

SZERKEZETI ELEMZÉS

1. Funkcionális-szemantikai elemzés

A szerkezeti elemzésnek ezen a szintjén a névadásnak abból a már korábban kifejtett jellegzetességéből indulhatunk ki, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs. A természetes névadásban túlnyomórészt a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki, a mesterséges névadásban viszont jóval több olyan megnevezés keletkezik, amelynek létrejöttében inkább csak a használatos névmodellekhez való alkalmazkodás igénye játszik szerepet. Keletkezésekor minden név leíró jellegű, a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában megjelennek benne.

Az egyes helynevek elemzésében alapvető szerepet kell biztosítanunk a névadó motívumok szemantikai és nyelvi azonosításának. A *Kőris-domb* névszerkezete azt fejezi ki denotátumáról, hogy az egy 'kőrisfákkal benőtt kisebb kiemelkedés', a *Kőris-dombi út*-é pedig azt, hogy 'a Kőris-dombra vezető út' vagy másképp: 'út, amely a Kőris-dombra vezet'. A denotátum sajátosságainak a kifejeződése nem feltétlenül és közvetlenül kötődik a névben meglévő minden egyes lexémához, hanem — mint második példánk is mutatja — összetettebb nyelvi jelenségekhez is kapcsolódhat.

A helynevek funkcionális elemzésének, osztályozásának fontosságát KRISTÓ GYULA már 1979-ben felvetette, mivel a használatban lévő többféle helynévtipológia „a helynév felépítését tette meg az osztályozás alapjává. Tiszteletben tartva egy ilyen osztályozás jogosságát, fel kell vetni, hogy (…) van létjogosultsága olyan osztályozásnak, amely nem a formánsok megléte vagy hiánya alapján osztályoz, hanem a helynév törzsét, gerincét képező szó jelentése, funkciója alapján" (közlése utóbb 1983: 401–2).

A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a n é v r é s z . Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban vizsgáljuk. A névrész ilyen értelemben vett viszonyfogalom-jellegéből adódik, hogy formálisan azonos nyelvi elemsor különböző ne-

vekben nem feltétlenül azonos értékű névrészként funkcionál. A *Sáros-patak* víznévben két névrész különíthető el, mivel funkcionális szerkezete 'olyan folyóvíz (1), amelynek sáros a vize (2)' formában írható le. A *Sárospatak* városnév ezzel szemben egyrészes, mivel a névadáskor csupán egyetlen szemantikai jegy fejeződött ki a névben: az, hogy a település 'egy bizonyos vízfolyás mellett fekszik'.

A névrészek n é v e l e m e k b ő l állhatnak: ezek közé a névbe tartozó lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat sorolom. A névelemek a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében játszanak szerepet. Bemutatásuk a névelemzés lexikális-morfológiai szintjén történhet meg.

Ahhoz, hogy a nevek szerkezeti elemzését egységes fogalmi készlettel végezhessük el, a továbbiakban a n é v r é s z f u n k c i ó k taxonomikus, rendszeres számbavételére kell sort kerítenünk. Hazai névtipológiáinkat, a névélettani, névlélektani szempontú dolgozatokat áttanulmányozva a bőség zavarával küzdünk, mivel ezek a névadásban szerepet játszó igen sokféle névadó motívumot hoztak már felszínre. A szakirodalom pontos bemutatásától ezúttal eltekintek, hiszen legtöbbször általánosan elterjedt, gyakran használt kategóriákról van szó (pl. méret, helyzet, birtoklás stb. kifejezése). Forrásokra csak a különleges vagy eltérő megítélésű esetekben hivatkozom. Nagyobb gondot jelent a névrészfunkciók rendszerbe állítása, mivel e téren — az eltérő megközelítések, a szempontkeveredés miatt — kevésbé használhatók a szakirodalmi források.

A névrészek funkciói, a helynévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modellek — mint láttuk — nem csupán az egyes nyelvekre jellemző, azaz nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze. Ezért változásuk is igen lassú, sőt ŠRÁMEK szerint a történeti fejlődés során rendszerint nem keletkeznek új alapmodellek, csak mindig aktualizált, szemantikailag specifikált variánsok formájában fordulnak elő (vö. 1972–73: 72). KIVINIEMI nyelvi univerzálának mondja a névadói motívumok szemantikai osztályait (1990: 163). Az orosz nyelvű szakirodalom is használja az onomasztikai univerzálé fogalmát (vö. SZUPERANSZKAJA 1973: 327, PODOLSZKAJA 1988: 93). Ilyen értelemben osztályozásunkban nemcsak a hazai kutatások ide vonatkozó eredményeit vehetjük figyelembe.

A névrészfunkciók rendszerének felvázolásában gyakorlati szempontokat is figyelembe kell vennünk. Ha az itt használt osztályokat nagyszámú helynév elemzésében kívánjuk alkalmazni, akkor kereteiket úgy kell felvázolnunk, hogy a kategóriák kellően átfogóak, szélesek legyenek, be tudják fogadni a legváltozatosabb névtípusokat is. Ez a meggondolás arra indíthat bennünket, hogy a névrészfunkciók leírását ne aprózzuk el túlzottan. ŠRÁMEK fent idézett munkájában az alábbi négy logikai szemantikai kategória — az ő terminusával: kiindulási helyzetmodell (Ausgangstellungmodell) — használatát javasolja: 1. *Hol? Honnan?* 2. *Ki? Mi?* 3. *Milyen? Melyik?* 4. *Kinek a…? Kihez tartozó?* Szerinte a névadó minden további

viszonyhelyzete, a megnevezendő valósághoz való minden más viszonya csak e négy alapkategória variánsa (1972–73: 64).

Az orosz nyelvű névtani irodalomban is felbukkan egyes kutatóknál a ŠRÁMEKéra sok vonásában emlékeztető rendszer. Eszerint a helynevekben alapvetően a fajta, valamilyen minőségi jegy, más helyhez, ill. valamely személyhez való viszony megnevezése figyelhető meg (NYEPOKUPNIJ 1986: 75–6).

Valóban, a természetes névadás jórészt a fenti lokális (1. *Hol?*), szubsztancionális (2. *Ki?*), kvalitatív (3. *Milyen?*) és posszesszionális (4. *Kinek a…?*) kategóriákat használja fel. A konkrét névelemzésben azonban inkább ezek specifikus megvalósulásait kell figyelembe vennünk, mivel félő, hogy a különböző névrendszerek összevetése nem ad eléggé markáns, jellegzetes eredményeket akkor, ha leírásunk fogalmi készlete nem kellően tagolt és összetett.

A finn névkutatók által használt leírási modell ennél jóval részletezőbb, amit persze az is magyaráz, hogy nem tisztán elméleti indíttatásból jött létre, hanem segítségével EERO KIVINIEMI mintegy egymillió helynevet fel is dolgozott (1990: 9). Az 5–6 fő osztályon belül 15–20 alkategória biztosítja a pontosabb besorolást.

A finn névtani irodalom hívta fel a figyelmemet egy olyan funkcióra, amely sem a magyar munkákban, sem ŠRÁMEKnál nem szerepel. Vannak olyan névrészek, amelyek a névadáskor egyszerűen csak megnevező szerepben állnak. A *Nyolcas* dűlő két részének *Alsó-Nyolcas* és *Felső-Nyolcas* a neve. Ezek funkcionális szerkezete ’a Nyolcas nevű dűlő (1) déli, ill. északi része (2)’ formában írható le, a névben tehát az utótag funkciója a megnevezés. A későbbiekben látni fogjuk, hogy meglehetősen gyakori névrészfunkcióról van szó, így önálló kategóriaként való felvétele mindenképpen indokolt.

A finn névtanosok éppen csak utalásszerűen veszik fel a mesterséges névadás által kedvelt formákat rendszerükbe. Bár a mesterséges és a természetes névadást alapvetően névszociológiai kategóriának tarthatjuk, ezeknek nyelvi összefüggései, szerkezeti vonzatai is vannak. Az ilyen vagy olyan módon létrehozott név nyelvi jelként mindenképpen alávethető a funkcionális-szerkezeti elemzésnek, hiszen még a szélsőséges példaként felhozható nagyvárosi utcanevek névrészei is rendelkeznek szemantikai funkcióval, valamiféle sajátos motivációval. (A rendszer kategóriáinak ismertetése után a kritikus pontok tárgyalására még visszatérek.)

A helynevek névrészeinek funkcióit az alábbi keretben tartom bemutathatónak. A névrész

1. megjelöli a h e l y f a j t á j á t (Bakony/*ér,* Kis/*hegy, Séd*)
2. m e g n e v e z i magát a h e l y e t (Homok/*döbrés,* Alsó/*kenderszer,* Fehér/*körös*)
3. kifejezi a hely valamely s a j á t o s s á g á t
   3.1. a hely t u l a j d o n s á g a
      3.1.1. mérete *(Nagy*/domb, *Öreg*/utca, *Kis*/malom)
      3.1.2. alakja *(Görbe*/ér, *Rövid*/dűlő, *Gatyaület* ’dűlő’)
      3.1.3. anyaga *(Homok*/dűlő, *Homokos, Köves*/patak)

3.1.4. színe *(Vörös*/föld, *Fekete*/körös, *Feketék)*
3.1.5. kora (*Új*/sor, *Ó*/temető, *Ócska*/túr)
3.1.6. funkciója, működése *(Legelő*/dűlő, *Legelő*/kalapács, *Itató*/*kút)*
3.1.7. egyéb tulajdonsága
— állapota (*Rossz*/híd)
— éghajlati jellemzője (*Meleg*/mál)
— vizének íze (*Sós*/kút)
— szaga (*Büdös*/kút)
— folyása (*Sebes*/séd)
— hangja (*Zörgő*/ér)

3.2. a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez
3.2.1. az ott levő növényzet *(Hárs*/hegy, *Kender*/szer, *Fodormentás)*
3.2.2. az ott levő állatvilág *(Ürge*/domb, *Rókás*/dűlő, *Nyulas)*
3.2.3. az ott levő építmény vagy annak része (*Templom*/domb, *Kórház*/utca, *Zöldfa*/utca < az ott levő kocsma cégéréről)
3.2.4. birtoklás ~ birtokos; használat ~ használó (*Barta*/tag, *Palié*, *Kántor*/föld)
3.2.5. az ott lakó ember(ek) (*Kanász*/köz, *Pári*/sarok, *Ferencváros* 'Ferenc nevűek lakta falurész')
3.2.6. a hely eredete, kialakulása (*Égett*/erdő, *Irtás*/kert, *Gál*/kereszt 'Gál nevű állíttatta')
3.2.7. a hellyel kapcsolatos esemény *(Peres*/föld, *Pálhalála, Rókarántó)*

3.3. a hely valamely más helyhez való viszonya
3.3.1. a hely valaminek a része (*Hegy*/hát, *Szikla*/fok, *Gencs*/oldal)
3.3.2. a hely pontos elhelyezkedése
— víz mellett vagy közelében (*Sédi*/dűlő)
— térszíni forma mellett, közelében vagy rajta (*Bótakői*/dűlő)
— tájrész mellett, közelében vagy rajta (*Kalapács*/döbrés)
— lakott terület közelében, mellett vagy rajta (*Falu*/alja)
— építmény mellett vagy közelében (*Akol*/melléke)
3.3.3. irány megjelölése (*Esztári*/út, *Szőlő*/út, *Üllői*/út)
3.3.4. a hely viszonyított helyzete (*Alsó*/rét, *Északi*/sor, *Negyedik*/tábla)

4. a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal
4.1. emlékeztető funkció (*Rákóczi*/utca, *Március 15.*/tér, *Hargita* 'villa')
4.2. konvencionális funkció (*Fecske*/utca, *Ibolya*/utca, *Kopja*/utca)

Egy gyakorlati szempontú kategorizálás osztályai közé természetesen mindig fel kell vennünk olyanokat is, amelyek valójában nem léteznek, hiszen egy-egy névben konkrétan ezek a funkciók keletkezésükkor nem fejeződhetnek ki. Ilyen a

5. többféleképpen elemezhető és a
6. kategorizálhatatlan nevek csoportja.

A *Farkas*/oldal első névrészének funkcióját — ha nincs konkrét tudomásunk a névadási szituációról — többféle névadási motívumhoz is köthetjük: kifejezheti, hogy a hegyoldalon sok farkas él(t), így a 3.2.2. (a hely jellemző állatvilága) alatti funkció jelenik meg benne; de utalhat arra is, hogy a farkas azon a helyen széttépett egy tehenet, s ebben az esetben eseményt fejez ki (3.2.7.). Elképzelhető persze, hogy az előtag személynév, amely a hely birtokosát jelöli (3.2.4.), de ilyen formában jelölhet akár eseményt is (3.2.7.): Farkas nevű emberrel történt valami azon a helyen. Ezen kívül a növényzetet is jelölheti (3.2.1.): farkasalma nő vagy nőtt a területen. A *Sós*/tag első névrészének funkciója lehet tulajdonság kifejezése (3.1.7.), de lehet a birtokosát jelölő névrész (3.2.4.), vagy utalhat arra, hogy a földterület a Sós-kút mellett van (3.3.2.) stb. Az ezekhez hasonló, többféleképpen elemezhető nevekben a névadáskor aktualizáltan jelent meg valamelyik funkció, ennek kiderítésére azonban gyakran nincs módunk. Információhiányunk miatt valószínű, hogy névtáraink adatainak feldolgozása után e kategória meglehetősen népes lesz.

Az olyan típusú nevekkel, mint amilyen a *Szakállszárító, Tökhajigáló, Hordótörő, Pinaperkelő,* még nehezebb a dolgunk. Lexikális elemeiket azonosítani tudjuk, funkcionális szerkezetük mégsem világos számunkra, mivel a bennük kifejeződő névfunkciót nem tudjuk a névadási szituációhoz kapcsolni, nem értjük az elnevezések motívumait. Ezeket kategorizálhatatlan neveknek tarthatjuk.

Hasonlóan problematikus az „egyéb" kategóriák felvétele is. Paradox módon ezekre éppen azért van szükségünk, hogy az összefoglaló kategóriákat belső tagoltságukban is bemutathassuk. Rendszerezésemben ilyen „egyéb" kategóriát csak a tulajdonság kifejezésén belül különítettem el (3.1.7.), néhány, akár önállóan is megálló altípus feltüntetésével. Meglehet azonban, indokolt a beiktatása a 3.2., a 3.3. és a 4. összefoglaló osztályok alcsoportjai közé is. Bizonyos névrészfunkciók gyakoriságáról, önálló típusként való fölvételének szükségességéről nem egy esetben csak akkor győződhetünk meg, ha monografikus feldolgozásukat elvégezzük. Példaként JUHÁSZ DEZSŐnek az onomatopoétikus helynevekről írott, folytatást is ígérő tanulmányát említhetjük (1989).

Az alábbiakban az egyes névrészfunkciókhoz elhelyezési rendjüknek megfelelő sorrendben fűzök további megjegyzéseket.

A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel f ö l d r a j z i k ö z n é v - n e k szokás nevezni. J. SOLTÉSZ a *determinatívum* terminus használatát javasolja emellé (1979: 112). INCZEFI a névadásban megnyilvánuló ökonómiát látja abban, hogy a helynevekben a szókincsnek egy igen szűk köre jelenik meg csupán nagyobb megterheléssel (1966: 74). Ez a megállapítás igaz is egy-egy kisebb település névkincsére vonatkozóan: gyakran a földrajzi köznevek néhány tucatnyi eleme vesz részt a névalkotásban, s ezek is igen szélsőséges arányokkal lehetnek képviselve. Nem igaz azonban a névrendszer, a nyelvi szisztéma egészére, hiszen a magyar nyelvben több ezer 'hely' jelentésű szóból válogathatnak a névadók, amikor a

hely fajtáját tüzetesebben meg kívánják jelölni. (A földrajzi köznevek állományáról részletesebben a névhasadás jelensége kapcsán szólok.) Ez a gazdagság is igazolja KIVINIEMInek azt a megállapítását, hogy a helyeket osztályozó szavak bármely nyelv központi szókészletéhez tartoznak, mivel a mindennapi környezetről beszélve közszóként és nevekben egyaránt gyakran használjuk ezeket (1990: 44).

Úgy gondolom, hogy J. SOLTÉSZnak a MMNyR. egy kitételéhez (II, 275) hasonló megállapítása, amely szerint a *Rákóczi út* típusú nevekben „a fő tartalmi mozzanatot a tulajdonnévi elem, tehát a jelző hordozza; a jelzett szó, amely a fogalmi kategóriát nevezi meg, alig több formánsnál" (1979: 10–1), csak bizonyos megközelítésben lehet igaz. A helynévrészek funkcionális értéke ugyanis összefüggést mutat a tulajdonnév információtartalmának viszonylagos voltával. Ha ugyanis a többi utcanévvel azonos asszociatív sorba állítva halljuk, látjuk, értékeljük példáját, akkor a *Thököly, Üllői, Andrássy út*-hoz való viszonyában valóban a *Rákóczi* névrész funkcionális értéke nő meg. Ha azonban azt kell eldöntenünk a kommunikáció során, hogy valaki a Rákóczi *út*-ra, a Rákóczi *mozi*-ba, a Rákóczi *sörözö*-be vagy a Rákóczi *tér*-re megy-e éppen, akkor máris fontosabbá válik a földrajzi köznév szerepe. Ha pedig a névnek az egész helynévrendszerbeli funkcionálását nézzük *(Rákóczi út — Hosszú-dűlő),* akkor legalábbis azonosan fontos információ — más oldalról nézve: funkció — hordozója mindkét névrész. A hely fajtáját kifejező névrészfunkció belső összetettségét a különböző helyfajták szerinti névelemzéssel érzékeltethetjük, ezért külön alkategóriák felvételére valójában nincs is szükségünk.

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást. A *Kenderszer* helynév (denotatív) jelentése eszerint egy adott településen: 'a határ X része', funkcionális-szemantikai szerkezete pedig: 'olyan szántóterület (1), ahol kendert termelnek/tek (2)'. Ha ennek két része a *Belső-* és *Külső-Kenderszer* megnevezést kapja, akkor e nevekben természetesen a helynév egésze névként kap jelzői szerepű bővítményt. Ez kifejeződik funkcionális szerkezetükben is: 'a Kenderszer nevű terület (1) faluhoz közelebbi / falutól távolabbi része (2)'. E tekintetben nem meghatározó jegy, hogy a megnevező funkciójú névrész önálló névként etimológiailag azonosítható-e a nyelvtudat számára, motivációja ismert vagy nem, egy vagy több lexémából áll-e: a Homok/*döbrés,* Alsó/*nyolcas,* Belső/*kenderszer* adott névrészeinek funkcionális azonosságát mindez nem érinti. A több szóból álló helyneveket a nyelvtudat éppúgy két részre tagolja, mint a hasonló közszavakat *(tűzoltó*/*parancsnok*, *tűzoltóparancsnok*/*helyettes).* A további altagolás az összetételi tag — a helynevek esetében névrész — belügye. Hasonlóan értékelhető megállapításokat tesz ZELLIGER a korai ómagyar helynevek grammatikai szerkezetének vizsgálata kapcsán: „a kettőnél több szóelem kapcsolatából álló összetett földrajzi nevek legtöbbjében az elemek egy része olyan szoros kapcsolatban van egymással, hogy a nyelvi tudat számára csaknem az egyszerű szó [értelmezésemben: egy névrész (H. I.)] képzetét keltik" (1991b: 550).

Megnevező funkcióban szerepel a névrész az átvett (jövevény) nevekben: a *Tapolca* víznév e funkción kívül mást nem fejez ki, bár a szláv **Topolica* szemantikai szerkezete 'meleg vizű (ti. patak)' formában írható le. A megnevező szerep a helynevek szerkezeti változása nyomán is kialakulhat. A *Bogács* helynév eredeti névadói motívuma 'Bogács nevű ember tulajdona' elhomályosult, s a név mellé kiegészüléssel az azonos jelentésű *Bogács-dűlő* változat jött létre. Ennek funkcionális szerkezete: 'szántóterület (1), amelyet Bogácsnak hívnak (2)', s ugyanez a szerkezete a *Bogácsi-dűlő* alakváltozatnak is. A név jelentésének (denotatív jelentésének, ami azonos a *Bogács*-éval) ismerete nélkül a névszerkezetet sem elemezhetnénk helyesen, mert az alaki jegyek inkább 'a Bogács mellett lévő (1) szántóterület (2)' értelmezést sugallnák.

A megnevező funkciónak a rendszerbe iktatásával közvetlenül is bemutathatjuk a meglévő helynevek átalakulási folyamatait s a mindenkori helynévrendszernek az új nevek létrejöttében játszott igen jelentős szerepét. Érdemes megjegyezni, hogy erre a magyar helynévkutatók alig fordítottak figyelmet, a személynevek helynévbeli megjelenését viszont jóval részletezőbben elemezték. A finn helynévrendszer vizsgálata azt mutatja, hogy minden második helynév tartalmaz egy másik földrajzi nevet (KIVINIEMI 1975: 18).

A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag igen sokfélék, s mint a fentiekben említettem, az „egyéb" jelentéscsoportok összefoglalása részben el is fedi ezt a sokszínűséget. Finomabb szemantikai különbségek természetesen még a homogénnek feltüntetett kategóriákon belül is vannak. A hely anyagának (3.1.3.) kifejezői közé joggal soroljuk mind a *Homok*/dűlő, mind a *Köves*/patak név előtagját, pedig a dűlő homokos jellege és a patak kövessége (ti. a mederé) között abban a tekintetben eltérés is megnyilvánul, hogy az egyik közvetlenebb, a másik közvetettebb összefüggést mutat. A méret (3.1.1.) kategóriába besorolhatjuk a *Fő*/utca típusú nevek első névrészének inkább fontosságot kifejező funkcióját is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy e neveknek gyakori a *Nagy*/utca ~ *Öreg*/utca szinonimája s névpárjuk általában a *Kis*/utca. A méret és a kor (a denotátum keletkezési ideje) természetesen soha nem abszolút értelemben vett fogalom, ezért fölösleges a tipológiákban gyakori „viszonylagos nagyság, kor" megjelölésük.

További altagolás más névkategóriákban is elképzelhető. Lényeges különbséget jelent például, hogy a tájrész növényzetét (3.2.1.) vadon termő vagy termesztett növények alkotják-e, s hogy a birtoklás vagy a használat ténye, esetleg a birtokos, használó személye fejeződik-e ki a névben. Ez utóbbiak nehezen különíthetők el névfunkcióként, de a lexikális elemzés során jó lehetőség mutatkozik a finomabb megkülönböztetésre: e szinten nyelvileg pontosan jellemezhetők például a javadalmi birtokok (*Tanító*/tag, *Bika*/rét), a közösség tulajdonának (*Falu*/föld) stb. névadási formái. A hely pontos elhelyezkedését kifejező névrészek további — általam is alkalmazott — részletezése megtalálható már JUHÁSZnál is (1988: 22–34). Ez az aprólékosabb megközelítés a helynévfajták, azaz a denotátumosztályok szerint kategorizálja a lokális jegyeket. Ennek értelmét nemcsak az ide sorolható ne-

vek nagy száma adja, hanem az is, hogy az egyes alkategóriák nyelvi különbségeket is mutatnak: a helyfunkció metonímiával való kifejezése például különösen jellemző a víz, az út és az építmény melletti elhelyezkedés jelölésében.

A névrészszerep megállapítása természetesen a névadáskori helyzethez viszonyít: a *Bükk*/oldal előtagját akkor is növényzetre utaló funkciójában (3.2.1.) elemezzük, ha már közben kivágták ott az erdőt. A nyelvtudat nem feltétlenül vesz tudomást a denotátumok ilyen jellegű megváltozásáról, s ennek megfelelően nem is tükrözteti minden esetben ezeket a módosulásokat a név nyelvi arculatában: jelentésében, funkcionális és lexikális szerkezetében. A név funkcionális-szerkezeti elemzése nem más, mint a helynév nyelvi jelként való interpretálása, amelynek során természetszerűen figyelembe kell vennünk a jelentést is. Az analízis során azonban csupán azokra a mozzanatokra lehetünk tekintettel, amelyek a névben nyelvileg is megjelennek, kifejeződnek. Ha nem ezt tennénk, névelemzésünket kitágítanánk a nyelv határain túlra, a valóság viszonyainak elemzésére. Ez pedig közvetlenül nem a nyelvészeti kutatások feladata, sőt ily módon valójában a nyelvtudomány eszközrendszerével megoldhatatlan feladatot vállalnánk magunkra.

A névrészfunkciók belső elrendezettsége nagyfokú párhuzamot mutat azokkal a kategóriákkal, amelyeket MEZŐ ANDRÁS a nevek motivációs összefüggéseinek tipizálására alakított ki (1970a, majd később 1982: 203–7). A belső (intern) motiváció azoknak a neveknek a körében hat, amelyekben a kifejeződő névalkotó tulajdonságok a jel és a jelölt viszonyának belső, lényegi összefüggéseit tükrözik. Ennek egyik változatában, az elsődleges, közvetlen motivációban „a név az egész objektum valamely lényegi tulajdonságát fejezi ki” (1982: 204). Kategóriáim közül a közvetlen motiváció a fajtát és a hely tulajdonságát kifejező funkciókra vonatkoztatható. Ez utóbbiakat PESTI JÁNOS találóan észleleti-szemléleti névadásként említi (1970: 101). MEZŐ a belső motiváció másodlagos (közvetett) megnyilvánulását nagyjából azokra az esetekre vonatkoztatja, amelyeket a 3.2. és a 3.3. pontban (a hely viszonya valamely külső dologhoz, ill. más helyhez) soroltam fel. A belső távoli motiváció pedig az emlékeztető funkciójú névrészek egy csoportjára vonatkozik. A külső (extern) motiváció során „nem az objektum és a név, hanem a név és az elnevező ember között van szorosabb kapcsolat, majd az ember másodlagos kapcsolatot teremt az objektum és a név között” (MEZŐ, i. h.). Extern motivációjúnak tekinthetők tehát az általam a 4. csoportba (a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal) sorolt névrészek nagy többsége.

E kategória belső összetettségét az emlékeztető és a konvencionális funkció megléte jelzi. Az emlékeztető funkció többféle szókategóriával valósulhat meg: személyneveknek, helyneveknek, eseményneveknek (pl. dátumoknak) vagy más fogalmaknak a névbe emelésével. A konvencionális funkció azt jelenti, hogy a névadási gyakorlatban kialakult hagyománya van annak, hogy milyen szemantikai mezőkből választhatunk helynevekbe emelhető szavakat. Az utcanévadásban ilyenek például a női nevek, a virágnevek, de a népnevek, törzsnevek, szerszámok, el-

vont fogalmak stb. nevei sem ritkák ilyen szerepben. Ezek részletezésére a lexikális elemzés szintjén nyílik mód.

A névfunkciók áttekintése igazolja KRISTÓ GYULÁnak azt a megállapítását, hogy egy-egy földrajzi név megalkotásakor a névadó nagyon sok névadási indíték közül választhat. Az, hogy végül a rendelkezésére álló valóban számtalan elnevezési lehetőség közül melyik realizálódik a földrajzi névben, KRISTÓ szerint „nem társadalmi törvények függvénye, hanem a néplélek megnyilatkozásának terméke" (1983: 420). Ez utóbbi megjegyzését abban az értelemben fogadhatjuk el, hogy mindig az elnevező valóságviszonyai döntik el a választást, s ebben természeti-társadalmi környezetén kívül természetesen egyéni habitusa, mentalitása, sőt a véletlenek is jelentős szerepet játszanak.

A névrészfunkciók áttekintése után kanyarodjunk vissza a helynevek funkcionális-szemantikai elemzésének kérdéséhez! Az eljárást szerkezeti vizsgálatként definiáltuk, amelynek során az egyes funkciókat kifejező névrészeket kell meghatároznunk a névben. A helynevek funkcionális-szerkezeti analízise azt mutatja, hogy a magyar helynévállomány döntően egy- és kétrészes nevekből áll. E g y - és k é t r é s z e s h e l y n é v n e k a fentiek értelmében azokat a neveket tekintem, amelyekben egy vagy két funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető el. Kétrészes név például a *Hát/út* 'magasabban fekvő (1) dűlőút (2)' megnevezés, de ugyanez a mellette fekvő terület neveként már egyrészes, mert denotátumáról csak azt mondja el, hogy az 'a Hát út nevű dűlőút mellett van'. Egyrészes a *Zsidókalap* dombnév is, mert egyetlen funkció fejeződik ki benne, a denotátum alakja. Kétrészes a *Kalapácsiérre/dűlő,* mert funkcionális szerkezete: 'szántóterület (1), amely a Kalapácsi-ér mellett van (2)'. Ismét láthatjuk tehát, hogy a név funkcionális szerkezete és a benne található lexémák száma között nincs közvetlen összefüggés. Ezt a névelemzési alapelvet KÁZMÉR MIKLÓS is igen világosan megfogalmazta és alkalmazta helynévtipológiájában (1957: 6).

Egyes nevekben felvetődhet a háromrészesség gyanúja is. Az olyan neveket, mint a *Zugolyi/kis/nyomás — Zugolyi/nagy/nyomás* funkcionálisan úgy értelmezhetjük, hogy 'a Zugolyban lévő (1) kisebb/nagyobb (2) szántóterület (3)'. Hasonlóan elemezhetők a *Bogácsi/alsó/rét*-féle helynevek: 'a Bogácsban lévő (1) mélyebb fekvésű (2) kaszáló (3)', míg az *Alsó/bogácsirét* típusú nevek kétrészesek: 'a Bogácsi-rétnek (1) a mélyebben fekvő része (2)'. J. SOLTÉSZ KATALIN hívta fel a figyelmemet e nevek olyan elemzési lehetőségére, hogy bennük a bővítményrész az alaprész elemei közé ékelődik, azaz valójában ezek is felfoghatók kétrészesnek. Az efféle nevekre olyan kevés példát ismerek, hogy azok alapján a típus jellegzetességeiről nehéz volna véleményt formálni. A jelenséget a finn névtan sem tárgyalja egyöntetűen. KIVINIEMI a helynévszerkezetről írt könyvében csak egy- és kétrészes neveket említ (1975: 17–20), az általa szerkesztett terminológiai szótár viszont tartalmazza a háromrészes neveket is (lásd a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *kolmiosainen* címszavát).

Az egy- és kétrészes helyneveket nevezhetnénk a közszói nyelvtan mintájára egyszerű és összetett helyneveknek, de a szakirodalomban használatos egyéb terminusok is szóba jöhetnének. Ettől elsősorban az tart vissza, hogy „a »többelemű« és a »többtagú« vagy »összetett tulajdonnév« kifejezéseket a magyar szakirodalom is vegyesen használja" (J. SOLTÉSZ 1979: 14–5), ki-ki saját szemléletének, alapállásának megfelelően. A terminológiai poliszémia fokozásánál talán még az új terminusok bevezetése is jobb megoldás.

A helynevek szerkezeti elemzésével több munkájában is foglalkozó INCZEFI GÉZA alapvető osztályozó szempontnak azt tekinti, hogy a vizsgált földrajzi névben szerepel-e egy másik helynév. Egyszerű földrajzi névnek azokat tartja, „amelyek kisebb önálló egysége nem lokalizálható önálló földrajzi névként a tér valamely meghatározott helyére" (1970a: 22). Ezek lehetnek egytagúak *(Fok),* vagy többtagúak *(Babályhalom).* Az összetett nevek egy egyszerű földrajzi nevet és valamilyen köznévi tagot tartalmaznak *(Kövesd : Kövesdere*, *Kövesdfokja).* Beszél még többszörösen összetett földrajzi nevekről is, amelyek úgy keletkeztek, hogy „az összetett földrajzi név újabb (esetleg több) köznévi taggal bővül: *Nagyszardicshegy*" (i. m. 23; részletezőbben 1962a). Egy másik dolgozatában a laza szerkezetű földrajzi neveket elemzi, a négy- és többtagú neveket sorolva ide: *Kerektóháti dűlő, Malomérszegdűlő* (1967). Az általam használt funkcionális-szerkezeti modellben — az eltérő alapállás miatt — itt idézett példái, a *Fok* és a *Kövesd* kivételével kétrészes névként elemezhetők; pl. *Kerektóháti dűlő* 'szántóföld (1), amely a Kerektóhátnál van (2)', *Babályhalom* 'kisebb kiemelkedés (1), amely a Babály családé volt (2)'.

JUHÁSZ az INCZEFI által kimunkált kategóriákat alkalmazta a tájnevekre (1988: 30–4). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnévi osztály egészére vonatkoztatja az összetett név — többelemű név terminusokat, amelyek értelmezése szerint a szóösszetétel és a szószerkezet különbségét mutatják, s így névtani értelemben végül is szinonimák (1979: 10–5). A névszerkezeti elemzést a névben lévő lexémák alapján végzi, mivel „a tulajdonnevek jelentékeny része nem egy szó, hanem több szóból álló szószerkezet, amely a maga egészében tölti be a tulajdonnév — azaz egy fajta főnév — funkcióját. Ezeket nevezzük többelemű tulajdonneveknek" (i. m. 10). Tipizálásukat a szerkezet grammatikai viszonyai (jelzős, viszonyszós, mellérendelő stb. szerkezetek) szerint végzi el.

A helynevek funkcionális-szemantikai elemzése során természetesen nem elég azt megállapítanunk, hogy az adott név egy- vagy kétrészes-e, hanem azt is be kell mutatnunk, hogy milyen funkciók fejeződhetnek ki bennük. A kétrészes nevekben a névrészek terminológiai megjelölése is szükséges ehhez. E téren legnagyobb hagyománya az *alapelem, megkülönböztető elem* terminusoknak van, amelyeket KÁZMÉR használt először (1957: 6). Alapelemeknek nevezi „azokat a földrajzi neveket, amelyeket az elnevező közösség elsődlegesen használt fel tájékozódási igényeinek kielégítésére, tehát amelyek önmagukban, más determináns nélkül is alkalmasak földrajzinévi funkció betöltésére (*Folyó, Legelő, Tag, Zsidókalap* stb.)"

(i. h.). Ide sorolja a jövevényneveket is. KÁZMÉR alapelemfogalma egyrészt keletkezéstörténeti (névátvételek), másrészt lexikológiai (földrajzi köznevek) kategória, de mindenképpen ott van mögötte a név születésének mozzanata is. A megkülönböztető elemek vagy a földrajzi köznevekhez, vagy a már meglévő helynevekhez kapcsolódhatnak. Mivel az alap- és a megkülönböztető elemek nála nem az egyes konkrét nevek szerkezetének meghatározott részei, hanem inkább a névrendszer elemkészletének egy-egy rétege, kénytelen beiktatni a kettős funkciójú elemek csoportját, amelyek hol alapelemként, hol megkülönböztető elemként szerepelnek. Ezzel szemben azonban azt tapasztaljuk, hogy egyrészt mindig el lehet dönteni, mi az adott névrész funkciója az egyes nevekben, másrészt — mint az egyrészes nevekben is látni fogjuk —, nemcsak az általa ide sorolt *-s* képzős szavak, hanem szinte minden névfunkciót kifejező névrész állhat olyan szerepben is, amely rá elsődlegesen nem jellemző: *Tó*/rét 'tó mellett levő (1) rét (2)', Belső/*hosszú* 'a Hosszú nevű területnek (1) a faluhoz közelebbi része (2)'.

INCZEFI némi terminusmódosítással *(alapelem — meghatározó elem)* átveszi KÁZMÉR fogalmait, fontos változás azonban nála, hogy a két névrész egymásra vonatkozását hangsúlyozza. Rendszerezését úgy építi fel, hogy abban „az alapelem mint az azonosító funkció legfőbb hordozója alkotja a tipológia fő kategóriáit, a meghatározó elem pedig ezen belül alcsoportot eredményez" (1970a: 73). Következetes osztályozást azonban az alapul vett fogalmak bizonytalan definiálása miatt nem tud megvalósítani.

Az alapelem — megkülönböztető (meghatározó) elem terminusok beiktatása terminológiámba több szempontból is problematikusnak tűnik. Mint korábban részletesebben kifejtettem, az elem fogalmát a lexikális elemzés szintjére utalom, a funkcionális névszerkezeti elemzésben pedig n é v r é s z e k e t különítek el. Másrészt az is visszatart a terminus használatától, hogy az alapelemhez túlzottan kötődik az az elgondolás, hogy „ez a név jelölő funkciójának legfőbb hordozója" (INCZEFI, i. h.), amelyet a másik névrész pontosabban egyedít. Felfogásom szerint a név egyedítő, denotatív szerepe a névegész funkciója, s nem kötődik a helynév egyes szerkezeti egységeihez.

A kétrészes név részei mindig valamilyen szintagmatikus szerkezet tagjaival azonosíthatók. Ezért elképzelhetőnek tartom a d e t e r m i n á n s — d e t e r m i n a t í v u m fogalmak használatát, de magyar megfelelőjüket: b ő v í t m é n y r é s z — a l a p r é s z még alkalmasabbnak gondolom a névrészek megjelölésére. A névrészeket nem lehet oly módon definiálni, hogy hozzájuk rendeljük a lehetséges funkciókat, hiszen e téren — mint látni fogjuk — nincsenek kizárólagos megfeleléseik. A bővítményrész és az alaprész abban az értelemben viszonyfogalom tehát, hogy az egyes névrészeket csakis valamely adott névben, az egymással való kapcsolatuk alapján lehet alaprésznek vagy bővítményrésznek minősíteni. Ezt a minősítést a névrészek szintaktikai viszonyai döntik el: az alaprész mindig főtag, a bővítményrész pedig alárendelt tag lehet. (A szintaktikai viszony szerint elkülönülő névtípusokat a későbbiekben tárgyalom.) Az alaprész és a bő-

vítményrész fogalmakkal szinonim értelemben használhatjuk a névrészek sorrendiségét hangsúlyozó e l ő t a g — u t ó t a g terminusokat (ezek JUHÁSZnál is előfordulnak: 1988: 24, 33, 36).

A kétrészes nevek funkcionális-szemantikai típusai a bővítményrész és az alaprész alábbi kapcsolódási lehetőségeit mutatják (az 53–54. lapon részletezett kategóriák szerint):

		Az alaprész funkciója			
		1. fajta megjelölése	2. megnevezés	3. sajátosság kifejezése	4. nincs kapcsolat a denotátummal
A bővítményrész funkciója	1. fajta megjelölése	–	–	–	–
	2. megnevezés	+	+	(+)	–
	3. sajátosság kifejezése	+	+	–	–
	4. nincs kapcsolat a denotátummal	+	+	–	–

A kétrészes nevek n é v s z e r k e z e t i t í p u s a i n a k meghatározó csoportjában az alaprész funkciója a hely fajtájának (1.) kifejezése, a bővítményrészé pedig a hely valamely sajátosságának (3.) megnevezése. Valamennyi alosztály igen gyakori, az egyes mikrotoponímiai rendszerek magvához tartozó nevekkel van képviselve. Az alábbiakban a névfunkciók kategóriáinak korábban ismertetett sorrendjében néhány példát sorolok fel: 3.1./1. *Nagy/domb, Görbe/ér, Homok/dűlő, Vörös/föld, Új/sor, Itató/kút, Rossz/híd, Meleg/mál, Sós/kút, Büdös/kút, Sebes/séd, Zörgő/ér;* 3.2./1. *Hárs/hegy, Ürge/domb, Templom/domb, Barta/tag, Kanász/köz, Égett/erdő, Peres/föld;* 3.3./1. *Hegy/hát, Sédi/dűlő, Esztári/út, Alsó/rét*. A nevek mindegyike szintaktikai szerkesztéssel keletkezett, az effajta névalkotás során csakis kétrészes nevek jöhetnek létre. Részletesebb, nagy területről, különböző korok névanyagán végzett vizsgálatok kellenek ahhoz, hogy ezeknek a szerkezeti típusoknak a gyakoriságát, elterjedtségét pontosan felmérjük, mégis, úgy gondolom, ilyen ismeretek híján, pusztán névrendszertani érvekre támaszkodva is megállapítható, hogy a hely valamilyen sajátosságát — a hely fajtáját megjelölő funkcionális névszerkezeti modellek minden névrendszer alapvetően fontos, középponti, ősi típusai közé tartoznak. E kapcsolódási formák mintául szolgálnak a más kategóriába tartozó nevek kialakulásában, s meghatározó szerepük van a névszerkezeti változások irányainak kijelölésében is.

Ezekhez képest másodlagosak az olyan további névmodellek, mint a 4./1. *Rákóczi/utca, Ibolya/utca, Fecske/utca,* amelyek mesterséges jellege már önmagában is mutatja a kategória történeti és rendszertani értelemben vett szekunder jellegét. Ugyancsak jellegzetes, gyakori típus a sajátosságot kifejező és a megnevező funkciójú névrész kapcsolata (3./2.). A fajtát jelölő névrész helyett megnevező funkciójú is előfordulhat a fent példákkal illusztrált összes altípusban; másképp fogalmazva: a fajtát jelölő és a megnevező funkciójú névrészek ugyanolyan típusú bővítményrészeket vehetnek maguk mellé.

Megnevező és fajtát jelölő névrész viszont kizárólag 2./1. típusú kapcsolódással fordulhat elő együtt. Az ilyen nevek szerkezeti változás, kiegészülés útján jöhettek csak létre: *Bogács/dűlő* (< a *Bogács* névből, annak szinonimájaként). A helynevek között 1./1. szerkezeti típus nincs, bár földrajzi köznév + földrajzi köznév lexikális szerkezetű helyneveink vannak. Ezekben az előtag azonban mindig valamilyen más funkciót fejez ki (*Hegy*/hát 'része', *Legelő*/erdő 'amire használják'). A kétrészes nevek között a fentiektől eltérő szerkezeti típusok csak igen ritkán fordulnak elő. Ilyenek a 2./3.3.2. (*Csíkostó/belől a vasúton* — ha az effélék egyáltalán tulajdonnévnek tekinthetők) és a 2./2. *(Buda/pest, Kál/kápolna).* Ezek sajátosságait a szintaktikai fejezetben tárgyalom.

Az egyrészes nevek elemzése jóval több nehézséget okoz, mint a kétrészeseké. Ha pusztán azt vennénk figyelembe, hogy milyen funkció fejeződik ki bennük, akkor valójában könnyű dolgunk lenne, hiszen bármely funkció megjelenhet az egyrészes nevekben is. Bonyolultabb a dolog, ha ezek kialakulását is át akarjuk tekinteni, hiszen az egyrészes nevekhez sokféle út vezet. E kialakulási lehetőségek részletezésére a keletkezéstörténeti fejezetben vállalkozom. Egy-két fontosabb módozatot azonban a névrészfunkciókhoz kapcsolódóan is célszerű megemlíteni.

A morfematikai szerkesztés bizonyos értelemben az egy- és a kétrészes nevek közötti átmeneti jelenségeket hoz létre. Konkrét formái a képzés (zárójelben a funkciót jelölöm): *Balcsi* (2.), *Csúcsos* (3.1.2.), *Homokos* (3.1.3.), *Puskaporos* (3.1.7.), *Tocsogó* (3.1.7.), *Fodormentás* (3.2.1.), *Nyulas* (3.2.2.), *Égett* (3.2.6.), *Zálogos* (3.2.7.), a névszójelekkel történő helynévalkotás: *Laposok* (1.), *Katrok* (2.), *Hosszok* (3.1.2.), *Homokok* (3.1.3.), *Feketék* (3.1.4.), *Palié* (3.2.4.), valamint a határozóraggal: *Csárdánál* (3.3.2.) és a névutóval: *Csárda alatt* (3.3.2.) való névalkotás.

A jelentésbeli névalkotás esetei közül a hasadás mindig 1. típusú funkciót kifejező nevet hoz létre: *Séd, Ér.* A főkategória alá sorolható többi folyamat is csak egyrészes nevet eredményezhet. Metonímiával: *Köles* (3.2.1.), *Bébic* (3.3.2.), *Pongrác* (3.2.4.), *Leopold* (3.2.5.), *Péterakasztó* (3.2.7.), *Marcal* 'dűlő' (3.3.2.), metaforával: *Gatyaület* (3.1.2.), *Hortobágy* 'határnév' (3.1.6.), *Amerika* 'utca' (3.2.4.), *Abesszínia* 'határnév' (3.3.4.) vagy névköltöztetéssel: *Hargita* 'villanév' (4.1.).

A szerkezeti változások közül az ellipszis mindig egyrészes nevet hoz létre, a megmaradó, kifejezett funkció az esetek túlnyomó többségében a sajátosság. En-

nek minden altípusa képviselve van az elliptikus nevek között (közülük néhány példa: *Tízöles, Görbe, Cifra, Rekettye, Pityer, Pincés, Barkóczi, Pusztakerti, Hatos*). Az ellipszis következtében ritkán a fajtát jelölő névrész is megőrződhet: *Erdő (< Nagy/erdő)*. A névalkotási folyamatoknak egy-egy névpéldával való érzékeltetése természetesen csak villanásszerűen s ebből adódóan elnagyoltan, homályosan utal lényegükre. Ezek tüzetes ismertetése a névszerkezeti változatok pontos elemzése szempontjából is alapvető fontosságú.

2. Lexikális-morfológiai elemzés

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során az egyes neveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk. Tipológiáink régebbi és újabb változatai is alapvetően a nevekbe foglalt szavak jelentése és az összekapcsolásukra felhasznált grammatikai eszközök szerint csoportosították helyneveinket. Oly módon, mint ahogy például INCZEFI a *Vörösnádhát* típusú neveket elemezte: szín- és növénynév + testrésznév kapcsolataként (1970a: 82). De hasonló ZELLIGER felfogása is: a *Fábiánsebestyén* helynevet mellérendelő szerkezetűnek, a *Márcadó*-t pedig tárgyas alárendelést mutató földrajzi névnek tekinti (1991b: 540–1). INCZEFI önálló tanulmányokat is szentelt a helyneveket alkotó szókincs vizsgálatának (1966, 1973b).

Értelmezésem szerint a fenti nevekben megjelenő szavak, illetőleg szerkesztési eljárások nem ilyen formában névalkotó szerepűek. A funkcionális elemzés névrészeket elkülönítő módszere szerint a *Vörösnád*/*hát* 'olyan kiemelkedés (1), ahol vörös nád nő (2)' kétrészes név, a *Fábiánsebestyén* 'a Szent Fábián és Szent Sebestyén tiszteletére épült templom körüli (1) [ti. település]' és a *Márcadó* 'méhsörrel adózó (1) [ti. település]' viszont egy funkcionális névrészt tartalmazó helynév. A névadás motivációjaként értelmezett funkcionális-szemantikai kategóriák különböző nyelvi eszközökkel fejeződhetnek ki. Ezek vizsgálata teheti az általános, nyelvi sajátosságokat közvetlenül nem mutató alapmodellek ábrázolását az egyes nyelvek vonatkozásában is érvényes elemzési struktúrává.

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti. Ennek során a funkcionális szerkezet fogalmaihoz (alaprész — bővítményrész, másfelől: a hely fajtájának, méretének, alakjának, elhelyezkedésének stb. kifejezése) kapcsolva mutathatjuk be a nevek lexikális-morfológiai alkatát. A két szint egymásra vonatkoztatásával a funkcionális nyelvleírás alapvető követelményének is meg tudunk felelni: a jelentés és a forma kapcsolódási lehetőségeinek bemutatása révén a nyelvi jel kettős arculata belső összefüggésében tárul fel előttünk.

A lexikális-morfológiai elemzés tehát a nevekbe, névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció. A lexémák bemutatását szófaji, jelentésbeli jellemzőik megragadásával lehet elvégezni. A helynevek két elemzési szintje könnyen egymásba csúszhat, ha fogalmi rendszerünkben átfedések vannak, szemléletünkben kevertség mutatkozik. Világosan látnunk kell tehát, hogy a funkcionális elemzés névrészfunkciókat keres, a lexikális analízis pedig szójelentéseket mutat be. A *Templom*/domb bővítményrészének funkciója lokális viszony kifejezése, amely 'épület' jelentésű szóval történik. A *Barta*/tag bővítményrésze birtoklást, a *Kántor*/tagé használatot fejez ki; az első névben ezt a

funkciót személynév (családnév), a másodikban foglalkozásnév tölti be. A *Kenderszeri*/rét kétrészes helynév előtagja pontos elhelyezkedésre utal; ennek lexikális kifejezője *-i* melléknévképzős helynév, amely eredetét tekintve kétrészes név. Elemzett példánkban ez a kétrészesség azonban csak lexikális szinten nyilvánul meg: a *Kenderszeri*/rét bővítményrésze két lexémát és egy képzőelemet tartalmaz.

A helynév ilyen típusú szegmentumait névelemnek nevezem. Általánosabban fogalmazva: a n é v e l e m a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése. A *Séd* pataknév így természetesen egy névrészből s ugyancsak egy névelemből áll, a *Séd-i*/*dűlő* és a *Séd-re*/*dűlő* két névrészt és három névelemet tartalmaz. A *dűlő -ő* képzője a névalkotásban közvetlenül nem játszik szerepet, pusztán a névbe tartozó lexéma része; nem úgy, mint az *-i* vagy a *-re* toldalék, amely a két névrész szintaktikai viszonyát fejezi ki. További néhány példa a névelemek szerinti elemzésre (a névrészeket / jellel, a lexikális névelemeket +, a névalkotó szerepű toldalékelemeket - jellel különítem el): *Nyula-s, Fodormentá-s, Nyila-k, Nagy*/*domb, Külső*/*káposztá-s+kert, Alsó*/*kender+szer-i+dűlő, Gatya+ület* 'szántó'. Az egyes helynevek, illetőleg a névrészek a fenti értelemben lehetnek egy- vagy többelemű-ek. Elemzésemnek ez a formája jórészt megegyezik azzal, ahogyan az egyelemű név — többelemű név terminusokat JUHÁSZ (1988: 36) és INCZEFI — ez utóbbi egytagú, többtagú névként jelölve (1970a: 24–34) — értelmezte.

Ha a helynevek névelemszerkezetét megfelelő kategóriarendszerrel írjuk le, akkor kitűnő összevetési alapot kapunk egyrészt a névelemzés funkcionális kategóriáival, másrészt pedig a névkeletkezési típusokkal. Ennek során pontosabban jellemezhetővé válik például az a megállapításunk, hogy az elhelyezkedés kifejezése gyakran egy másik helynév felhasználásával történik meg: ez megvalósulhat képzőelem felhasználásával vagy anélkül; megtudhatjuk, hogy a lokális viszonyt kifejező funkcióban jellegzetesen hány lexikális elemet tartalmazó névrész szerepel, s hogy van-e jelentősége ennek a helynevek szerkezeti változásában; kiderül továbbá az is, hogy befolyásolja-e a metonimikus átvitel formáit a névelemszerkezet, a metaforikus névalkotásra elsősorban milyen típusú szavakat használunk föl stb. Az ilyen és az ezekhez hasonló kérdések megválaszolását teszi lehetővé a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzése. Teljes mértékben egyetérthetünk INCZEFI GÉZA megállapításával, amely szerint „neveink jobb megismerését az is segíti, ha a névalkotó lexémák jelentéscsoportjait és azok felhasználását vizsgáljuk" (1973b: 465).

Az elemzési sík elkülönítésével valójában egy, a hagyományosnak számító funkcionális megközelítéstől eltérő, lehetséges kiindulási pontot rögzítünk a helynévelemzésben: a nyelv szókészletének, morfológiai rendszerének — azaz általános jelkészletének — nevekben való felhasználását vizsgálhatjuk ily módon. A helynevek lexikális-morfológiai eltérései nemcsak nyelvenként mutatnak eltérő jegyeket, hanem egy adott nyelv különböző területeinek névadását is jellemezhetik. Ez egyrészt egy-egy területi nyelvváltozat általános dialektológiai sajátosságaival

mutat összefüggést (pl. a neveket alkotó szókincs tekintetében), de lehetnek csak a nevekre vonatkozó különbségek kifejezői is (egy-, két-, háromelemű nevek, névrésztípusok előfordulási, kapcsolódási gyakorisága stb.). Még egyetlen névrendszeren belül is megnyilvánulhat az eltérő nyelvi szerkezetek használata: ezt a szinonim helynevek lexikális-morfológiai elemzése nagyszerűen bizonyítja (pl. KASZÁS 1979, HOFFMANN 1980). A nevekben található lexémák funkcióinak bemutatása általános jelentéstani tanulságokkal is járhat (lásd pl. PESTI JÁNOS dolgozatát földrajzi neveink *alsó-, felső-* elemeiről: 1969).

Úgy gondolom, hogy helyneveink meglehetősen bonyolult helyesírása is pontosabban, egyértelműbben szabályozható lenne a funkcionális és a morfológiai szerkezeti típusok kapcsolatának jobb megismerése révén. Igen előremutatóan fogalmazta meg ezt a kívánalmat SEBESTYÉN ÁRPÁD annak hangsúlyozásával, hogy e téren a „szabályozásnak a nevek sajátos, n é v s z e r k e z e t i sajátosságaira kell támaszkodnia" (1971: 171).

A továbbiakban a lexikális elemek azon típusait kell számba vennünk, amelyek a helynevek, illetve a funkcionális névrészek felépítésében szerepet játszanak. Fontos hangsúlyoznunk: e kategóriákat aszerint kell megállapítanunk, hogy a funkcionális elemzés alapegységeihez, a névrészhez viszonyíthatók legyenek. Ezért a kétrészes nevek névrészeinek, illetve az egyrészes nevek lexikális felépítésének a lehetséges rendszerét kell az alábbiakban bemutatnunk.

A lexikális elemek tipizálása szójelentéstani szempontok szerint történhet. Mivel a jelentésnek a szavak szófaji jellegének meghatározásában fontos szerepe van, alapkategóriáink a szófaji rendszer itt figyelembe vehető osztályai lehetnek. Ezek további részletezése történhet jelentéscsoportok szerint: a helynevek alkotásában szerepet játszó jellemző szórétegek kiemelésével, néha esetleg alaktani tekintetben is elkülönülő változataik feltüntetésével. Az olyan kategóriák, mint a személynévé vagy a helynévé, éppen amiatt kezelendők külön, mert helynévbeli előfordulásuk igen gyakori. Feltűnően magas arányuk miatt osztályozásunkban ezek finomabb lexikális szerkezetére is figyelemmel kell lennünk. Egyes névrészek, illetőleg nevek alkotóelemei szószerkezetek is lehetnek. A lexikális elemzésnek ezeket is tartalmaznia kell (J. SOLTÉSZ szép számmal közöl ilyen alakszerkezeti különlegességeket mutató neveket: 1986). A leírás keretének, fő és alkategóriáinak megállapításában, a tömbszerűség, illetőleg a részletezés arányainak meghatározásában praktikus szempontokat is figyelembe kell vennünk. Mindez a leírási modell gyakorlati alkalmazhatóságának igen lényeges előfeltétele.

A funkcionális névrészek, illetve az egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzésében az alábbi kategóriák felhasználását látom leginkább indokoltnak:

1. köznév
   1.1. egyszerű földrajzi köznév *(Erdő/föld,* Nagy*/tanya)*
   1.2. összetett földrajzi köznév *(Földvétel,* Attyai*/agyaggödör)*
   1.3. népnév (*Német*/tag, *Magyar*/kút)

1.4. foglalkozást, címet jelölő szó *(Tanító*/tag, *Grófé)*
1.5. növénynév (*Kender*/szer, *Szőlő*/út)
1.6. állatnév (*Varjú*/domb, *Róka*/dűlő)
1.7. anyagnév *(Agyag*/szer, Nagy/*homok)*
1.8. építményt jelentő szó *(Kórház*/utca, *Akol*/melléke, *Csárdánál)*
1.9. egyéb köznév (*Cipellő*/rét, *Szabadság*/utca, *Nyilak, Kecskevár* 'hegy')

2. helynév(i származék)
2.1. egyrészes helynév (Alsó/*bogács, Döbrés*/domb)
2.2. kétrészes helynév (Külső/*kenderszer,* Belső/*döbrésdomb*)
2.3. egyrészes képzett helynév *(Sámsoni*/út, Alsó/*töpéri)*
2.4. kétrészes képzett helynév (*Kenderszeri*/dűlő, *Kissédi*/dűlő)
2.5. helynév eleme(i) (*Csorgó*/hát < *Csorgóér*/hát)

3. személynév
3.1. családnév *(Gellért*/mező, *Bogács)*
3.2. keresztnév *(Józsi*/tag, *Ilonka)*
3.3. többelemű személynév (*Tótpál*/tanya, *Nagybajuszúmelkó* 'dűlő')
3.4. szentnév (Rába/*szentandrás*, *Szentanna*/utca)
3.5. egyéb személynév (*Jutas, Hitler*/domb < gúnynévből)

4. egyéb tulajdonnév (*Ráró*/tanya, *Vörös Hadsereg*/útja)

5. melléknévi jellegű szó
5.1. képzetlen melléknév *(Öreg*/erdő, *Rövid)*
5.2. képzett melléknév (*Disznós*/kút, *Tagi*/rét)
5.3. folyamatos melléknévi igenév *(Dübögő*/rét, *Csicsogó)*
5.4. befejezett melléknévi igenév *(Égett*/malom, *Vágott)*
5.5. számnévből képzett melléknév *(Ötös*/dűlő, *Nyolcas)*

6. számnév
6.1. tőszámnév (*Három*/hegy, *Két*/tó)
6.2. sorszámnév (*Negyedik*/tábla, *Hatodik*/utca)

7. szószerkezet
7.1. határozós szerkezet *(Sédrejáró*/dűlő, *Bitvántúl)*
7.2. igés, igeneves szerkezet (*Ebásta, Kenyérváró, Kutyakaparó*/csárda)
7.3. szervetlen szókapcsolat (*Halesz, Bárnevolna, Hatrongyos* 'utca')

A névalkotó szerepű toldalékelemek kiemelésére, funkcionális vizsgálatára is a lexikális-morfológiai elemzés szintjén nyílik lehetőségünk. A névelemek elkülönítése útján — számítógépes rendezéssel — ugyanis igen könnyen megkaphatjuk az egy-egy morfématípust (pl. a többesjelet, a *-ra*/*-re* ragot) tartalmazó helynevek listáját. A névalkotó morfémák gyakran meghatározzák a funkcionális névrészek névbeli szintaktikai viszonyát is. Az ilyen természetű összefüggéseket — a jelölteket és a jelöletleneket egyaránt — a következő fejezetben elemzem.

3. Szintagmatikus elemzés

A kétrészes nevek alap- és bővítményrészének nyelvtani viszonyát a szintagmatikus elemzéssel mutathatjuk be. A két névrész közötti szintaktikai viszonyt a szerkesztésben felhasznált szerkezettípusok szerint lehet jellemezni. A közszói összetételeket funkcionális és alaki jellegzetességeik alapján mellé- és alárendelő (alanyi, tárgyas, határozós és jelzős) szerkezetekként szokás bemutatni. A helynevek szerkezeti, nyelvtani elemzését vállaló dolgozatok is joggal használják ezeket a kategóriákat, kiemelve közülük azokat, amelyek a helynevek között is megtalálhatók. Az eltérő szemléleti alap következtében az egyes szerzők természetesen másmás eredményre jutnak, még ha gyakran azonos fogalmakat is használnak. INCZEFI például az alanyos, tárgyas, határozós, jelzős és a mellérendelő viszonyt nem a névrészek mint szerkezeti egységek közti kapcsolatot értelmezi, hanem a nevekben megtalálható lexémák viszonyaként. Így szerepel nála az alanyi alárendelés példájaként az *Ebásta*, a tárgyas szerkezetűek között pedig a *Kenyérváró* (1970b: 25). ZELLIGER ERZSÉBET a korai ómagyar szóösszetételi típusok elemzése során a tulajdonnevek szóalkotási módozatait is áttekinti. A helynevek grammatikai felépítéséről azt tartja, hogy ezek „lényegében ugyanolyan szerkezetűek, mint a közszavak és a személynevek” (1991b: 540), eltérések legfeljebb az összetételi típusok arányában mutatkoznak. Az ómagyar nyelv szintagmatikus lehetőségeit kutatva helyesen mutatja be a *Mézművelő* (1302: *Myzmieleu*), *Márcadó* (1237–1240: *Marcadou*) típusú faluneveket a tárgyas szerkezetű összetett szavak között (i. m. 541). Névszerkezeti szempontból azonban — mint arra már utaltam — ezek egyrészes nevek: a település lakóinak foglalkozására utal a bennük kifejeződő névfunkció. Ezt tárgyas szerkezetű összetett szó jeleníti meg.

Dolgozatomban a szintagmatikus szerkesztést névrészek közötti viszonyként értelmezem, ugyanúgy, ahogy azt például — részben más terminológiával — BENKŐ LORÁNDnál (1947a: 39–40) vagy J. SOLTÉSZ KATALINnál (1979: 10–4) láthatjuk.

A névrészek szintaktikai viszonyának meghatározása szempontjából nem igazán fontos az a gyakran említett elméleti kérdés, hogy a több szóból álló helynevek szintagmáknak vagy összetételeknek tekinthetők-e inkább, esetleg ilyenek is, olyanok is vannak-e közöttük. Tudjuk jól, hogy a probléma megítélése a közszók körében is számtalan kérdést vet föl, s mind elvi szempontból, mind az egyes konkrét nyelvi jelenségeket illetően igen nehéz állást foglalni. Legutóbb ZELLIGER ERZSÉBET szólt a szószerkezet — összetettszó-előzmény — összetett szó elhatárolásának bizonytalanságáról (1991b: 523). Igaz, a bennünket közelebbről érintő kérdésről úgy vélekedik, hogy „tulajdonnévi funkcióban a szoros szószerkezet rendszerint összetett szóvá válik” (i. h.), de a tulajdonnévi jelleg megítélésének elméleti és gyakorlati nehézségei eleve elbizonytalanítják ezt a megközelítést is.

A helynevek lexikális egységként funkcionálnak a nyelvben, bár helyesírásuk nem mindig tükrözi ezt *(Csordaút — Laposi-rét — Szoboszlai út).* A helyesírási különbség nyelvi különbséget a helynevek esetében nem takar: az egybe- és a különírás hagyományokon alapuló szabályozás kérdése, nem pedig a szintagmatizálódás — lexikalizálódás eltérő mértékének a kifejezője. Mivel a szintagmák és a szóösszetételek tagjainak szemantikai kapcsolattípusait azonos grammatikai eszközök fejezik ki, a szintagmatikus szerkesztettséget mutató nevek névrészeinek alaki-funkcionális viszonyának megítélését nem befolyásolja az, hogy összetételnek vagy szintagmának fogjuk-e föl őket.

Melyek azok a szintagmatikus viszonyfajták, amelyek a magyar helynévrendszerben névalkotó szerepűek lehetnek, azaz névrészek összekapcsolásában szerepet játszhatnak? Abból adódóan, hogy a szintagmatikus kapcsolatot névrészek viszonyaként értelmezem, nem követhetem INCZEFI vagy ZELLIGER felfogását, amely szerint nem található olyan szempont, „amelynek alapján elkülöníthetők lennének az összetett közszavak és az összetett tulajdonnevek: ugyanazok az összetételi típusok találhatók mindkét kategóriában" (1991b: 526). Alanyi és tárgyas viszony funkcionális névrészeket nem kapcsolhat össze. A szakmunkák eltérő terminológiáját, megközelítésbeli, szemléleti eltéréseit itt most figyelmen kívül hagyva, az eddigi kutatások alapján az alábbi típusok tárgyalása jöhet szóba:

— jelzős szerkezetek
— határozós (viszonyszós) szerkezetek
— mellérendelő szerkezetek
— egyéb szerkezetű helynevek.

A továbbiakban ezeket vizsgálom részletesebben.

3.1. Jelzős szerkezetű nevek

A jelző alaki szegénysége: jelöletlensége, másrészt funkcionális gazdagsága: „megjelölheti az alaptagban (…) kifejezett fogalomnak minőségét, mennyiségét, birtokosát" (MMNy. 336) lehetővé teszi, hogy igen sokféle helynévalkotó szintagmatikus kapcsolatot e kategória alá soroljunk. A jelzős szerkezeteknek az a jellegzetessége, hogy transzformálhatók alany — állítmányi viszonnyá, illetőleg — történeti síkról közelítve —, hogy az alany — állítmányi viszonynak a mondatszint alá süllyedésével keletkeztek, a helynevek egy részére igazolhatónak tűnik: a *Hosszú-dűlő* valóban azt jelenti, hogy a 'dűlő hosszú', a *Gál-tag* pedig azt, hogy 'a tag a Gálé'. Ez a kritérium nem igaz azonban a hagyományosan a jelzős szerkezetek közé sorolt olyan nevekre, mint az *Ürge-domb,* az *Esztári út* vagy a *Rákóczi utca;* ezek ugyanis más formákká alakíthatók át: 'a domb, ahol sok ürge él', 'az út, amely Esztárba vezet', 'az utca, amelyet Rákócziról neveztek el'. Ezek a helynevek nem a jelzős szerkezetekre emlékeztetnek, hanem inkább az úgynevezett jelentés-

tömörítő összetételekre. (Igaz, hogy ezek jelentése leginkább éppen a jelzős vagy a határozó és jelző kapcsolatából álló szerkezetekéhez hasonlít; vö. MMNy. 159.)

Több reménnyel kecsegtet a helyneveknek az egyes jelzőfajták alá történő besorolása. Legnehezebb dolgunk itt is a legáltalánosabban előforduló, legkevésbé specifikus, gazdag belső strukturáltságot is mutató jelzőfajtával, a minőségjelzővel van. E jelzőfajta általános definíciója valójában körülírja, hogy „a minőségjelző (…) a jelzett szó jelentését azáltal teszi teljesebbé, pontosabbá, hogy kifejezi a jelzett dolog külső vagy belső tulajdonságait (színét, ízét, alakját, nagyságát, anyagát stb.), különféle tulajdonságszerű körülményeit (állapotát, helyzetét, vmivel ellátott, vmivel el nem látott vagy vmitől megfosztott voltát, vkihez vagy vmihez való tartozását, a sorban elfoglalt helyét stb.)" (MMNyR. II, 265). Ez a szemantikai, funkcionális sokszínűség és az alaki jellemzők hiánya további bizonytalanságok forrásává válik a helynevek esetében.

Akadémiai nyelvtanunk a földrajzi neveket kijelölő jelzős szerkezetnek tekinti. Egyik típusában a jelző és a jelzett szó között a faj — egyed fogalmi kapcsolatot látja: *Dengely-hegy* (i. m. II, 273–5), a másik csoportban a jelző és a jelzett szó között fogalmi kapcsolat nincs, ezekben a tulajdonnévi jelző megkülönböztetésre szolgál: *Trefort-kert, Petőfi híd* (i. m. II, 275–6). BENKŐ LORÁND jóval korábban írott munkájában ezzel szemben csak minősítő jelzős szerkezetekről beszélt (1947a: 39). J. SOLTÉSZ KATALIN igen előremutatóan választotta le a névalkotás alaki elemzéséről a tulajdonnevek, köztük a helynevek kijelölő jelzői használatát, amelyet a magyar nyelvre igen jellemzőnek tart (*Pest* város/a/, *Bodri* kutya) (1979: 112–3). A minőségjelzős tulajdonnevek alakszerkezeti leírásában csak a meghatározó (determinatív) jelzős szerkezet fogalmat használja, amelyben a jelző legtöbbször megkülönböztető funkciójú *(Sebes-Körös, Kinshasa-Kongó),* de pusztán megszorító szerepű is lehet *(Budapest-Kelenföld)* (i. m. 10–1). DEME LÁSZLÓ legutóbb a negyedik névtudományi konferencián tartott előadásában a névterjedelemmel összefüggésben érintette a helynévi jelzős szerkezetek néhány kérdését (1989). HAJDÚ MIHÁLY pedig egy speciális helynévréteg vizsgálata kapcsán megjegyzi, hogy „A jelzős szintagma fajtája többnyire kijelölő jelző. Talán még akkor is kijelölő jelzőnek kell tekinteni az előtagot, ha az melléknév *(Hosszú utca-),* habár az ilyen esetek nagy többségében történetileg indokolt lenne a minősítő jelzős szerkezet" (1975: 6).

A feltűnően eltérő besorolási kísérletek egyik oka mindenképpen a minőségjelzői kategória többféle belső felosztási lehetőségében keresendő. Ennél fontosabb talán az a körülmény, hogy a jelzőfajták elkülönítésére használt logikai fogalmi rendszer nemigen alkalmas a sajátos jelentésszerkezettel bíró helynevek jellemzésére. A minősítő jelző egyik fajtája a jelentéskört leszűkíti, a jelentéstartalmat viszont gazdagítja (megkülönböztető jelző); a minősítő jelző másik altípusa viszont csupán kiemeli a jelzett szó egy tulajdonságát (kiemelő jelző); míg a kijelölő jelző annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csupán egy egyedre korlátozza

(vö. MMNy. 337). A helynevek szerkezeti tagjainak, névrészeinek funkcionális viszonyait funkcionális-szemantikai elemzésünk korábban bemutatott kategóriái sokrétűbben, szemléletesebben képesek jellemezni, mintha ezt pusztán a jelentéskörszűkítés, tulajdonságkiemelés fogalmakkal kísérelnénk meg elérni.

A mennyiségjelzős szerkezeteket nem választják el éles határok a minőségjelzős konstrukcióktól. Egyes nyelvtanok — összhangban azzal, hogy a számneveket a melléknevekhez sorolják — csupán a minőségjelző egyik altípusaként említik. J. SOLTÉSZ nem is tárgyal ilyen tulajdonnévtípust. BENKŐ számnévi jelzős szerkezetű helynevekről beszél, de az általa fölsorolt példák jórészt nem ide tartoznak, hiszen egyrészes nevek *(Hathód, Negyvenölös)* (1947a: 39). A mennyiségjelzős szerkezetek léte nem tagadható, első eredeti szórványemlékünk, a Tihanyi alapítólevél is tartalmaz már ilyeneket: *harmuhig, harmu ferteu,* a helynévtárakból pedig nagy számban gyűjthetők efféle nevek. A kategória tüzetesebb vizsgálatot igényel, e téren több kérdés is megválaszolásra vár (pl. milyen helyfajták nevében gyakoribb ez a típus, milyen névrészekkel kapcsolódnak össze leginkább, mely számnevek szerepelnek legtöbbször? stb.). Az elemzést azonban minden esetben óvatosan kell elvégeznünk, mivel a számnevet, illetőleg számnévi alakulatot tartalmazó helynevek gyakran különböző funkcionális, szerkezeti típusokba tartoznak. A sorszámnévi előtagúak például világosan minőségjelzős szerkezetek *(Ötödik/tábla),* a számok nevét tartalmazó nevek *(Ötös/tábla)* előtagja nem biztos, hogy a sorban elfoglalt helyet jelöli, sok esetben pedig csupán a névrész lexikális eleme a számnév *(Két+út/köze).*

A birtokosjelzős szerkezetű helynevekre a legtöbb helynév-tipológiai jellegű munkából bőségesen hozhatnánk példákat. Ennek egyik oka, hogy a terület birtoklásának ténye gyakran kifejeződik nevében is. Másik okként azt említhetjük, hogy a jelzős szerkezetek között egyedül itt találunk alaki eszközzel is megjelölhető szerkezettípust. INCZEFI GÉZA, akinek munkáiban nagy számban találunk jelölt és jelöletlen birtokos szerkezetként tárgyalt neveket, egy helyütt megjegyzi, hogy ez a típus nem különül el élesen a minőségjelzős összetételtől: az *Igásugar, Lúcsbát*-féle nevek bármelyik fenti kategóriába besorolhatók (1970a: 29). Figyelmet érdemel, hogy a birtokos jelzős nevek között BENKŐ is, J. SOLTÉSZ is kizárólag jelölt szerkezeteket említ meg (1947a: 40; 1979: 11). HAJDÚ MIHÁLY a *Hősök tere* típusú nevekről azonban nem minden ok nélkül azt tartja, hogy „logikailag és történetileg nem tekinthetők birtokos szerkezetnek, hiszen a *Hősök* névelem éppen olyan meghatározó jelzője a *tér* közterületnek, mint a *Kossuth tér* (…) helynevekben a *Kossuth* (…) névelem" (1981b: 110). A funkcionális hasonlóságot elismerve kétségtelen azonban a formai különbség is. Az ellentmondás feloldása nem a birtokos jelzős szerkezetek, s még csak nem is a jelzős szerkezetek belső típusainak pontosabb definiálásával, körvonalazásával oldható fel, hanem leírási rendszerünk fő kategóriáinak, a szemlélet alappilléreinek a visszaidézésével.

A helynevek rendszerszerű leírásában a közszók szisztémájához hasonlóan funkcionális és alaki szempontokat kell egyidejűleg érvényesíteni. Ezek közül nyilvánvalóan elsődleges a funkcionális-szemantikai háttér: a kifejezendő tartalom teremti meg a maga számára a kifejezési formákat, a funkcionális jegyeket hordozó, kifejező alaki eszközöket. Ezt az összefüggést más oldalról már érintettük a szerkezeti elemzés két szintje, a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai analízis kapcsolatának a bemutatása során.

A magyar helynévrendszerben sajátos ellentmondást figyelhetünk meg: az igen sokféle szemantikai típust meglehetősen szegényes alaki eszközrendszer hordozza. A helynévi szerkezetek körében döntő többséget alkot a jelöletlenség. A jelöltség számban is, sokszínűségben is jóval szerényebb ennél: lényegében a birtokos személyrag és a határozóragos, viszonyszós szerkezetek használatára korlátozódik. A funkcionális és az alaki kategóriák között ráadásul kölcsönösen erőteljes meg nem felelések figyelhetők meg. A birtoklás ténye például kifejeződhet többféle alakszerkezeti formában is: *Tóth/tag — Tóth+Pál/tagja — Uraság-i/tag.* Másrészt azonos szerkezet (pl. személyt jelölő szó — földrajzi köznév) eltérő szemantikai tartalmakat hordozhat: *Tóth/tag* 'az övé' — *Kántor/tag* 'használja' — *Kanász/köz* 'ott lakik'. Jelölt alaki szerkezet is kifejezhet természetesen különféle funkciókat. A birtokos személyrag például a fentiek szerint lehet a birtoklás kifejezője, de jelölhet helyviszonyt: *Mozi/utcája* 'az utca, ahol a mozi van', kifejezhet — INCZEFI terminusával (1967: 69) — részmeghatározást: *Nádaskút/vége,* vagy éppen lehet a *Rákóczi/utcá*-val egyező jellegű: *Hősök/tere* 'a hősökről elnevezett tér'.

Valójában akkor járunk el helyesen tehát, ha a szerkezeti elemzés funkcionális-szemantikai szintjén végezzük el a névrészek jelentésbeli kategorizálásának finom elkülönítéseket igénylő feladatát, s a szintagmatikus elemzésből teljességgel kiiktatjuk ezt a kérdéskört. A jelzős szerkezetek hagyományos kategóriái (kijelölő, minősítő stb.) szerinti elemzésre így valójában nincs szükségünk. E helyütt megelégedhetünk a jelzős szerkezetek jelöletlenségének és (birtokos személyraggal történő) jelöltségének elkülönítésével. A funkcionális-szemantikai típusok s a két alaktani kategória közötti összekapcsoló fonalak felfejtésére éppen ily módon nyílik jó lehetőségünk. Ez az összevetés természetesen bármelyik oldalról kiindulhat, s ez nem pusztán a nyelvleírás céljától függő kérdés, hanem a névrendszert élő módon szabályozó összefüggésrendszer: a szemantikai és az alaki-lexikális névmodellek hatása egyidejűleg van jelen a helynévrendszer új elemeinek kialakulásában s a régi rendszertagok változásában.

A jelzős szintagmák között külön meg kell említeni az úgynevezett h á t r a v e t e t t j e l z ő s s z e r k e z e t e k e t. Ezek nem azonosíthatók a megfelelő közszói konstrukciókkal, mivel lényeges mondattani jellemzőben, a toldalékolás tekintetében különböznek azoktól. (Más oldalról sem szerencsés az értelmező fogalmának a helynevekre történő alkalmazása: több szerző az osztályjelölő szerepű földrajzi közneveknek ilyenféle szerepet tulajdonít.) Az ide sorolható névformák *(Kőbánya-alsó* 'vasútállomás', *Országúti első* 'dűlő', *Kis-erdő keleti, Homok alja*

kelet) formailag hasonlók csupán, keletkezéstörténetük azonban minden bizonnyal többféle alakulásmódot mutat. Ezekre a történeti fejezetben térek ki.

3.2. Határozós szerkezetű nevek

A szakirodalmi források szembesítése során a jelzőkhöz hasonló módon e csoportban is a szemléleti kevertséget kell alapvetően kiszűrnünk. Leggyakrabban itt említenek minden olyan helynevet, amely alapalakjában (szótári alakjában) határozóragot vagy névutót tartalmaz. A továbbiakban definíciómnak megfelelően csak kétrészes neveket sorolok ide. A *Csárdánál, Kertekalatt, Bitvántúl ~ Túlabitva* típusú helyneveket egyrészesnek tekintem, s történetileg is más úton (morfematikai szerkesztéssel) létrejöttnek tartom. Ez az elkülönítés már a legkorábbi névmonográfiákban előfordul. BENKŐ a határozós összetételek között kizárólag olyanokat sorol fel, amelyeknek főtagja igenévi alakú: *Gyeprejáró, Dijórahágó* (1947a: 40). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevekről írt monográfiájában több helyütt érinti a szokatlan alaki szerkezetű helyneveket. Később önálló tanulmányt is szentelt a kérdésnek (1986). Ebben külön csoportot képeznek a határozós szerkezetű helynevek. Példáit főleg a mikrotoponimákat tartalmazó írott forrásokban találta a szerző: *Csapás az erdőre, Erdőbe út* (i. m. 79). Ide tartoznak azok a nevek is, amelyeket korábbi munkájában a jelzői vagy értelmezői szerepű határozós szerkezetű nevek között tárgyalt, a jelzős szerkezetek alcsoportjaként: *Csíkostó belöl a vasúton* (1979: 11). A jelzős szerkezeteknél kifejtettekből következően inkább azzal a megoldással érthetünk egyet, amely a szintagmatikus szerkezeteket az alaki jegyek alapján sorolja be, s a funkcionális elemzést („jelzői szerepű") a szemantikai analízis körébe utalja.

A határozós szerkezetű helynevek csoportjában figyelmet kell fordítanunk a névrészek sorrendjére is. A fenti példák között vannak olyanok, amelyek névszerűbbek abban a tekintetben, hogy földrajzi köznévi főtagjuk a névben utótagként áll *(Erdőbe út),* illetőleg olyanok, amelyek fordított sorrendűek *(Csapás az erdőre),* s így a közszói szerkezeteknek inkább megfelelnek. Ilyen szokatlan szórendű helyneveket egyébként — mint korábban láttuk — a jelzős szerkezetek között is találunk.

A határozós szerkezetű helynevek kétségkívül legnépesebb csoportja a *-ra/-re + dűlő* szerkezetű neveké (vö. J. SOLTÉSZ 1986: 79). Ez a névfajta a *dűlő* földrajzi köznévi jellegéből következően ma egyértelműen kétrészesnek tekinthető: pl. *Bitvára/dűlő* a. m. 'szántóföld (1), amely a Bitva mellett fekszik (2)'. Ez azonban történeti fejlődés eredménye, a *dűlő* eredeti melléknévi igenévi használata ugyanis föltételezi a mellette álló földrajzi köznévi főtagot (*föld, telek* stb.). A mai nyelvtudat ki tudja ugyan egészíteni ezeket a szerkezeteket az elmaradt főtaggal, de sokkal inkább eleve főnévi utótagú összetételeknek értelmezi őket. Nem minden hasonló igenévben ment végbe persze a főnevesülés: a *Töltésre nyúló* és az *Uzdi utra fekvő*-félék hiányos szerkezetűnek tekinthetők, s így nem a kétrészes nevek között

tárgyalandók. A nyelvi változásoknak a szinkróniában való állandó megnyilvánulásából adódóan kétségkívül vannak igen nehezen besorolható formák is: a *Sédi útra járó* típusú nevek *járó* eleme megindult a főnevesülés útján, így esetleg földrajzi köznévnek is tekinthető.

A határozós szerkezetből alakult nevek a magyar helynévrendszerben perifériális helyet foglalnak el. J. SOLTÉSZ KATALIN is szokatlanabbnak, ritkábbnak tartja ezeket, mint ahogyan például az indoeurópai nyelvekben előfordulnak. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a mikrotoponímiában szép számmal akadnak ilyenek, főleg az írásbeli nevek között. Legnépesebb alcsoportja az *X-re/dűlő* típusú neveké; Baranya és Tolna megye 428 településének sok tízezer névadata között azonban csupán 125 ide tartozót talált a szerző (1986: 79), ami azt mutatja, hogy csak minden harmadik-negyedik faluban fordul elő egy-egy ilyen név. A határozós szerkezetű helynevek tüzetesebb vizsgálata (területi elterjedésének, kronológiai rétegeinek, nyelvhasználati viszonyainak, alakszerkezeti és lexikális tulajdonságainak bemutatása) ebből adódóan még a fentinél is jóval nagyobb névanyag átrostálását teszi szükségessé.

3.3. Mellérendelő szerkezetű nevek

A szakirodalom gyér számú utalásából arra következtethetünk, hogy igen speciális feltételek mellett, ritkán alkalmazott névalkotási mód a mellérendelés. BENKŐ népi nevek vizsgálata alapján nem minden alap nélkül állítja, hogy „a földrajzi nevek között csak alárendelő összetételek jelentkeznek" (1947a: 39). J. SOLTÉSZ olyan mellérendelő szerkezetű neveket mutat be, amelyek „többnyire két vagy több város, terület stb. közigazgatási összevonása útján keletkeznek" (1979: 13). Ezt MEZŐ is megerősíti: a települések egyesítésével, az eredeti településnevek összevonásával *(Csejd-Tófalva)* vagy kötőszós összekapcsolásával *(Alsó-Ásgut és Felső-Ásgut)* egyaránt alkothatnak hivatalos neveket (1982: 217). INCZEFI (1970a: 33) és KÁZMÉR (1957: 69) is említ hasonló példákat. KÁZMÉR az ilyeneket nyelvi szempontból összefoglaló mellérendelő szerkezetnek tekinti, de megjegyzi, hogy „az új név beilleszkedik az alárendelő összetételek, illetve »névtani« szempontból a megkülönböztető elemmel rendelkező nevek közé" (uo.). Megjegyzése névszerkezeti tekintetben figyelemre méltó, hiszen a nevek szintagmatikus és funkcionális szerkezetének elkülönítése lappang szavai mögött, s említett példáira *(Ásványráró, Vámosszabadi)* igaz is. Ez azonban az előtagnak a közszói jelentéspárhuzamából adódó sajátos szemantikai átértelmezhetőségével is kapcsolatban áll. Az olyan nevekben, amelyekben az első névrész nem ilyen jellegű *(Bakta/lórántháza),* az átértékelődés kevésbé történhet meg. Még világosabb a mellérendelő jelleg az olyan állomásnevekben, mint amilyen például a *Kál-Kápolna:* itt a helyesírás is sugallja a mellérendelő névszerkezetet. Nagyon ritkán arra is találunk példát, hogy összeolvadt településeknek a népi névhasználatban is kialakulhatott mellérendelő szerkesztésű megnevezése (vö. MEZŐ–NÉMETH 1972 *Mátészalka* címszavával).

A mellérendelő nevek csoportjában olyan névfajtákat is szokás emlegetni, amelyek nem egyértelműen ott tárgyalandók. J. SOLTÉSZ példái között szerepel a *Borsod-Abaúj-Zemplén* (ti. *megye*) (i. m. 13). E névben valójában az első névrész mutat mellérendelő szerkesztést, így az általam alkalmazott névelemzésben nem sorolható e névtípusba. Ugyanilyen a ZELLIGERtől ide sorolt *Kozmadamján, Fábiánsebestyén* falunév (1991b: 540, valamint 1991a: 19). Az ugyanitt említett 1262-ből adatolt *Lápsár* sem valószínű, hogy mellérendelő helynév, hiszen a két tag nem feltétlenül egymás szinonimája (vö. TESz. *sár* 1. 'sáros folyóvíz', 2. 'mocsár', ill. *láp* 1. 'mocsár'), s így többféle funkcionális szerkezettel is leírható, pl. 'lápos területen átfolyó (1) patak (2)'. Ha pedig szinonimaként fogjuk fel a névrészeket, úgy történetileg inkább a szerkezeti változással, kiegészüléssel keletkezett nevek csoportjába tartozónak tekinthetjük.

Kétséges azoknak a neveknek a névtani státusa is, amelyeket J. SOLTÉSZ a Baranya és a Tolna megyei kötet kataszteri nevei közül említ: *Kis kut és szabad főd, Csihar és Fűzfás* stb. (1986: 81). Ezek nemigen tekinthetők egy névnek, csupán a térképeken kerültek egymás mellé, kötőszóval összekapcsolva (vagy akár: elválasztva). Mivel a szóbeli használatban ezek nem élnek, toldalékolásukról — ami esetükben perdöntő lehetne — sem igen tudunk mit mondani, de *A Csihar és Fűzfásban szántottam*-féle névhasználati formák kevéssé képzelhetők el.

Tapasztalataim szerint igen ritkán a népi névadásban is találkozhatunk olyan mikrotoponimákkal, amelyek esetében fölvetődhet a mellérendelő jelleg gyanúja. A Veszprém megyei Tapolcafőn a *Kalapács* és a *Döbrés* dűlők egymással szomszédos részét *Kalapácsdöbrés*-nek nevezik (HOFFMANN 1984–85: 112). A név emlékeztet ugyan a *Budapest, Boglárlelle* típusú településnevekre, funkcionális szerkezete alapján azonban inkább a tulajdonnévi előtagú jelzős szintagmák közé sorolható: 'a Döbrésnek az a része (1), amely a Kalapács mellett fekszik (2)'. Az előtag helyjelölő szerepét persze más nyelvi forma is kifejezhetné: *Kalapácsradűlő/döbrés, Kalapácsi/döbrés,* ez utóbbi szinonim névként él is a nyelvhasználatban.

A fentiektől eltérő típusú grammatikai szerkesztéssel alakult nevek az általam használt leírási rendszerben nincsenek. Hová sorolandók akkor azok a különös helynevek, amelyek a szakirodalomban „mondattöredékek" (INCZEFI 1970a: 51–2), „mondatból alakult nevek" (J. SOLTÉSZ 1979: 14), „mondatnév" (J. SOLTÉSZ 1986: 78) terminusok alatt fordulnak elő? A *Setovább/utca, Hoppmegállj/csárda* és társaik felfogásom szerint olyan kétrészes nevek, amelyeknek második névrésze a hely fajtáját, az első pedig a hely valamilyen sajátosságát jelöli meg. A két névrész szintagmatikus szerkesztés útján került egymással szabályos jelzői viszonyba, különösségük nem a nyelvtani szerkezet jellegében rejlik, hanem abban, hogy jelzői szerepben nem az ebben a helyzetben tipikusan előforduló szófaj áll, hanem más szófajú szó vagy szerkezet, ugyanúgy, ahogy ez a közszói szintagmákban is előfordulhat: *mitugrász figura, tessék-lássék intézkedés* (MMNy. 340–1). Az effajta különlegességek bemutatására a névrészek lexikális-morfológiai elemzése során térhetünk ki.

KELETKEZÉSTÖRTÉNETI VIZSGÁLAT

A helynevek leíró szempontú elemzésekor azt vizsgáljuk, hogy a névadás alapjául szolgáló funkcionális-szemantikai kategóriák milyen nyelvi eszközök, milyen lexikális-morfológiai típusok útján fejeződnek ki. Ez a hozzárendelés, kölcsönös megfeleltetés nem problémamentes azonban abból a szempontból, hogy a névszerkezet e két szintje nem egyformán érzékeny az időtényezőre. A névrészfunkciók ismeretelméleti kötöttségük következtében csak igen lassan s legfeljebb variációik tekintetében változnak, a hozzájuk kapcsolódó lexikális-morfológiai típusok ellenben mint nyelvi jelenségek viszonylag gyors változást mutatnak. Az alapmodellek és a formai kifejezőeszközök közötti feszültségek a névmodellek s általában a névadási norma átalakulását okozzák. Elemzésünk nem lenne teljes e változásformák típusainak, belső összefüggéseinek, okainak felvázolása nélkül.

A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését. Ennek bemutatásában arra a korábbiakban megfogalmazott alapelvre támaszkodhatunk, hogy a mindenkor meglévő helynevek — modellhatásuk által, a beszélők névkompetenciája révén — alapvetően meghatározzák a rendszer új elemeinek jellegét is. A nevek lexikális-morfológiai arculatának állandó változása azonban nemcsak az új nevek keletkezését érinti, hanem a meglévő helynevek nyelvi szerkezetének átalakulásában is kifejeződik. E jelenségek vizsgálatára a történeti elemzésben figyelmet kell fordítanunk.

Mivel a jelet a jelentés és a hangsor egységének tartjuk, a történeti tipológiának érzékelnie kell azt is, ha a név bármelyik összetevőjében változás áll be. A történeti tipológia kategóriáiba mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket; az adott nyelvi szerkezet korábbi történetét, alakulásmódját nem szükséges e keretek között tárgyalnunk. (E természetszerűen adódó kitételt azért kell hangsúlyoznunk, mert helynévtipológiáink nem mindig tekintik érvényesnek: lásd például INCZEFInél a *Velnök* névnek az állatok megnevezéséből alakult földrajzi nevek közötti tárgyalását, mivel a szláv *volъ* 'ökör' tövet lehet benne felfedezni: 1970a: 85.) A keletkezési típus megállapításában tehát mindig arra a pillanatra, helyzetre vagyunk tekintettel, amelyben egy adott hangsor bizonyos jelentésben a magyar helynévrendszer (pontosabban mindig egy-egy kisebb névrendszer) részévé válik.

Mivel a helynevek nem alkotnak a nyelv egészéhez képest valamiféle külső rendszert, hanem a nyelvi szisztéma szerves részei, alkotásukban, változásukban

ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, amelyek a közszói rétegre is jellemzők. A történeti tipológia kategóriáinak alapjául tehát azokat a szóalkotási formákat kell figyelembe vennünk, amelyeket a közszói nyelvtan kimunkált. Céljaimnak leginkább PAPP ISTVÁN funkcionális alapállású, eredeti szemléletet tükröző felfogása felel meg (1963), amely a szóalkotásnak alapvetően két szintjét, a külső és a belső szóalkotást különbözteti meg. A belső szóalkotás történhet a meglévő nyelvi elemek jelentésének átértékelésével (jelentésbeli szóalkotás) vagy alaki eszközökkel: szóösszetétel, szóképzés, ikerítés útján.

Ezek alapján a történeti helynévtipológia osztályait úgy kell kialakítanunk, hogy segítségükkel a névadás lényeges, alapvető hatóerőire, tendenciáira tudjunk rámutatni. Az elemzéshez az alábbi rendszert használhatjuk:

1. szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek
   1.1. jelzős szerkezetből *(Görbe/ér, Pércsi/út, Falu/erdeje)*
   1.2. határozós szerkezetből *(Bitvára/dűlő, Országútra/dűlő)*
   1.3. mellérendelő szerkezetből *(Buda/pest, Kál/kápolna)*
2. morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek
   2.1. helynévképzővel *(Kereki, Bogáncsos, Zübörgő)*
   2.2. névszójelekkel *(Nyilak, Nyolcasok, Almásié)*
   2.3. helyragokkal *(Csárdánál, Hétfűzfánál)*
   2.4. névutóval *(Falufölött, Túlakraszna)*
3. jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek
   3.1. jelentéshasadással *(Séd, Akácos, Haraszt)*
   3.2. jelentésbővüléssel vagy -szűküléssel (*Pest* 'Budapest', *Amerika* 'USA')
   3.3. metonimikus névadással (*Séd* 'szántó', *Pusztatemplom* 'szántó', *Tücsök* 'domb')
   3.4. metaforikus névadással (*Fecskefarok* 'dűlő', *Szibéria* 'falurész', *Békavár* 'mocsaras hely')
   3.5. indukciós névadással *(Kapcástag << Csizmás, Szagos/telep << Tulipán, Gyöngyvirág, Szegfű utca)*
   3.6. névköltöztetéssel *(Kassa* 'dűlő', *Hargita* 'épület')
4. szerkezeti változással alakult nevek
   4.1. ellipszissel *(Hosszú < Hosszú/dűlő, Patonaihatárra < Patonaihatárra/dűlő, Erdő < Nagy/erdő)*
   4.2. redukcióval *(Csorgó/hát < Csorgóér/hát, Szerecsenyi/dűlő < Szerecsenyiúti/dűlő)*
   4.3. kiegészüléssel *(Bogács/dűlő < Bogács, Sédi/ér < Séd, Nagyároki/folyó < Nagy/árok)*
   4.4. bővüléssel *(Nyolcasi < Nyolcas, Répa/szeri < Répa/szer, Felső/háza < Felső/ház)*
   4.5. deetimologizációval *(Zebhát < Ebhát, Cintos < Acintos, Dadagó < Dagadó)*

4.6. népetimológiával *(Négylába < Nagy/lápa, Szén/hegy < Szél/hegy, Fényes/árok < Föhenyes/árok)*

5. névátvételek *(Tapolca, Föld/krám < Feldgraben, Férhápli/rét < Fiåhåpvízn)*

A névkeletkezési típusok között további összefüggések, rendszerkapcsolatok mutathatók ki. Az 1–4. pontokban leírt folyamatok a nyelv belső állományára támaszkodnak a névalkotásban, ily módon jönnek létre a belső keletkezésű helynevek. A belső névalkotással rendszertani értelemben a jövevénynevek kategóriája áll szemben: az átvétel különböző módozatait külső névalkotásnak is nevezhetjük. A két nagy kategória elkülönítése már KÁZMÉR munkájában is megtalálható (1957: 10).

Más szempontból megközelítve az öt fő típust, azt látjuk, hogy az első két csoportban a névalkotásban a meglévő helynevek és a nyelv más rétegei (közszók, személynevek) egyaránt részt vehetnek, míg a szerkezeti változások és a névátvételek csak a helynévanyagot érintik. A jelentésbeli helynévalkotás alcsoportjai e tekintetben megoszlanak: a hasadás csak közneveket, a jelentésbővülés és -szűkülés, valamint a névköltöztetés csak helyneveket érint, a metonimikus és a metaforikus helynévalkotás bármely szórétegre támaszkodhat.

A nevek szerkezeti típusaival is bizonyos összefüggést mutatnak a névkeletkezési folyamatok. Szintagmatikus szerkesztéssel csak két funkcionális névrészt tartalmazó nevek jöhetnek létre, jelentésbeli névalkotással és átvétellel pedig egyrészesek. A morfematikai szerkesztés névszerkezeti szempontból átmeneti jelenségeket eredményez. A szerkezeti változás alkategóriái közül a funkcionális-szemantikai szerkezetet is érinti az ellipszis és a kiegészülés, csak a nevek lexikális-morfológiai arculata változik meg a redukció és a bővülés során, míg a deetimologizáció és a népetimológia vegyes képet mutat e tekintetben.

Fontos hangsúlyozni, hogy a helynevek történeti változási folyamatainak jellemzése során a domináns jegyeiket kell keresnünk. Az egyes névalkotási eljárásokban ugyanis többféle névkeletkezési forma jellegzetességei is megjelenhetnek: a metaforikus helynévalkotás bizonyos eseteiben szerepe van a grammatikai szerkesztésnek is, a szintagmatikus szerkesztést kísérheti a metaforikus neveket jellemző erős asszociativitás stb. A névalkotási folyamatnak az egyes helynevekben is megnyilvánuló összetett kapcsolatrendszerét a továbbiakban nehezen elemezhető példák bemutatásával is érzékeltetni kívánom.

Kategóriáim megfeleltethetők azoknak a névalkotási eljárásoknak is, amelyeket az újabb orosz nyelvű névtani szakirodalom a helynévalkotás módozataiként tart számon. A négy fő osztály e rendszerezésekben az alábbiak szerint alakul: 1. a főnevek onimizációja (azaz közszavak átértékelődése helynévvé), 2. idegen nevek átvétele, 3. a nyelv közszói lexikájának felhasználásával szerkesztés útján létrehozott nevek, 4. a nyelv tulajdonnévkészletének átalakítása deriváció és transzonimizáció (azaz tulajdonnévosztály-váltás) útján (NYEPOKUPNIJ 1986: 71, valamint lásd a PODOLSZKAJA 1988 megfelelő címszavait).

1. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportjába azokat a helyneveket sorolom, amelyek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotátumáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrésznek tekintendő. Ebből következően szintagmatikus szerkesztés útján mindig kétrészes helynév jön létre.

A szintagmatikus szerkesztettséget mutató kétrészes helynevek a névrendszer talán legnagyobb szerkezeti csoportját adják. Részletes bemutatásukra a „Szerkezeti elemzés" fejezetében vállalkoztam. Fontos azonban kiemelni azt is, hogy helyneveink között gyakran találunk olyanokat, amelyek alaki, morfológiai szempontból azonosak ugyan, keletkezéstörténeti különbségeiket azonban világosan kell láttatnunk. A *Sédi*/*dűlő* és a *Sédi*/*ér* nevek formális jegyeiket tekintve azonosnak tűnnek föl. Névszerkezeti szempontból valóban mindkettő kétrészes, jelzős szerkezetű helynév, de a névrészek funkciójában lényeges különbség mutatkozik meg: a *Sédi*/*dűlő* 'dűlő (1), amely a Séd mellett fekszik (2)' a hely elhelyezkedését és a hely fajtáját megjelölő névrészekből áll, a *Séd* szinonimájaként szereplő *Sédi*/*ér* 'ér (1), amelyet Sédnek hívnak (2)' viszont megnevező és a hely fajtáját megjelölő névrészek felhasználásával alakult. A két név nemcsak névszerkezetileg, hanem keletkezését tekintve is eltérő: az első szintagmatikus szerkesztéssel, a második szerkezeti változással, kiegészüléssel jött létre. E két név esetében — s számtalan hasonló példát említhetnénk — fontos különbségek tűnnének tehát el mind a szerkezeti elemzés, mind a keletkezéstörténeti bemutatás síkján, ha a jelzős szerkezet fogalma alá való besorolásukkal szerkezeti azonosságukat abszolutizálnánk. A nevek között reálisan létező alaki egyezést az elemzési modell leíró részében, a lexikális elemzés szintjén tudjuk bemutatni. Mindkét előbb említett név ugyanis *-i* képzős helynév + földrajzi köznév lexikális szerkezetű. A korábbiakban kifejtettekből pedig tudjuk, hogy az elemzésben a lexikális szint sem elhanyagolható terület, mivel a nevek mint lexikális modellek is meghatározó szerepet játszanak az újabb helynevek keletkezésében.

A szintagmatikus szerkesztésben mint névalkotó folyamatban részt vevő névrészek jellegét illetően nincs nyelvi korlátozás a tekintetben, hogy bármelyik névrész lehet közszó vagy tulajdonnév (leginkább helynév és személynév), más szempontból pedig egyszerű vagy összetett szó *(Kendertó*/*hát, Alsó*/*Kenderszer)*. A névkeletkezés szempontjából az egyes névrészek önálló, akár kétrészes helynévként való funkcionálása irreleváns; úgy is fogalmazhatunk, hogy az adott névrész belügye (amit persze a fentiek szerint a lexikális elemzés szintjén sikerrel mutathatunk be). Ha tehát a szintagmatikus kapcsolatot a névrészek összefüggéseként értelmezzük, úgy ebben a fejezetben valóban a lényegre összpontosíthatunk: a két névrész kö-

zött létesített nyelvtani viszonyt tarthatjuk meghatározónak az adott nyelvi jelsor névsége szempontjából.

A szerkezeti elemzésben leíró szempontból érintettük — a jelzős szintagmákkal kapcsolatban — a jelöltség és a jelöletlenség kérdését. Megállapítottuk, hogy a mai helynévrendszerben a jelöletlenség sokkal érzékelhetőbb, mint a jelöltség. Ennek történeti hátterét az alábbiak szerint világíthatjuk meg.

A helynévrendszer legősibb rétegét — az általános nyelvi jelöletlenségnek megfelelően — minden bizonnyal a melléknévi vagy főnévi jelzőből és földrajzi köznévből felépülő lexikális szerkezetű helynevek alkották *(Fekete/ér, Lapos/hegy).* Közöttük közvetettebb szemléletű megnevezések is előfordulhattak, akár nyelvileg jelöletlenül (*Bükk/oldal* 'hegyoldal, ahol bükkfák nőnek'), akár pedig jelölten *(Bükkös/oldal, Esztári/út).* A grammatikai eszközzel történő megjelölés — a jelzős szerkezetek körében ennek egyedüli kifejezője a birtokos személyrag — történetileg minden bizonnyal későbbi lehetőség, s a valós birtoklásviszony kifejezésére jöhetett létre. További funkciói (helyjelölés: *Mozi/utcája,* formális használat: *Hősök/tere*) újabbak lehetnek. Mindezek megnyugtató igazolása természetesen csak nagyszámú történeti adat elemzésével végezhető el. A jelöletlenség — jelöltség fogalompár magától értetődően nem csak a jelzős szerkezetekre alkalmazható, hiszen a mellérendelő vagy a határozós szerkezetek is jellemezhetők e kategóriákkal, de a jelzős szerkezetből alakult nevek csoportjában osztályozó szempont csupán.

A hátravetett jelzős szerkezetű nevek formailag egynemű csoportja — mint a leíró részben jeleztem — eltérő alakulásmódokat takar. J. SOLTÉSZ KATALIN a szokatlan alaki szerkezetű helyneveket vizsgálva tárgyalja e fordított szórendű jelzős szerkezeteket. Több tízezer helynévből kiválogatva az ide sorolható néhány tucatot, joggal jegyzi meg, hogy további vizsgálatokat kíván annak megállapítása, miért cserélődött meg a jelző és a jelzett szó szokásos sorrendje (1986: 80). A *Kőbánya-alsó* típusú vasútállomásnevekről a szerző maga mondja, hogy „ezek úgy is felfoghatók, hogy az *alsó/felső* az odaértett *állomás* jelzője" (uo.): azaz helyük a történeti elemzésben a szerkezeti változással alakult nevek között jelölhető ki. Ezekhez hasonlónak tűnnek az *Országúti első* (ti. *tábla*), *Födőpupi egyes* (ti. *tábla*) típusú nevek, mert melléjük is egyértelműen odaillesztheto a földrajzi köznévi főtag, továbbá az effélék egyenes szórenddel nem is igen képzelhetők el *(*Egyes födőpupi tábla).* A többi név esetében azonban kevésbé valószínű, hogy a szokásos sorrendű név *(Keleti Kis-erdő)* szerkezeti átalakulása *(Kis-erdő keleti)* történt volna meg, hiszen ily módon bizonyos névfajták eleve nem is keletkezhettek *(Homok alja kelet).* Sokkal inkább arról lehet szó ez esetben is, hogy — minden bizonnyal kezdetben még korlátozottabb nyelvhasználati körben, például térképek névanyagában — valamilyen (nem is feltétlenül nyelvi) okból létrejött ez a névtípus, s a továbbiakban a modellhatás érvényesüléseképpen ezek mintájára hoznak létre újabb és újabb neveket, a típus használati körét, rétegét is valamelyest szélesítve ezáltal.

A mellérendelő szerkezetből alakult nevekről megállapítottuk, hogy a névrendszerben periferiális szerepűek, hiszen ilyeneket jobbára csak egy szűk névrétegben, az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között találunk. A típus névrendszerbeli ritkasága következtében azonban az ilyen nevekben az eredetileg megnevező funkciót betöltő első névrész könnyen átértékelődhet sajátos jelleget kifejező névrésszé, az egész név pedig ennek megfelelően jelzős szerkezetté *(Vámos/szabadi)*. Más névtípusból ugyanakkor nem vándorolnak át ide nevek, a névcsoport egyetlen forrása a ma is megnyilvánuló hivatalos névadói tevékenység.

A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott helynevek között a szakirodalom rendre szóba hozza a *Halesz, Havóna, Vesdlegatya* típusú neveket. Az efféléket természetesen egyrészes névnek kell tekintenünk, hiszen denotátumukról csupán egyetlen információt — általában valamilyen jellemző sajátosságot — közölnek. Ezek tulajdonnévi funkcionálásában, tulajdonnévvé válásában nem a szintagmatikus szerkesztés játszott szerepet, hanem valamilyen jelentés-, esetleg szerkezeti változás útján váltak helynévvé. Ezért az ilyen neveket a fentieknek megfelelő névkeletkezési kategóriában tárgyalom. Természetesen fontos az is, hogy a jelentésváltozáson átmenő nyelvi képződmény milyen szófajú, miféle alaki jellemzőkkel rendelkezik, de ezt a kérdést elemzési modellem alapelvéből következően nem a névkeletkezés, hanem a nevek, illetve névrészek lexikális elemzésének síkján mutatom be.

2. Morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek

Az általam itt tárgyalt neveket BENKŐ LORÁND már csaknem fél évszázada közös rendszertani csoportba sorolta, felismerve, hogy „mind az egy szóból álló, mind az összetett nevek nemcsak puszta tőalakban, hanem a földrajzinév alakulás szempontjából funkcionális értékű jelekkel, képzőkkel, ragokkal és névutókkal is előfordulhatnak" (1947a: 40). Csak csodálkozhatunk azon, hogy a későbbi helynévtipológiák e neveket többnyire nem együtt tárgyalták, hanem — ha egyáltalán említik őket — a rendszer különböző részeiben szétszórtan fordulnak elő. A BENKŐ által használt „toldalékos név" terminus azonban félrevezető lehet, hiszen a helynevek mondatbeli toldalékolásával kapcsolatos asszociációkat sugall. Ezért — a nyelvtani hagyományoknak megfelelően — a nevek mondattani összefüggéseinek, mondatbeli viselkedésének vizsgálatában alkalmazhatjuk inkább továbbra is a „helynevek toldalékolása", a „toldalékos név" stb. fogalmakat.

A morfematikai szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá. Ez a „földrajzinév alakulás szempontjából funkcionális értékű morféma" (vö. BENKŐ, i. h.) így egyfajta névformánsnak tekinthető, amely a névhasználó számára a „helynéviség" információs értékével bír. A névformáns közszói és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) szótőhöz egyaránt kapcsolódhat. A morfematikai szerkesztésnek — a kapcsolódó morfémák jellege alapján — az alábbi fajtáit különböztetjük meg:

— helynévképzővel,
— névszójelekkel,
— helyragokkal és
— névutókkal történő névalkotás.

Szerkezeti szempontból a morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek egyrészesnek tekinthetők, de kétségkívül felmutatják az átmenetiség jegyeit is. A névalkotó szerepű névformáns ugyanis — annak megfelelően, ahogy a közszók képzői is valamilyen fogalmat reprezentálnak — általában a 'hely' jelentést képviseli: a *Kövesd* 'olyan hely, ahol sok a kő', a *Gálé* 'az a hely (föld), amelyik Gál nevűé' funkcionális szerkezettel írható le. Nem beszélhetünk azonban egyértelmű kétrészességről, hiszen mindegyik névformáns ugyanazt az általános jelentést hordozza csupán, s azt is meglehetősen eltérő mértékben, a formáns gyakoriságától, aktivitásától függően. Kétségtelen, hogy a képzéssel alkotott helynevek inkább közelítenek a kétrészes nevekhez, mint például a birtokjellel, többesjellel vagy a névutóval ellátott nevek. A képzős nevek átmeneti jellegére már KÁZMÉR is utalt, kiemelve a helynevek földrajzi köznévi elemének és a helynévképzőnek a funkcionális hasonlóságát: „az eddig tárgyalt nevekben a közszói előzmények önmagukban alkalma-

sak voltak földrajzinévi funkció betöltésére, a következő néhány nevet éppen a képző teszi ilyen célra használhatóvá" (1957: 39). A nyelvi jelek sokszínűségéből adódóan természetesnek kell tartanunk azt a tényt, hogy egy keletkezéstörténeti kategória (jelen esetben a morfematikai szerkesztéssel keletkezett neveké) nem mutatja föl tisztán egy másik megközelítési mód — a funkcionális-szerkezeti leírás — jellegzetes kategóriáit (egyrészesség — kétrészesség).

2.1. Helynévképzővel történő névalkotás

Képzett helyneveinkről, a magyar helynévképzőkről mind ez ideig nem született összefoglaló jellegű monográfia. Alapos tanulmányok sora foglalkozik azonban a magyar helynevekben előforduló különböző képzőkkel. Egy-egy szövevényesebb életrajzú képzőnk tárgyalása szinte monografikus értékű tanulmányt kíván, hiszen a megválaszolandó kérdések sokrétűsége (a képző hangalakjának és jelentésének kialakulása, változásai, a tövekhez való kapcsolódásának jellegzetességei, aktivitásának, elterjedtségének időbeli és térbeli határai stb.) és a forrásként áttekinthető nyelvi anyag hatalmas mennyisége szab a kutató számára mértéket. Az efféle differenciált vizsgálódások nagyszerű példája B. LŐRINCZY ÉVÁnak a névtan szempontjából is kitűnően hasznosítható képzőtanulmánya (1962). Ilyenfajta, részletekbe menő vizsgálódásokra jelen névrendszertani leírás keretei között természetszerűen nem vállalkozhatom. E helyütt azokra a kérdésekre kell figyelmünket összpontosítani, amelyek a névképzésnek a rendszertani helyét, általános jellemzőit érintik. Ezért a szakirodalomnak is csak az ilyen jellegű megjegyzéseire lehetünk ezúttal tekintettel.

A helynévképzés fogalmának definiálásában, értelmezésében és használatában lényeges különbségeket találunk a hazai szakirodalomban. Alapvető kézikönyveink az egyes képzőfunkciók, helynévelemzések, helynévfejtések kapcsán gyakran használják a „helynévképzés", „helynévképző", „földrajzi névképző" fogalmakat (lásd például D. BARTHA 1958: 103, 104, 107, 119; BÁRCZI 1958: 155; KRISTÓ 1976: 85; MEZŐ–NÉMETH 1972 és a FNESz. egyes címszavait stb.). Viszonylag pontos definíciót kapunk a mikrotoponimákat feldolgozó első hazai névrendszertani munkában BENKŐ LORÁNDtól, aki a képző „köznevesítő — tulajdonnevesítő" jellege kapcsán kísérli meg a helynévképzők elkülönítését. „A földrajzi nevekben ugyanolyan arányban szerepelnek a képzőkkel alakult közszók, mint a köznyelvben (…) E szavak képzői azonban nem földrajzinévi, hanem köznyelvi funkciójúak, így a földrajzinevek alaktani vizsgálatának határán túl esnek. Itt tehát csak azokkal a képzőkkel foglalkozom, melyeknek világosan földrajzinév-alkotó szerepük van" (1947a: 40). INCZEFI BENKŐhöz hasonlóan csak a névképző szerepű képzőket tekinti ide tartozónak, de valamelyest tágítja is a kört. Szerinte „azokat a neveket tekintjük képzetteknek, amelyeknél egy köznév képző hozzájárulása után földrajzi névvé (vagy annak részévé) válik" (1966: 77). A *Nyíres-dűlő, Szentmiklósi út* ne-

vekben levő képzőket valójában csak a névrészek képzőinek tarthatjuk, s mint ilyet, a névalkotás szempontjából másodlagosnak tekinthetjük. Úgy is fogalmazhatnánk: ez a szintagmatikus szerkesztés útján létrejött nevek névrészeinek morfológiai szerkezetét érintő kérdés; bemutatásuk tehát más keretek között kell, hogy megtörténjék. Ezekben az esetekben a képző funkciója nem maga a névalkotás, hanem a névrészek közötti szemantikai, grammatikai viszony jelzése; így e nevek a szintagmatikus szerkesztéssel alakult jelzős nevek között tárgyalandók. BENKŐ és INCZEFI példáit alaposabban szemügyre véve föltűnik, hogy definíciójuktól eltérő alakulású neveket is e csoportban említenek: az *Akácos,* a *Barom-állás*-féle helynevek nem a képző által válnak tulajdonnevekké (vö. BENKŐ, i. m. 40–1, INCZEFI 1966: 77, UŐ 1970a: 35).

Képzőink helynévalkotó funkciójának kialakulását vizsgálva az analógia szerepét hangsúlyozza a legtöbb szerző (lásd például BÁRCZI 1958: 155, D. BARTHA 1958: 103, a FNESz. jó néhány szócikke stb.). Mint a korábbiakban láttuk, az analógia, szélesebb értelemben a névmodellek hatása, meghatározza egész helynévrendszerünk alakulását. Természetes tehát, hogy egy sajátos helynévalkotási mód, a helynévképzés területén is számolnunk kell ennek a megnyilvánulásával. A helynevekben szereplő közszavakban egyéb (pl. gyűjtőnévi, valamivel való ellátottságot kifejező stb.) funkciókban gyakran előforduló képzők — különösen az egyrészes nevekben — könnyen magukra vehetik a 'hely' jelentését, és olyankor is felhasználhatják ezeket, amikor az adott képző közszóval összekapcsolva köznévként egyébként nem használatos.

Annak megítélése, hogy a helynévképzés jelensége mennyire gyakori, jellemző a magyar helynévalkotásban, átfogó tanulmányok elkészítését igényli. HAJDÚ MIHÁLYnak a *-d* képző története kapcsán az analógia gyakoriságát illető kételyeit ilyenformán egyrészt igazoltnak láthatjuk (1981a: 172). Nem érthetünk egyet vele azonban a helynévképzésnek a névalkotásból való csaknem teljes kiiktatásával. HAJDÚ szerint ugyanis „Névelméletileg elképzelhetetlen, hogy egy közszó természetes úton, tehát a népi nyelvhasználatban csak azért változnék alakilag (…), hogy tulajdonnévként (személy- vagy helynévként) lehessen használatos. Ez csak mesterséges (tudatos) tevékenység következtében történhet meg" (i. m. 172). A népi, természetes névadást is tudatosnak tekintjük abban az értelemben, hogy a névalkotót a névadás szándéka vezeti egy-egy helynév megalkotásakor: olyan szemantikai, alaki jellemzőkkel bíró nyelvi produktumot kell ugyanis létrehoznia, amely mások számára is kifejezi helynéviségét. A névalkotóknak semmi okuk nincs arra, hogy az e célból felhasznált nyelvi eszközök, névformánsok, névszerkesztési szabályok közül kirekesszék a képzőket, a helynévképzést. A helynévképzők létének kérdése amiatt vetődhet egyáltalán föl, hogy a magyarban (s sok más nyelvben is) a közszói és a tulajdonnévi derivációs elemek nem váltak szét.

J. SOLTÉSZ az indoeurópai nyelvekből a német és az orosz helynevek tipikus, produktív helynévképző formánsai közül hoz néhány példát, de megemlíti a latin eredetű, nemzetközivé — s ezen keresztül részben magyarrá — vált *-ia* országnév-

képzőt is (1979: 20). A helynévképzők használata meglehetősen elterjedt a finn helynevek körében: a településnevek *-la*/*-lä* képzője ma is igen produktív, a mikrotoponimák alkotásában pedig nagyon gyakori a *-nen,* a *-sto*/*-stö* és a *-va*/*-vä* (KIVINIEMI 1975: 30–43).

A helynévképzővel történő névalkotást a fentieknek megfelelően olyan eljárásként definiálhatjuk, amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremtődik meg, hogy egy tőmorfémához (morfémakapcsolathoz) h e l y n é v k é p z ő t illesztünk. A helynévképzővel történő névalkotást h e l y n é v k é p z é s n e k , az így létrejött helynevet k é p z e t t h e l y n é v n e k nevezzük. A képzett név terminus keletkezéstörténeti fogalom, nem azonosítható a k é p z ő s névvel, amely a névszerkezeti (szinkrón) leírás fogalmi készletébe tartozik. Képzőt tartalmazó helynevek ugyanis más úton is létrejöhetnek: a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek között ez jellegzetes alakszerkezeti típusnak számít; az egyrészes nevek körében pedig sok ilyen van az ellipszissel, a bővüléssel és a hasadással keletkezettek között. Mivel a képzett nevek mindig egyrészesek, ez utóbbi típusoktól meglehetősen nehéz elválasztani őket. Az elvi elkülönítés akkor is nagyon lényeges azonban, ha ezt a gyakorlatban nem mindig tudjuk következetesen érvényesíteni. (A különbségtétel fontosságát B. LŐRINCZY ÉVA is igen világosan megfogalmazta a *-st* ~ *-sd* képzőt tartalmazó helynevekkel kapcsolatban: 1962: 84.)

A névelemzést végző kutató mindig rendkívül nehéz helyzetben van akkor, amikor azonos alakszerkezetű nevekről kell megállapítania, hogy milyen módon alakultak ki. A képzett nevek esetében ez talán az átlagosnál is bonyolultabb feladat, hiszen sokféle út vezethet egy-egy forma kialakulásához. A változási folyamatok ráadásul nem egymástól elszigetelten, hanem nagyon is egymást áthatva, kölcsönhatásoktól átszínezve zajlanak. Ennek eredményeként a mindenkori nyelvhasználatot is a sokszínűség, a párhuzamosan, illetőleg időben egymást követően létrejött alakok egyidejű használata jellemzi. Ebből adódóan az elméletileg elkülöníthető folyamatok nem feltétlenül izolálhatók az egyes nevekben, sok névről csupán azt mondhatjuk el, hogy kialakulhatott így is, úgy is. Ennek pontosításában gyakran még a fellelhető történeti adatok tanúsága sem elégséges.

A helynévképző az esetek túlnyomó többségében természetesen nem tulajdonnévi értékű helynevekhez (mint tövekhez) kapcsolódik. Helynévképzéssel főleg közszavakból, ritkábban (tulajdonnévi) személynevekből alakulnak helynevek. Figyelmet érdemel azonban a JUHÁSZtól túlképzésnek nevezett jelenség, amelynek során egy meglévő helynévnek úgy alakul ki újabb változata, hogy helynévképzővel látják el: *Erdélység, Nyírség* (1988: 16, 31). Az ilyen neveket célszerűbb azonban a szerkezeti változással, bővüléssel alakult nevek között tárgyalni.

Átmeneti csoport a becézett helyneveké is. J. SOLTÉSZ főleg külföldről említ ilyeneket: *Pityer (< Peterburg), Frisco (< San Francisco), Alex (< Alexanderplatz)* (1979: 42), de hazai neveink között is akadnak hasonlók. A *Balcsi (< Balaton)* meglehetősen széles körben használt név, de a *Püsi (< Püspökladány), Tóci (<*

Tócóskert)-féle játékos névmódosításokra is bizonyosan gyűjthetnénk szép számmal példákat. A becézett nevek nemcsak képzőelemet tartalmaznak, hanem egyfajta szabálytalan szerkezeti változás — csonkulás, névrövidülés — is megfigyelhető bennük, s ezáltal a típus keletkezéstörténetileg, szerkezetileg éppúgy átmeneti kategóriának tekinthető, mint ahogyan a hasonló közszóké is az. Az elvonás és a továbbképzés különleges együttes alkalmazására idegen nyelvi példát említ J. SOLTÉSZ: így alkották meg *Bolívia* nevét a *Bolivar* személynévből (1979: 124).

A továbbiakban csupán egyetlen névcsoport, az *-s* képzőt tartalmazó helynevek keletkezéstörténeti rétegeinek bemutatása révén kívánok a helynévképzést érintő néhány általános problémát felvillantani.

A névcsoportról leválasztandó a szerkezeti változással alakult nevek típusa, amelyek leginkább ellipszis útján keletkeztek: *Málés-kert* > *Málés*. (Ezekről részletesebben lásd a megfelelő fejezetet!) Tudjuk, hogy az *-s* képző funkcióinak bővülésében a főtag elmaradása, a jelentéstani tapadás fontos szerepet játszott: a *nádas, füzes* főnevek történetileg egyfajta *nádas tó, füzes erdő*-féle szerkezetekből eredeztethetők, a jelző — elsősorban annak képzőeleme — a jelzett szó elmaradásával magára veszi annak jelentését. KÁROLY SÁNDOR a folyamat következő fázisaként azt jelöli meg, hogy „Később a meglevő ilyen *-s* képzős szavak analógiájára újak keletkeztek, már nem tapadás útján. Az analógiás alakulások a fejlődésnek azt a fokát jelzik, amikor az *-s* képző már felvette a gyűjtőnévi funkciót" (1970: 303). Abban, hogy az analitikus forma mellőzésével közvetlenül is létrejöhetnek ilyen „jelentéssűrűsödések", nem pusztán külső ok, a szavaknak a mondatban való egymás mellé kerülése játszik szerepet, „hanem belső ok is: a képzetek kapcsolata" (i. m. 251). B. LŐRINCZY már az ómagyar korban az *-s*-nek erről a gyűjtőnévképzői szerepéről ír (1962: 88). A TNyt. hasonlóan foglal állást e kérdésben, s részletesen bemutatja a korai ómagyar nyelvállapot helynévképző-rendszerét is (I, 247, 253–5). A *nádas, füzes*-féle földrajzi köznevek az ómagyar korban megvoltak tehát, s így „a *Nádas, Füzes, Rákos*-féle helynevek létrejöttekor (…) kész *-s* képzős közszavak lettek teljes egészükben helynevekké" (B. LŐRINCZY, i. h.). Az ilyen nevekben értelmezésem szerint az *-s* képző nem helynévképzőként szerepel.

A helynevekről tehát le kell szögeznünk, hogy hibásak azok a megközelítések, amelyek az *-s* képzős nevek keletkezésében csakis szerkezeti változást, ellipszist látnak. A nyelvemlékes kor legkorábbi időszakától kezdődően megvolt a lehetősége az ettől eltérő, közvetlenebb alakulásmódnak is.

Az *-s* képzős helyneveket el kell különítenünk a tekintetben, hogy vajon az így alakult földrajzi közneveknek csupán jelentésváltozásuk útján történő helynevesülésével számolhatunk-e, vagy emellett vannak-e, lehetnek-e közöttük olyanok is, amelyek éppen e képzőtől váltak helynevekké. Másképpen fogalmazva: az *-s* képző funkciói között találunk-e olyat, amely — helynévtipológiai értelemben véve — helynévképzői szerepet jelent.

A földrajzi köznévként is létező *-s* képzős szavaknak *(akácos, tölgyes)* a tulajdonnevesülését hasadásnak tekintem, s az ennek megfelelő fejezetben tárgyalom, a jelentésbeli névalkotás részeként.

A nem ellipszissel keletkezett, közszói párhuzam nélküli *-s* képzős helynevekről viszont joggal feltehető, hogy ezekben az *-s* helynévképző szerepű. Ezek a nevek — mintegy negatív próbával — elméletileg könnyen elkülöníthetők a hasadással keletkezettektől: ha egy szót közszóként is ismernek a névhasználók, úgy hasadással jöhetett létre, ha közszóként nem fordul elő: névképzéssel hozták létre. Ez az elvi megközelítés a gyakorlatban azonban ismét csak igen nehezen alkalmazható: egy-egy hangsornak a közszóként, főnévként való létéről vagy akár csak virtuális létezéséről gyakran nem tudunk pontosan nyilatkozni. Ezúttal elégedjünk meg csupán azzal, hogy az *-s* képzős földrajzi köznevek csoportját kíséreljük meg e tekintetben körüljárni: ezek markáns körülhatárolása teremtheti meg ugyanis a lehetőséget az *-s* névképzői funkciójának elkülönítésére.

A FÖNMÍSz. tekintélyes számú földrajzi köznevet tartalmazó listájához fűzött bevezetőjében kiemelendőnek tartja, hogy „Jelentős mennyiségű, különösen növénynév előfordul földrajzi köznévként *-s* képzővel is: *akác* > *akácos, gaz* > *gazos*" (i. m. 140). Az ÉrtSz. 127 olyan *-s* képzős szót tartalmaz, amelynek 'valamiféle hely' jelentése van. Az alapszó jelentése alapján a legnagyobb a növénynevek csoportja (*akácos, almás, árpás* stb.), amely a szavak több mint felét teszi ki. Állatnevet 13 szóban találunk *(halas, hollós),* a föld minőségére, jellegére utal 34 szó alapszava (*buckás, kavicsos, mocsaras* stb.), míg a további 13 szó jelentéstanilag meglehetősen színes csoportot alkot (*tilalmas, nyilas* stb.).

A legnépesebb réteg, a növénynévi alapú képzett szavak szófaji jellegét vizsgálva feltűnik, hogy a 67 szó között csupán egy található *(iharos),* amelyet melléknévként nem definiál az ÉrtSz. Kettős szófajúként 30 szó szerepel, ezek között csak hét olyan található, amely nem fanévből alakult *(dinnyés, hínáros, kákás, káposztás, kukoricás, lucernás, nádas).* Ez teljesen egybevág KÁROLY SÁNDORnak azzal a megfigyelésével, hogy „az *-s* képzővel képzett gyűjtőnevek egy eléggé elhatárolt fogalmi körre szorítkoznak: elsősorban a fás, bokros, ritkábban egyéb növényekből alkotott csoportot jelölik meg" (1970: 303). Emögött nyilvánvalóan az a könnyen belátható tényező húzódik meg, hogy egy adott helyen huzamosan tenyésző növény neve alkalmasabb arra, hogy a belőle képzett szóval jelöljük meg magát a helyet is. Nyelvérzékünk számára teljesen természetesnek hat például *A bükkös nincs messze.* mondat, míg ha azt halljuk, hogy *A bogáncsos nincs messze.,* akkor a kérdéses szónak elsősorban vagy talán kizárólag helynévi értelmet tulajdonítunk. Persze az első mondat is lehet ilyen jelentésű, de ez magából a kontextuson kívüli mondatból nem állapítható meg. A *Bogáncsos* esetében viszont egyszerűen nem tudunk feltenni főnévi értékű közszói előzményt. Helynévként tehát bármennyire is hasonló alaki és funkcionális-jelentéstani szerkezetűnek érzékeljük a *Bükkös*-t és a *Bogáncsos*-t, történetileg mégis más utat járhattak be: a *Bükkös*-t hasadással keletkezett névnek tekinthetjük, a *Bogáncsos*-t viszont helynévképzéssel hozták létre.

Itt vissza kell térnünk kiindulópontunkhoz: milyen kritériumok alapján tekinthetünk egy *-s* képzővel ellátott növénynevet főnévnek? Ennek valós alapja nyilvánvalóan csak a nyelvszokás lehet: a fent idézett két mondat közül az elsőt mondhatjuk, a másodikat nem, vagy legfeljebb csak erős szövegkörnyezeti kötöttségben. Ilyen értelemben a nyelvszokást tükrözteti értelmező szótárunk szófajminősítése, de e kérdésben is nyilvánvalóan forrásanyagai tükörképeként. Az ÉrtSz. — minden bizonnyal a forrásanyagok bizonyos értelemben vett esetlegességéből adódóan — feltűnő következetlenségeket is mutat. A fanevek *-s* képzős alakjai között például főnévként szerepel a *nyíres* és a *nyírfás,* a *tölgyes* mellett azonban nincs *tölgyfás,* viszont van *nyárfás,* de hiányzik a szótárból a *nyáros*. Még feltűnőbb a bizonytalanság, ha a felhasznált szótárak körét bővítjük, s az ÉrtSz. mellett az ÉKsz., az ÚMTsz., a TESz. és a SzT. anyagát is bevonjuk a vizsgálatba. Itt módszerünk fordított irányú: a FÖNMÍSz. és helynévtáraink kisebb-nagyobb szószedeteinek egyesített földrajzi köznévlistájából (kb. két és félezer szóból) kiemeljük a növénynévi alapú *-s* képzős szavakat, s megvizsgáljuk, mit mondanak ezekről fenti szótáraink. (Ha mind az öt szótárt használni akarjuk, jelenleg csak a *h* betűig tehetjük meg ezt.) A megvizsgálható 53 szó közül egyik sem tartja főnévnek az olyanokat, mint a *barackos, bodzás.* A szavak között mindössze 34 olyan található, amelyet legalább egy szótár tartalmaz. A legtöbb növénynévi alapú *-s* képzős főnév — a szótárak jellegéből adódóan — az ÚMTsz.-ban és a TESz.-ben található (mindkettőben 22–22), értelmező szótárainkban viszont csak 15 van meg belőlük. Mind az öt szótár a vizsgált 53 szó közül csupán hétnek ad megegyezően főnévi minősítést: ezek kivétel nélkül erdőnevek (*bükkös, cseres* stb.).

Rövid áttekintésem összegzéseként megállapítható, hogy *-s* képzős földrajzi közneveink állományának körülhatárolása komoly elméleti és gyakorlati nehézségeket vet fel. A helynévelemzést mindenesetre nagyban megkönnyítené, ha rendelkeznénk egy — a nyelv területi változataira is figyelemmel levő — földrajzi köznévszótárral. Ennek összeállításában természetesen helynévtáraink gazdag anyagát is figyelembe kell vennünk, módszertani hiba lenne azonban, ha minden *-s* képzős helynévből egy-egy közszó, földrajzi köznév meglétére következtetnénk. Ezáltal végső soron a helynévképzés létét vonnánk kétségbe.

A helynevekben rendkívül gyakori *-s* képző alakszerkezeti helyét, funkcióját, illetőleg a képzőt tartalmazó nevek keletkezési típusait áttekintve az alábbiakat mondhatjuk. A képzőt tartalmazó legősibb nevek azok a kétrészes nevek lehettek, amelyek földrajzi köznévi főtagjához 'valamiben bővelkedő' jelentésű *-s* képzős jelző kapcsolódott *(Homokos/domb, Bükkös/oldal).* Az ilyen kétrészes nevekből ellipszis útján, a főtag elmaradásával egyrészes nevek keletkezhetnek *(Homokos, Bükkös).* Ugyanez a tapadásos folyamat — mint láttuk — nagyon régóta megfigyelhető *-s* képzős közszavainkon. A magyar nyelvtörténet nyelvemlékes korának legelső időszakából már vannak adataink ilyen *-s* képzős földrajzi köznevekre *(nádas, bükkös).* Ezek előfordulhatnak kétrészes nevek főtagjaként *(Kerek/nádas, Öreg/bükkös),* illetőleg jelentéstani hasadás útján egyrészes nevekként is használ-

hatók *(Nádas, Bükkös)*. Az *-s* képzős névrészeknek ezt a funkcionális gazdagságát névszerkezeti leírásában KÁZMÉR MIKLÓS oly módon veszi figyelembe, hogy az alapelemek és a megkülönböztető elemek mellett e csoportot kettős funkciójú elemekként különíti el (1957: 56–9).

A szinkrón névrendszerben együtt vannak jelen tehát a kétrészes (főtagjukban, ill. jelzőjükben) *-s* képzőt tartalmazó, másrészt az egyrészes (hasadással, illetőleg a kétrészes nevek főtagjának, ritkábban jelzőjének ellipszisével keletkezett) nevek. A képzőt tartalmazó jelentős számú helynév mintájára így közvetlenül is létrejöhetnek olyan helynevek, amelyekben az *-s* a helynévi jelleg kifejezésére szolgáló formáns, azaz helynévképző. Kétségtelenül így jöttek létre azok a nevek, amelyeknek nincs közszói (főnévi) párhuzama, illetőleg kétrészes névváltozata. (Ezek hiánya sokszor persze csak az adatolás hiányosságából fakad: bővebb történeti háttérrel egy-egy képzettnek tekintett névről kiderülhet, hogy elliptikus alakulat. Ezek az esetek azonban nem érintik a névképzés egészének kategóriáját.)

Helynévtárainkat átvizsgálva tucatjával kerülnek elő az olyan nevek, amelyek a fenti kritériumok alapján az *-s* képzővel keletkezettek közé sorolhatók. (Az alábbi példák a Pápai járás, illetőleg a Nyírbátori, Fehérgyarmati és Mátészalkai járás anyagából valók: ez utóbbihoz KÁLNÁSI ÁRPÁD összesített mutatóját [1990] használtam.) A képző leggyakrabban növénynévi *(Árpás, Barkócás, Csorbákás, Fodormentás, Hagymás, Ibolyás)* és állatnévi *(Baglyos, Balhás, Bogaras, Cinegéres, Csigabigás, Férges, Foglyos, Gilisztás, Görényes)* jelentésű tőhöz járul. Ezek alakilag akár közszók is lehetnének, de erre adataink nincsenek, másrészt jelentésük sem sugallja közfőnévi jellegüket. Kétrészes változatuk e neveknek nincs, legfeljebb *Csókás — Csókakert* típusú szinonimáik vannak. Az ilyen megfelelések pedig éppen azt bizonyítják, hogy a névképző valamelyest földrajzi köznévi névrészértékkel rendelkezik. A két fő jelentéskörön túl a képzésbe vont tövek szemantikailag igen sokszínűek *(Árkos, Bütykes, Bolyos, Cseberes, Cserpákos, Csúcsos, Csurkás, Drótos, Fagyos, Frankos, Furulyás, Hétmilliós, Kapszlis, Kaptáros, Lepedős, Pacalos, Puskaporos, Zálogos),* többféle funkcionális-szemantikai névmodellt képviselnek (pl. ami ott van, amire hasonlít, ami jellemzi, amilyen esemény kapcsolódik az adott helyhez stb.). Ezek részletező bemutatása csak egy széles körű képzővizsgálat keretében lenne elképzelhető. A képző produktivitását mutatja az *Egymérős, Egyöles, Félholdas, Hetvenholdas* típusú nevekben való igen gyakori előfordulása, az ilyen nevek földrajzi köznévi utótaggal *(Félholdas/tábla)* viszont igen ritkán fordulnak elő. (Megemlítendő, hogy INCZEFI GÉZA — bár a névképzés jelenségét értelmezésemnél jóval tágabb körben vizsgálta — az *-s* névképzői előfordulásában a fentiekhez hasonló jelentéscsoportokat állapított meg: 1970c: 314–9.)

Az *-s*-hez hasonló szerkezetekben fordul elő helyneveinkben az *-ó*/*-ő* képző is. Kétrészes nevek előtagjában *(Akasztó/hegy, Sédre+dűlő/tábla)* és főtagjában *(Öreg/kaszáló, Sédi/dűlő)* egyaránt gyakori. A főtagbeli előfordulások többnyire éppúgy főnevesülés útján keletkezett földrajzi köznevek, mint amilyeneket az *-s* képzősök

között is láttunk. Ezek hasadásos előfordulása azonban — úgy tűnik — ritkább, mint az *-s* képzősöké. A fenti minták itt is megteremthették az alapot ahhoz, hogy a képzőt önállóan is felhasználják helynevek alkotására. (NAGY KATALIN „Az »igés« földrajzi nevek”-ről írott szakdolgozatában [1986] és DENKE VIRÁG „Melléknévi igenevet tartalmazó helynevek vizsgálata három járás névanyaga alapján” [1993] c. hasonló célú munkájában a képzőnek sok száz névben való előfordulását elemzi. A leggyakrabban használt helynévképzőink között INCZEFI is több jelentéscsoportját különíti el az *-ó*/*-ő* képzős neveknek: 1970c: 321–3.) Anélkül, hogy alaposabb analízisre vállalkoznék, a fenti munkák névanyaga alapján néhány föltevés megfogalmazható az *-ó*/*-ő* képzővel alakult helyneveinkkel kapcsolatban.

Feltűnően sok közöttük a hangutánzó tőből alakult név *(Bugyogó, Buzgó, Csörgető, Csettegő, Csipogó, Csöngő, Csöpögő, Csörgő, Döngő, Dörgő, Dübögő, Hömbörgető, Kongó, Nyihogó, Sikongó, Tocsogó, Zörgő, Zübörgő).* Ezek a nevek csak ritkán fordulnak elő kétrészes név jelzői tagjaként. Talán a név expresszív jellege szorítja háttérbe a földrajzi köznévi főtag kitételének igényét: a *Zörgő*-ről nem szükséges elmondani, hogy *patak, ér* vagy *folyó,* a *Tocsogó* is szükségtelenné teszi a *mocsár, láp, rét* utótagot. A participiumot tartalmazó finn helynevek elemzésekor monografikus munkájában hasonló megállapításokra jutott EERO KIVINIEMI is (1971a): a nevek között feltűnően sok a hangutánzó, hangfestő jellegű, másrészt pedig az egyrészes név (ezek többféle módon is létrejöhettek).

Az *-s* képzős nevekhez hasonlóan az *-ó*/*-ő* képzős helynevekben is igen sokféle funkcionális névmodell jelenhet meg. Az egyrészes név alakszerkezeti sajátosságaként azonban megfigyelhető, hogy igen gyakran képzős utótagú összetételek szerepelnek helynévként: *Árapasztó, Bagolyleső, Bakszökő, Békabaszó, Belátó, Cserhántó, Csillagdöglő, Darukiáltó, Ebédlátó, Ebédleső, Ekenyelő, Farkasordító, Farkasnyaló, Fűszakasztó, Gatyaszalasztó, Hordótörő, Kenyérszalasztó, Kenyérváró, Lesálló, Lódöglesztő, Lófingató, Nyúlbújó, Nyakvágó, Pinaperkelő, Répagyúró, Rókarántó, Szarvasugró, Tökhajigáló, Túllátó, Tücsöknyerítő* stb. Nem elképzelhetetlen, hogy e mögött a névalkotásmód mögött szintén egyfajta modellhatás húzódik meg: a névalkotó tudat kéttagúságra törekvése.

Az ilyen típusú nevek csak igen ritkán állhatnak földrajzi köznévi főtag jelzőjeként: a *Koldusbóduló, Koldusforduló, Kolduspördülő, Tikászbóduló* stb. szűk zsákutcácskát jelöl, de nem állhat mellette sem a *köz,* sem az *utca* stb. Az efféle alakok viszont könnyebben köznevesülhetnek: a *kutyaszorító*-t például a magyar nyelvterület nagy részén ’szűk utca’, ’zsákutca’ jelentésben is használják. Az alaktani kéttagúságra természetesen az igenév igei jellege nyújt lehetőséget: az előtag kifejezheti a cselekvés végzőjét, tárgyát, helyét. Ebből adódóan — annak ellenére, hogy a nevek motivációja, azaz a névadás valós alapja gyakran nehezen idézhető föl — az ilyen nevek rendkívül „beszédesek”, igen gazdag asszociativitással rendelkeznek. Más oldalról közelítve ez magas fokú névstilisztikai tartalmat jelent, ami pedig a nevek használati körét korlátozza.

Nem véletlen tehát, ha ezt az alakszerkezetet, képzési modellt bizonyos névfajtákban különösen gyakorinak látjuk. Példaként csupán egyetlen névcsoportot említek. KIS TAMÁS „Kocsma- és csárdaneveink névtani vizsgálata" című szakdolgozatában (1988) igen nagy mennyiségű névanyag átvizsgálása alapján állapítja meg, hogy „a folyamatos melléknévi igenévből keletkezett csárdanevek a legtipikusabb nevei ennek a tulajdonnévfajtának" (i. m. 127). Feltűnő, hogy példáira jórészt ráillenek fenti megállapításaink: a nevek egy része hangutánzó, másik csoportja pedig összetett szavakból alakult *(Dübörgő, Dühöngő, Villongó, Kucorgó, Csepegtető, Koplaló, Búsintó, Kúdorgó, Huggyantó, Jajgató, Koslató, Morgó, Pendelyhajtó, Misemulasztó, Pipagyújtó, Nyakvágó, Bicskadobáló, Falkafogyasztó, Hámszárító, Csendőrakasztó, Kutyaszorító, Búszerző, Csillagvizsgáló, Libadöglő, Kutyakaparó, Szemszúró).*

Figyelemre méltó, hogy a kocsmanevekben előforduló másik gyakori szuffixum, az *-i* képző kapcsán KIS TAMÁS arról ír, hogy e képző „kocsmanévképző"-ként funkcionál (i. m. 135). Példáiból *(Becsali, Betéri, Csali, Gugyori, Kucori, Lebuki, Buki)* kitűnik, hogy talán még a tőle használt idézőjel is elhagyható: a fenti szótöveket az *-i* valóban éppúgy tulajdonnevesíti, mint ahogy azt az *-s* vagy az *-ó*/*-ő* esetében láthattuk.

A fenti képzőkön kívül jó néhány olyan képzőnk van még, amely abban az értelemben helynévképző (is), hogy a velük alakult szótövek általuk válnak helyjelölő tulajdonnévvé: azonos, konkrét jelentésű köznév a magyarban ugyanis nincs, kétrészes névváltozattal párhuzamos előfordulásuk szintén nem jellemző. A továbbiakban néhány olyan képzős alakulatot említek, amelyben a névképző szerep föltehető. A kérdés részletes tanulmányozása — az ide tartozó nevek kis száma miatt — igen nagy anyag átvizsgálását teszi szükségessé. Példáim továbbra is csupán a korábban említett három járás névanyagából valók. A szakirodalom egységes szemléletű áttekintése monografikus méretű munka feladata lehet.

-ás/-és: Befogás, Bikaölés, Csúszás, Döglés, Döntés, Égés, Koldustemetés, Morgás, Tatárverés. Nem ritkán más képzőkkel alternál: *Égett, Koldustemető, Morgó, Tatárverő*. (Az INCZEFItől itt említett több példa: *állás, járás, fogás, osztás* — lévén földrajzi köznevek — nem sorolható ide: 1970c: 319–21.)

-ka/-ke: Büdöske, Csúszka, Füzeske, Mocsárka, Nyároska, Tölgyeske. (Ezekhez lásd BENKŐ LORÁND érdekes dolgozatát: 1950.); *-da/-de: Bömbölde, Picsojda; -mány/-mény: Vágomány; -cs: Tikacs; -r: Töpér.* (Ez utóbbi két név régebbi alakulású lehet.)

Az említett képzők a *-s* és az *-ó*/*-ő* képzőtől eltérően eredeti funkciójuknak megfelelően nem szerepelnek helynevek jelzői részében. Ez egyrészt megmagyarázza azokénál jóval ritkább előfordulásukat, másrészt viszont világosabbá teszi helynévképzőként való elkülöníthetőségüket. Hagyományosan helynévképzőként is bemutatott — főleg régebbi, s így nyelvtörténetileg viszonylag alaposan feldolgozott — képzőink: *-d(i), -gy, -st(i), -sd(i), -i, -ság/-ség* mellett mindenképpen indokolt további képzők e körbe iktatása. S bár ezek időbeli produktivitásának határa,

területi elterjedtsége, aktivitása meglehetősen eltérő lehet (s talán még a helynévrendszeren belül is kevésbé fontos szerepű), mégis — úgy gondolom — a magyar helynévkincs képzőinek tüzetes elemzése tovább árnyalhatja a magyar névszóképzők funkcionális gazdagságáról alkotott képünket.

2.2. Névszójelekkel történő helynévalkotás

Helyneveink között akadnak olyanok is, amelyek valamilyen névszójelet tartalmaznak: a *-k* többesjeles alakok valamivel gyakoribbak lehetnek, mint az *-é* birtokjelet tartalmazók. A két névfajtát feltétlenül el kell különítenünk, hiszen — mint látni fogjuk — szemantikai, alakszerkezeti jellemzőik között talán hangsúlyosabbak a különbségek, mint az egyezések. Közös csoportba való sorolásukat, s ezáltal a többi morfematikai szerkesztéssel alakult névtípustól való elkülönítésüket viszont lényeges közös sajátosságaik magyarázzák.

2.2.1. Többesjellel történő névalkotás

A szótári alakjukban a többes szám jelét tartalmazó helynevek csoportja szerkezetileg és keletkezéstörténetileg egyaránt heterogén. J. SOLTÉSZ egy rétegükről megjegyzi, hogy „a mikrotoponímiában főleg *-földek, -kertek, -rétek, -szőlők* utótagúak olyan nagy számúak, hogy nem tarthatjuk őket különlegességeknek" (1986: 73). Megállapításai Baranya és Tolna megye helyneveinek elemzésén alapulnak. Hasonló képet látunk azonban a Pápai járásban is: a *-földek* utótag 177 névben fordul elő (olyanokban, mint a *Proletár/földek, Kender/földek, Ház/földek, Dohány/földek* stb.), a *-kertek* 40 név (pl. *Káposztáskertek, Házkertek*), a *-rétek* 58, a *-szőlők* pedig 13 név utótagja. Ezzel szemben bizonyos földrajzi köznevek egyáltalán nem vagy csak igen ritkán használatosak többes számban: *dűlő, erdő, gyep, haraszt, határ, legelő, mező, páskum, szer* (a gyakori *Kender/földek* mellett a *Kender/szer* például mindig egyes számú alak). A *tábla, tag, telek* legtöbbször egyes számú, de bizonyos jelzőkkel összekapcsolódva többes számban is állhat (pl. *Kis/tagok, Vitéz/telkek*). Hasonló képet kapunk más helynévtárak névelemmutatóinak átböngészése után is.

Ebben a csoportban az egyes számú — többes számú használat nem annyira a név egészének sajátossága, hanem inkább a földrajzi köznévi főtag jellemzője. Ennek jelentéséből fakad, hogy a többes szám jelével összekapcsolva sajátos jelentéstartalom kifejezésére válnak alkalmassá. A *kertek* ily módon 'olyan zöldségtermesztésre használt terület, amely kisebb részekre van osztva', a *földek* 'kisebb (általában azonos nagyságú) területekre felosztott szántóföld' jelentésű. Az ilyen utótagoknak az egyes számú formával vetekedő előfordulási gyakorisága már önmagában is a kettős értelmezés lehetőségére utal. A *mezők, határok, erdők* többes számú földrajzi közneveknek efféle jelentését nehéz elképzelni, ezért ezeket nem is használják ilyen alakjukban. Azaz valójában a *kertek, földek, szőlők* fölveendők a

földrajzi köznevek szótárába, s ilyen formájukban sajátos jelentéssel szerepelnek helynevek főtagjaként.

A *-k* többesjelet tartalmazó helynevek fenti csoportját ennek megfelelően nem a morfematikai névalkotás körébe sorolom, hanem a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek közé. Legfeljebb annak sajátos alcsoportjaként különíthetők el, mint többes számú földrajzi köznévi főtagot tartalmazó helynevek.

A többes számú helynevek egy másik típusa az úgynevezett valóságos plurale tantum neveké, amelyeknek az a sajátossága, hogy „a névviselő egyes egyedeinek, alárendelt egységeinek neve rendszerint nem a név egyes számú alakja" (J. SOLTÉSZ 1979: 15). Az indoeurópai nyelvekben nem ritka névfajtát *(Las Vegas, Las Palmas, Velikije Luki, Minyeralnije Vodi)* a magyarban csak az átvett nevek egy sajátos csoportjában, a teljes és a részleges tükörnevekben figyelhetjük meg *(Amerikai Egyesült Államok, Fülöp-szigetek — Alpok, Kárpátok, Antillák, Baleárok, Dardanellák).* Az ilyen nevek tehát a névátvételek között tárgyalandók.

Különbözik ezektől a *Körösök*-féle névalakulat, mivel ez több (főtagjában) azonos nevű hely összefoglaló neve. Az ilyen esetekben a *-k* többesjel névképző formánsként van jelen, hiszen az egyes számú alakhoz képest jelentésében is új képződményt hoz létre (*Körös* 'a Fekete-, Fehér- és Sebes-Körös összefolyása utáni folyószakasz a Tiszáig'; *Körösök* 'a Fekete-, Fehér- és Sebes-Körös összefoglaló neve'). Hasonló alakulat a *Paládok* (Kis-, Nagy- és Botpalád összefoglaló neve), amelynek *Paládság* szinonimája is a többesjel névalakító jellegét, a *-ság/-ség*-hez hasonló funkcióját bizonyítja (lásd JUHÁSZ 1988: 73 *Erdőhát* címszó alatt). A Pápai járásban ilyen a *Podárok* (Kis- és Nagypodár összefoglaló neve) s a mikrotoponimák közt a *Halmok* (három domb együttes neve). Az ilyen típusú — nem túl gyakori — neveket a finn névtanban kollektív helynévnek nevezik: a *Porsaat* tkp. 'malacok' például több sziget neve, a *Suojärvet* tkp. 'mocsártavak' pedig két tó együttes neve (vö. a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *kollektiivinimi* címszavával).

Kialakulásukat tekintve abban az értelemben e nevekkel egyező típusú az alábbi nevek csoportja, hogy ezekben is helynévhez, azaz földrajzi tulajdonnévhez kapcsolódik a névképző szerepű többesjel. A *-k* szemantikai szerepe azonban némileg eltérő: a *Paládok* típusban inkább az összefoglaló jelleg dominál, a *Nyolcasok -k*-ja ezzel szemben a megosztottság kifejezője. A *Nyolcasok* kétségkívül másodlagos a szinonim *Nyolcas* dűlőnévhez képest, s kialakulását az indokolta, hogy két részére, az *Alsó-* és *Felső-Nyolcas*-ra az alapnév közvetlenül is utalhasson. Ilyen többes számú nevek még a Pápai járásból a *Gerhák, Görgők, Katrok, Piricsek, Zsóták.* A *Kator* két része például az *Alsó-* és *Felső-Kator,* a *Zsóták*-on van a *Zsótadomb,* valamint *Kis-* és *Öreg-Zsóta.* Többes számba ily módon még átvett név is kerülhet: a német *Akal* (részei: *Kroszn-, Lange-, Untere-, Kreuz-Akal*) a magyarba kerülve csak többes számban használatos: *Akkëlok.*

A *-k* névképző funkciójára utal a többes számú névalaknak az olyan szerkezeti alternánsa (jelentésben egyébként szinonimája), mint például a *Horgasok ~ Hor-*

gas/dűlő névpárja. A többes számú változatokban a *-k* tulajdonképpen a földrajzi köznévi főtag helyén áll. Mint névtípus, a kétrészes *Horgas/dűlő* mindenképpen régebbi lehet, s ennek ellipszisével keletkezett a *Horgas* névforma, amely megkapta a *Nyolcas* > *Nyolcasok*-hoz hasonlóan a többesjelet. Csakhogy az e nevek által jelölt hely egyes részeit általában nem jelölik meg *alsó-, felső-* stb. jelzős névvel. Így a *-k* szerepe más, mint akár a *Körösök,* akár a *Nyolcasok* esetében: funkcionálisan a földrajzi köznévi főtagot helyettesíti, mintegy a rendesen jelzői szerepű *horgas*-t tulajdonnevesíti. A *-k* természetesen nemcsak a főtag ellipszise után kerülhet be a névbe, hanem a névminták alapján, azaz a *-k* névképző szerepének felhasználásával közvetlenül is. Szerkezetileg tehát egymástól függetlenül is létrejöhetnek az egyrészes, morfematikai szerkesztéssel *(Horgasok)* és a kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel alakult *(Horgas/dűlő)* nevek. Természetesen az ilyen független névalakulások és a szerkezeti változások (ellipszis) igen nehezen különíthetők el.

A kétrészes névpárral rendelkező többes számú alakok — éppen szerkezeti alternánsuk megléte miatt — inkább morfematikai szerkesztéssel létrejött nevek lehetnek: *Aranyászok ~ Aranyász/dűlő, Csonkák ~ Csonka/dűlő, Helyek ~ Hely/föld, Hosszik : Hossziak ~ Hosszú/dűlő, Nemesek ~ Nemes/tag, Nyíresek ~ Nyíres/dűlő, Pálosok ~ Pálosvölgyi/lapos.* A *Sósok ~ Sósra/dűlő* névpárban a szerkezet alaki jellegzetességei miatt is csak a közvetlen alakulás képzelhető el, a szerkezeti változás itt föl sem tehető. A megfelelés két többes számú alak között is fönnállhat: *Proletárok ~ Proletár/földek.*

Ugyanígy morfematikai szerkesztéssel alakult a többes számú névalak azokban a névpárokban, amelyekben többes számú név — egyrészes egyes számú név megfelelés figyelhető meg: *Hunyorosok ~ Hunyoros, Irtások ~ Irtás, Síkosok ~ Síkos, Parragok ~ Parrag* (a *Parragok* név bővüléssel alakult *Parragi* névpárjának *-i* képzője itt is közvetve a *-k* névképző szerepét bizonyítja).

Az említett példákban a *-k* többesjel mindig áttetsző etimológiájú névben van jelen: a *-k* valamilyen közszóhoz — földrajzi köznévhez vagy sajátos jelleget kifejező szóhoz — kapcsolódik. Vannak olyan többes számú helyneveink is, amelyek ugyanúgy közszóból alakultak, de egyes számú változatuk vagy más szerkezeti megfelelőjük nincs: *Átjárók, Hamvasok, Homokok, Hosszok, Laposok* stb. Ezek mellett is élhetett természetesen valamikor *Hamvas, Homok* típusú szinonimapár, de ezek létét nem szükséges mindenképpen föltennünk. A *-k* többesjel névképző szerepe önállóan is érvényesülhet, nemcsak névszerkezeti alternánsként állhatnak a vele alakult nevek. Vannak olyan neveink, amelyekben ez kétségkívül igazolható, hiszen egyes számú alakjuk nem szokásos: a *Félholdak, Ötholdak* típusú nevek az egész nyelvterületen gyakoriak.

A többes számú helynevekről J. SOLTÉSZ KATALIN megemlíti az egyeztetés nehézségeit, amely szerinte valójában addig jelentkezik, ameddig a név többes számú jellege el nem homályosodik (1979: 16). Ennek megtörténtére a szövegben az egyeztetés hiánya utal (1986: 73). Az „elhomályosodás” valójában úgy értelmezhető, hogy az ilyen nevekben a *-k* jelnek nem a többes számú funkciója, hanem név-

képző szerepe dominál: ez pedig egyes számú megfelelést kíván. J. SOLTÉSZ is figyelmeztet arra, hogy a névtárakban a kontextus hiánya szinte lehetetlenné teszi az egyeztetés vizsgálatát. Ez valóban így van, sajnos elenyésző az olyan munkák száma, amelyekben a neveket tartalmazó fonetikus lejegyzésű szövegeket is találunk. Néhány megfigyelés — inkább csak a további alapos vizsgálódások szempontjából — azért talán tehető.

A grammatikai szerkesztéssel alakult nevek csoportjába utalt *-földek, -kertek, -rétek, -szőlők* utótagú helynevek — jelentésüknek megfelelően — inkább többes számú állítmány mellett állnak. Ez is indokolja a morfematikai szerkesztéssel alakult nevektől való elkülönítésük jogosságát. A *Nyolcasok* típus is inkább az egyeztetést kívánja, mivel valójában az efféle nevek az *Alsó-* és a *Felső-Nyolcas* résznevekkel azonos értékűek. A *Hosszik ~ Hosszú/dűlő, Parragok ~ Parrag* névpárok egyes számú tagja viszont segítheti a *-k* jeles változat egyeztetés nélküli használatát. Ugyanilyenek a metonímiával alakult — tehát keletkezéstörténetileg nem ide tartozó — nevek is (*Fazekasgödrök* 'szántó', *Mocsolák* 'szántó', *Kabinok* 'folyószakasz'): a fajfogalom bennük meghatározóbb az alaktani jegyeknél, így ezek egyes számú állítmányt kívánnak maguk mellé.

Sajátos jelleget mutatnak e nevek a továbbképzés tekintetében is. Valójában ez úgy is megragadható, hogy a *-k* jeles helynevek jelzőként való használata (kétrészes helynévben) jellemző-e a magyar helynévrendszerben. Képző nélkül csak ritkán fordulnak elő ilyen szerepben: *(Kápolnák/dűlő, Vermek/sor)* (J. SOLTÉSZ 1986: 74). *-i* képzővel sem túl gyakoriak e funkcióban: *Gödröki/út, Csiszároki/árok* (uo.). A morfematikai szerkesztéssel alakult nevek másik csoportjától, a képzett nevektől a többesjellel alakult helynevek alapvetően eltérnek e tekintetben: az *-ó/-ő* és az *-s* képzős nevek gyakran válnak kétrészes név jelzői tagjává. Figyelemre méltó J. SOLTÉSZnak az a megjegyzése, hogy „a *-kerteki, -szőlőki, -fáki, -földeki* névelem több névben is előfordul" (i. h.): ez egybevág azzal a megoldásunkkal, amellyel — másfajta megfontolásból — bizonyos többes számú földrajzi közneveket tartalmazó helyneveket a szintagmatikus szerkesztés körébe utaltunk.

A *-k* többesjellel deriváció útján alakult nevek területi elterjedtségében lényeges eltérések lehetnek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három, már korábban említett járásában ezek jóval ritkábbak, mint például a Pápai járásban. Különbségek, sűrűsödési pontok még egy-egy kisebb területen belül is megfigyelhetők. A Pápai járás községei között is igen egyenetlen a nevek megoszlása: 17 településen egyáltalán nincsenek ilyenek, vannak viszont olyan falvak (Kup, Dáka, Vanyola, Vaszar, Egyházaskesző), ahol különösen sok többes számú helynév fordul elő. Ez is a névmodellek hatásával magyarázható.

2.2.2. Birtokjellel történő névalkotás

Az *-é* birtokjeles helynevek területi különbségei a többes számú helynevekénél is nagyobbak lehetnek: a Pápai járásban mindössze egyetlen ilyet találtam *(Nagyházasoké),* Szabolcs-Szatmárban a másfél százat is majd eléri a számuk. Nem el-

képzelhetetlen, hogy ez a különbség olyan formában szélesebben is értelmezhető, hogy a névtípus a nyelvterület keleti szélén jóval gyakoribb lehet. Ezt a következtetést sugallja, hogy főleg az e területet ismerő szerzők különítik el — rendszertanilag persze nem egységesen — a névtípust (pl. BENKŐ 1947a: 41, BALOGH LÁSZLÓ 1970: 114 stb.). Ugyanakkor az is meggondolkoztató, hogy Szabolcs-Szatmár általam áttekintett 3 járásában is igen egyenetlen a megoszlásuk: a Nyírbátori járásban csupán 5 ilyet találtam, míg a Mátészalkaiban 82-t (a Mátészalkai, Fehérgyarmati, Nyírbátori járások összes helynevének aránya nagyjából: 4–3–3, az *-é* birtokjeles neveké viszont: 6–4–0).

A birtokjeles nevek alaktani csoportja funkcionális-szemantikai jellegét illetően igen egységes arculatot mutat: szinte kivétel nélkül birtoklást fejeznek ki, néha csupán használatot (illetményföldek neveiben: *Mesteré, Papé*). Az általam átvizsgált 137 név között mindössze kettő van, amely nem ilyen jellegű: *Bikáé, Csődöré.* Ez az egyneműség az *-é* birtokjel nyelvi szerepéből következik, amely abban áll, hogy „a szótővel megnevezett személyt vagy dolgot a (…) birtokszó birtokosának mutatja" (MMNy. 187). Mivel a birtokjeles szóalak jelentése a birtokos szerkezetével egyértékű, érthető, ha e nevek szinonimájaként birtokos jelzős szerkezetek szerepelnek, általában jelöletlen, ritkábban jelölt formában: *Almásié — Almási/tag, Gazdáké — Gazdák/legelője.*

A birtokjeles helynevek szerkezeti változással nem magyarázhatók, legföljebb a szinonim nevek párhuzamos alakulása tehető fel. E nevek soha nem fejezik ki a jelölt hely fajtáját: éppen a földrajzi köznévi utótagot helyettesíti ugyanis az *-é*. Erre többnyire azért van lehetőség, mert a birtoklást kifejező névrész mellett a kétrészes nevekben is viszonylag kevés földrajzi köznév állhat — főleg a *tag, rész, birtok, föld(je), dűlő* — s ezek jelentésében is inkább a közös vonások dominálnak. Helyettesítésüket funkcionális egyneműségük következtében könnyebben elláthatja a birtokjel. A nevek között több olyan található, amelynek nincs alakszerkezeti változata, szinonimapárja. Ez is a névtípus önállóságának, elsődleges alakulásmódjának bizonyítéka.

Vizsgálatot érdemel a névtípus szerkezeti szempontból is. Az *-é* birtokjel — ahogy ezt a morfematikai szerkesztéssel alakult nevekről általában is megállapítottuk — csökevényes névrészfunkciója eleve az egy- és kétrészes nevek közötti átmeneti kategóriává teszi e neveket is. A birtokost kifejező névrész lexikális jellege már összetettebb: általában családnevet tartalmaznak, ritkábban keresztnevet, a nevek egyhetedében pedig mindkettőt; emellett jó néhány egyes, illetőleg többes számú köznév is szerepelhet a helynévben. Ezen névtípusok más névmodellek funkcionális-szerkezeti sajátosságaival való összefüggéseit (pl. a családnév + keresztnév kombinációja előfordul-e ugyanilyen gyakran a kétrészes helynevekben is stb.) azonban csak jóval nagyobb névanyag rendszeres, aprólékos átvizsgálásával tudjuk felderíteni.

Az *-é* birtokjeles nevek nem könnyen lépnek a szerkezeti átalakulás útjára. Van azonban néhány olyan nevünk, amelynek szinonimáját ily módon hozták létre

(Banké > Bankéféle/föld, Vitézeké > Vitézekéféle): ezek kétségkívül különleges alakszerkezetűnek tűnnek föl. Újabb helynevek alkotására is igen ritkán használják fel a birtokjeles neveket: a jelenségre csupán két példát tudok idézni *(Kincstáré > Kincstáré/alja, Zsilgeré > Zsilgeré/alja).* A névtípusnak e zártsága, különállása a *-k* többesjellel alakult nevekére emlékeztet, s talán még azokénál is nagyobb fokú.

2.3. Határozóraggal történő helynévalkotás

Már a szintagmatikus szerkesztéssel, határozós szerkezetből alakult helynevek csoportjánál utaltam arra, hogy el kell különíteni a határozóragot tartalmazó helynevek szinkrón kategóriáját a nevek keletkezéstörténetére vonatkozó határozóragos névkeletkezéstől. A határozóragot tartalmazó kétrészes helynevek keletkezéstörténetileg szintagmatikus szerkesztéssel jöhettek létre: *Kalapácsi+árokra/dűlő.* Az egyrészes határozóragos neveket viszont keletkezésük szempontjából nem tarthatjuk egynemű csoportnak. Egy részük leginkább ellipszis — azaz szerkezeti változás — révén alakulhatott ki, a földrajzi köznévi főtag elmaradásával: *Lőrinci+útra/dűlő > Lőrinci+útra.* Másik típusukban a határozórag valójában elhomályosodott, így inkább a morfémahatár eltolódása, az etimológiai jelentés elhomályosulása a döntő mozzanat a névalak létrejöttében. Az ilyen — viszonylag ritka — nevekre a más nyelvbe való átkerülésük s esetleges visszakölcsönzésük irányította rá a kutatók figyelmét (SZABÓ T. A. 1961, REUTER 1965: 348). A *Budába, Bügbe* típusú helynevek kialakulását leginkább a deetimologizáció névtörténeti kategóriájában vélem tárgyalhatónak.

A határozóragos nevek harmadik fő csoportjában azok a helynevek találhatók, amelyek keletkezésükkor eleve egyrészes névként jöttek létre, soha nem egy vele alakilag rokon szerkezetű név szinonimájaként, mint a fenti két névtípusban: *Lőrinci+útra/dűlő ~ Lőrinci+útra, Buda ~ Budába.* Keletkezésüket BENKŐ azzal magyarázza, hogy a beszédben gyakran használt helymeghatározások „az állandó használat következtében a mondatokból kiszakadva néha önálló földrajzinevekké váltak” (1947a: 41). E tekintetben figyelembe kell vennünk, hogy a helyneveket leginkább határozói funkcióban használjuk. *A Csárdánál szántottam, a Hétfűzfánál vettem egy darab földet* típusú mondatokban használt helymegjelölések egészen természetesek, nyelvileg nem szokatlanok.

J. SOLTÉSZ ugyanakkor helyesen állapítja meg, hogy az ilyen nevek nyelvi funkcionálása nem problémamentes, főleg a mondatbeli szerep tekintetében: az etimológiailag felismerhető határozórag nehezen egyeztethető össze alanyi, tárgyi stb. szerepekkel (1979: 16). E nevek paradigmája hiányos ugyan, de az is igaz, hogy az ilyen jellegű problémák a névgyűjtés nyelvileg természetellenes helyzetében erősödnek fel. A helynevek ilyenkor mintegy metanyelvi szerepben állnak *(azt Tóhátnak hívják, amannak meg Laposrét a neve),* máskor azonosító predikatív szerkezetben szerepelnek *(ez itt a Tóhát, az meg a Laposrét),* vagy éppen listaszerűen (alanyesetben) követik egymást. Ilyen nyelvi helyzetek a köznapi kommuni-

kációban is lehetségesek, s a határozóragos neveknek az alanyesetbe való transzponálása természetes beszédhelyzetben is előfordulhat, de a névtani gyűjtések során — s így a névtárak alapján is — a fenti okok miatt a problémát erősebben érezzük.

BENKŐ az idegen nyelvi hatás lehetőségét is felveti, hangsúlyozva, hogy „Az Erdély-szerte előforduló határozóragos magyar helynevek magyar fejlemények ugyan, de talán nem tévedünk, ha e neveknek a mondatból való kiszakadás utáni meghonosodásában bizonyos román hatást teszünk fel" (1947a: 12). Nemcsak a magyar-román érintkezés színterén, de a soknyelvű Baranyában és Tolnában is magasabb az ilyen nevek aránya (számuk majdnem eléri a százat; vö. J. SOLTÉSZ 1986: 74–5), Szabolcs-Szatmár-Bereg megye említett három járásában, illetőleg a Pápai járásban viszont fél tucatnál is kevesebb. Ebben a déli megyékből adatolt 127 szerb-horvát és német prepozíciós névnek *(na, nad, pod; an, am, bei, beim)* mindenképpen szerepe lehet.

Határozóraggal alakult helyneveink névszerkezetileg igen egynemű csoportot alkotnak: kivétel nélkül a denotátum elhelyezkedésére utalnak. A hely fajtáját jelölő főtag természetszerűen soha nem szerepel e nevekben. A logikailag lehetséges főtag funkcióját — persze csak töredékesen — mintegy a helyrag veszi magára, azáltal, hogy szemantikailag szinte előhív, felidéz egy földrajzi köznévi osztályfogalmat (*Csárdánál* levő *föld, dűlő, tag* stb.). E vonatkozásban a helyrag szerepe emlékeztet a helynévképzőknek a korábbiakban kifejtett funkciójára.

A névszójelekkel alakult nevekhez hasonlóan a ragos helynevek nemigen játszanak szerepet újabb helynevek alkotásában, s nem tűrik a továbbképzést sem. Funkcionális-szemantikai tekintetben pedig a helyek érintkezésén alapuló metonimikus névalkotás útján keletkezett nevekkel tartanak leginkább rokonságot. A határozóragokkal alakult neveknek e rendszertani kapcsolatai — kétségtelen különbségeik ellenére — biztosítják alapvetően az ide tartozó helynevek zökkenőmentes funkcionálását, s ezzel a típus fennmaradását.

2.4. Névutóval történő helynévalkotás

GERGELY BÉLA már 1942-ben terjedelmes, önálló tanulmányt szentelt e sajátos helynévtípusnak, mivel úgy vélte, hogy „A névutós helynévadásnak Magyarországon igen tekintélyes multja van. (…) Kalotaszegen a XVI. századtól kezdve találhatók a névutós helynevek igen nagy számban" (1942: 158). Megállapítását napjaink névanyagára is igaznak találjuk, pusztán helynévtáraink névelemmutatóinak átlapozása alapján is.

A névutós nevek mind kialakulásuk, mind funkcionális-szerkezeti jellegzetességeik alapján a határozóragos helynevekkel rokoníthatók. E kapcsolatot hangsúlyozzák a két névtípust többnyire együtt vagy egymás mellett tárgyaló munkák is (BENKŐ 1947a: 42, J. SOLTÉSZ 1979: 12, UŐ 1986: 74–6). A névutós nevek természetesen mindig legalább két lexémából állnak, de éppúgy egyrészesek, mint a rag-

gal alakult nevek, s a névrész ezekben is csak az elhelyezkedést fejezheti ki. A lexikális összetettségből adódóan azonban e nevek részt vehetnek újabb nevek alkotásában, s a továbbképzést is jól tűrik: *Erdő+alatti/út, Gyepek+alatti/kút.* A névutóknak a ragokkal szembeni szemantikai gazdagságából adódóan a denotátum lokális sajátosságait pontosabban, részletezőbben fejezik ki az ilyen nevek: a *Falu fölött* valószínűleg a falunál magasabb fekvésű területet jelöl, a *Csárda alatt* vagy délre vagy a belterület felé esik, esetleg mélyebben fekszik, mint a Csárda.

Ez a szemantikai gazdagság többször felveti annak lehetőségét, hogy a névben földrajzi köznévi jellegű szó szereplésével is számolnunk kell, amely sajátos módon ragozódik: *Csárda alja < a Csárda alatt dolgozik, a Csárda alá megy szántani, a Csárda alól jön.* Ilyen névutó-alternációkra GERGELY BÉLA is hoz példákat, sőt megjegyzi, hogy „A névutóval rokonértelmű és vele egy tőből képzett térszíni formanév is szerepelhet a névutóval váltakozva ugyanazon helynév mellett" (i. m. 159). Ezt a váltakozást gazdag névanyaga alapján az *alatt ~ alj(a), előtt ~ ele(je), fölött ~ föl(e), között ~ köz(e), megett ~ meg(e)* esetében tudja bemutatni. Természetesen körültekintő elemzést követel minden névben annak megítélése, hogy kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel kialakult névvel vagy pedig névutós helynévvel állunk-e szemben. Egyértelműen csak abban az esetben ítélhetjük meg a kérdést, amikor a lexémák alakjaiban nincs semmiféle paradigmatikus kevertség: *mellett — mellék(e).*

Kétségkívül igaza van JUHÁSZ DEZSŐnek abban, hogy a *hol?* kérdésre felelő ragos alakok megjelenése *(Dunántúlon, Tiszántúlon)* egyértelműen jelzi egyfajta lexikalizációs folyamat lezáródását (1988: 11), de a névgyűjtemények adatainak szűkössége ennek megállapítását nem mindig teszi lehetővé. Másrészt pedig arra is van példánk, hogy a földrajzi köznév még településnévben is névutószerűen viselkedik: *Egeralja > Egeralatt lakik, Egeralá való* (vö. BALÁZS 1970: 299).

Sajátos használatát figyelhetjük meg a *túl* névutónak helyneveinkben: ragtalan főtag előtt is előfordulhat *(Túlatisza, Túlakraszna, Túladomb, Túlakereszt).* A szokatlan szórend kialakulását éppúgy e kategória keretében kell tárgyalnunk, ahogyan ezt a jelzős és a határozós szerkezetű nevek esetében is tettük.

3. Jelentésbeli névalkotás

A fejezetcímként megadott terminus, illetőleg a vele jelölt kategória névtani szakirodalmunkban nem fordul elő. Hiánya leginkább abból a szemléletből következik, amely a tulajdonnevet jelentés nélküli kategóriának tekintette. MARTINKÓ ismert tanulmányát (1956) követően ez a tétel már nemigen fogalmazódik meg a helynevekkel kapcsolatban, de napjainkig megjelent munkák sorát idézhetnénk, amelyekben — lappangva ugyan — jelen van ez a fajta megközelítés. Másként fogalmazva: a helynevek jelentéses voltának deklarálása mellett a konkrét névelemzésekben a jelentés — ha egyáltalán szerepel — legfeljebb az etimológiai jelentéssel azonos fogalomként jelenik meg.

Más oldalról viszont azt is látnunk kell, hogy a helynévkutatások homlokterében álló településnevek között mindig is kiemelt figyelemben részesültek azok a névtípusok, amelyek a jelentésbeli névalkotás körébe sorolhatók: a törzsnevek, a puszta személynevek, a szentek nevének helynévi használatára gondolhatunk elsősorban, de önálló tanulmányok születtek a víznevek településnévi előfordulásáról is. Az irodalmi hivatkozásoktól ez esetben, úgy gondolom, eltekinthetünk, hiszen a helységneveinkkel foglalkozó dolgozatok közül szinte egy sem tudta megkerülni a kérdést.

Az eredet, a változás tényének regisztrálásán túl a magyarázatok az átalakulás lélektani hátterének megvilágítására összpontosítanak, a nyelvi feltételekről ezekben csak ritkán esik szó. Mindezek alapján érthető az is, hogy a névtipológiák (sem a településneveké, sem a mikrotoponimáké) nem tekintik névkeletkezési kategóriának a jelentésbeli változásokat.

PAPP ISTVÁN nevezetes tanulmányában (1963) a közszavak keletkezését áttekintve a jelentésbeli szóalkotást a külső és az alaki eszközökkel történő belső szóalkotási módok mellé állította. A jelentésbeli szóalkotás a szókincs gyarapodásának talán legfontosabb, leggyakoribb módja: ebben a nyelvi gazdaságosságra törekvés megnyilatkozását kell látnunk. A jelentésváltozás nyelvi okait kutatva hangsúlyozza KÁROLY SÁNDOR is, hogy abban „igen fontos szerepe van az ökonómiának: mivel a kifejeznivaló végtelen, a nyelvi eszköz meg véges, a beszélő egyén és a beszélő társadalom úgy gazdálkodik a nyelvi eszközökkel, hogy aránylag kevés jellel minél több kifejezhető legyen” (1970: 218).

A következőkben megkísérelem annak bizonyítását, hogy a jelentésbeli névalkotás a helynevek körében is igen jelentős. Ennek legáltalánosabb magyarázatát talán éppen abban kereshetjük, hogy magának a tulajdonnévi kategóriának a létét, kialakulását végső soron szintén a nyelvi gazdaságosság igen széles körben ható ereje indokolja.

Mielőtt rátérnénk a jelentésbeli névalkotás rendszerének, kategóriáinak taglalására, tekintsük át, milyen történeti jelentéstani fogalmakat használtak helynévkutatóink az elmúlt fél évszázad szakirodalmában!

A j e l ö l é s v á l t o z á s LŐRINCZE ismert dolgozatában (1947: 22): a jelöléstágulás, -szűkülés, -átvitel és -csere összefoglaló kategóriájaként fordul elő. KÁZMÉR útnév > dűlőnév és útnév > településnév változásokat jellemez a terminussal (1957: 15, 20). MEZŐ a mesterséges nevek egy jellegzetes csoportját sorolja ide: a kataszteri felmérés során „A mérnök dűlőfelosztást is végez, és az elhatárolt területeknek — ha nincs összefoglaló nevük — egyúttal nevet is ad, mégpedig a dűlő egyik jellegzetes részletének a nevét" (1982: 36). JUHÁSZ a tájhatárok módosulásának nyelvi tükrözéseként a tájnevek jelölési körének változásáról vagy jelentésmódosulásáról beszél (1988: 21).

A fentinél gyakrabban használt fogalom a j e l ö l é s t á g u l á s é . Kevesen definiálják olyan egyszerűen, de pontosan, mint LŐRINCZE: jelöléstágulással „A név nemcsak az eredetileg jelölt, hanem a szomszédos területre is vonatkozik" (1947: 22). BENKŐ hasonló értelemben használja, fontosnak tartja azonban hangsúlyozni, hogy „A változás oka itt is az, hogy az eredeti név elavul" (1947a: 49). INCZEFI fanév > területnév (1970a: 45), KÁZMÉR építménynév > dűlőnév és épületnév > falurésznév változást említ e fogalom alá tartozóként (1957: 40). MEZŐ a jelölésváltozással azonos értelemben használja (1982: 37), KIRÁLY LAJOS — MEZŐhöz hasonlóan — a hivatalos névadói gyakorlatra vonatkoztatja a jelöléstágulást (1970: 71). JUHÁSZ falunév > tájnév, illetőleg pataknév > tájnév változást nevez jelöléstágulásnak, illetőleg -bővülésnek (1988: 65, 99).

A jelöléstágulás fogalompárjaként álló j e l ö l é s s z ű k ü l é s egyedül LŐRINCZÉnél fordul elő, olyan esetek megnevezésére, amelyekben „a név eredetileg nagyobb területet jelölt" (1947: 22). Magam a két jelenséget korábban úgy értelmeztem, hogy azok csak azonos objektumosztályba tartozó dolgok neveiben mehetnek végbe (HOFFMANN 1980: 15).

A j e l ö l é s á t v i t e l t BENKŐ a jelöléstágulás továbbfolytatásának tartja: „A régi név itt már kizárólag az új területet jelöli" (1947a: 49). Ugyanígy fordul elő LŐRINCZÉnél (1947: 22), míg KÁZMÉR, illetőleg JUHÁSZ a jelöléstágulás szinonim terminusaként használja (1957: 40, ill. 1988: 69). INCZEFI jelentős mértékben bővíti a terminus fogalmi tartalmát: a névnek a szomszédos területre való átterjedése mellett itt említi azt a jelenséget is, hogy az áttelepülő lakosság magával viheti helyneveit, és újra felhasználhatja őket a névadásban (1970a: 41–2). Egy korábbi dolgozatomban a fenti értelmezéseknél jóval szűkebben definiáltam a jelölésátvitel fogalmát; csupán azokat a folyamatokat soroltam ide, amelyek során a közösség valamely tulajdonnévként funkcionáló helynevet más objektumosztály egyedének jelölésére is felhasznál (HOFFMANN 1980: 15).

A j e l ö l é s c s e r e csak LŐRINCZÉnél fordul elő, olyan jelölésváltozások értelmezésére, amelyek során „két helynek a neve egymással felcserélődik" (1947: 22).

J e l e n t é s b ő v ü l é s r ő l , illetve - s z ű k ü l é s r ő l mint a helynévi poliszémia keletkezésének egy-egy esetéről szól J. SOLTÉSZ, ismert példákkal jellemezve a folyamatokat: *Anglia* 'Nagy-Britannia', *Pest* 'Budapest', másrészt *Amerika* 'USA' (1979: 36).

A n é v á t v i t e l terminus a helynevekre vonatkoztatva csak az elmúlt két évtized szakirodalmában fordul elő. J. SOLTÉSZ szerint „szűkebb értelemben akkor beszélhetünk névátvitelről, ha más fogalmi kategóriába tartozó egyedre viszik át a nevet" (1979: 34), ide sorolja azonban a névköltöztetés eseteit is (uo., ill. i. m. 84). MEZŐ a településnév-alkotásnak azt a módját nevezi névátvitelnek, amikor egy ismertebb földrajzi objektum nevét viszik át egy településre (1982: 204). JUHÁSZ korábban említett terminusaival azonos értelemben a névátvitelt és a n é v á t - v o n ó d á s t is használja (1988: 24, 65).

Az érintkezésen alapuló névátvitel, a m e t o n í m i a , a fenti értelemben fordul elő J. SOLTÉSZnál (1979: 35) és JUHÁSZnál (1988: 13, 15). Magam is használtam a terminust a jelentésbeli névalkotás kategóriájaként (HOFFMANN 1988: 441).

Az áttekintésből jó néhány tanulság adódik. Noha jelentéstani fogalmakkal a helynévkutatók elég szűk körének írásaiban találkozunk, a terminushasználat meglehetősen tarka képet mutat. A terminusok definiálásának, pontos fogalmi tartalmuk körülírásának, a körükbe sorolható jelenségek részletes áttekintésének feladatát az idézett munkák igen ritkán végzik el. Emiatt a terminológiában súlyos zavarok keletkeztek. Az egyes szerzők — gyakran egy-egy munkájukon belül is — következetlenül használják a szakkifejezéseket: azonos jelenséget más-más módon jelölnek, illetőleg egy-egy terminus eltérő dolgokat is takarhat. A terminológiában burjánzik a nemkívánatos szinonímia, illetőleg poliszémia.

A terminológiát jellemzi ugyanakkor egyfajta változás is. Korábban — a névtan önelvűsége hangsúlyozásának következményeként — megfigyelhető volt a tudományszak önálló kifejezéskészletének létrehozására való törekvés. Újabban a nyelvtudományi, jelentéstani terminusok adaptálása a jellemző. Közös vonása a szakirodalomnak, hogy a történeti jelentéstani kategóriákat csupán a tulajdonnevek, általában a helynevek jelentésbeli változásaira alkalmazzák. Mihelyt azonban új nézőpontot választunk, s a hangsúlyt az átalakulás eredményére, az új nevek kialakulására helyezzük át, rögtön feltűnik, hogy a jelentésbeli névalkotás folyamatában más tulajdonnévfajták és a közszók is részt vehetnek.

Az idézett munkák közötti különbségek az eltérő alapokra is visszavezethetők: szerzőik nem azonos módon értelmezik a tulajdonnév jelentését. Ebből is következik, hogy a név jelentésszerkezetének kérdésében kell alapvetően állást foglalnunk ahhoz, hogy a jelentésváltozásnak a helynévalkotásban betöltött szerepéről nyilatkozhassunk.

A tulajdonnév jelentésszerkezetét igen árnyaltan mutatta be J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 24–33). Az önkényesség és a motiváltság, az információtartalom, a denotáció és a konnotáció, valamint az etimológiai jelentés egyidejűleg van jelen minden név jelentésében; bármelyik fogalom abszolutizálása torzításokhoz, fel nem oldható ellentmondásokhoz vezet: jól látható ez a nevekkel foglalkozó munkák egész sorában. A jelentés magvának a denotatív jelentést tarthatjuk, egyetértve J. SOLTÉSZ okfejtésével, amely szerint „A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel

denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval (…) Ha a tulajdonnév több egyedre vonatkozik, több denotációja, következésképpen több jelentése is van." (i. m. 29).

A név, mint minden nyelvi jel, a hangsor és a jelentés együttesének tekintendő. Ha tehát egy, a nyelvben létező — s természetesen adott jelentéssel vagy jelentésekkel rendelkező — hangsor új, helynévi jelentést (értsd: denotációt, azaz denotátumra vonatkozást) nyer, akkor ezzel új helynév születik. A helynevek keletkezését bemutató történeti helynévtipológiának az ilyen típusú folyamatokat természetesen tükröznie kell.

Ennek megfelelően a j e l e n t é s b e l i n é v a l k o t á s kategóriájába a helynevek keletkezésének azon formáit sorolom, amelyek során a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg. A jelentésbeli névalkotásban — a helynév szófaji jellegéből adódóan — természetesen csak főnévi értékű lexikális elemek, köznevek és tulajdonnevek (személy- és helynevek) vehetnek részt. A jelentésbeli névalkotás tehát a belső névadás olyan formája, amelyben — az adott kifejezés helynévisége szempontjából — a nyelvi szerkesztés nem játszik szerepet, vagy (egyes formáiban) legfeljebb másodlagos jelentőségű.

A jelentésbeli szóalkotás — lényegi egysége ellenére — a közszók körében is összetett képet mutat. Ugyanígy többféle jelenséget kell e fogalomkörben tárgyalnunk a helynevekben is. A jelentésbeli helynévalkotás körébe az alábbi folyamatokat sorolom:

1. jelentéshasadás
2. jelentésbővülés és -szűkülés
3. névátvitel: metonímia és metafora
4. indukciós névadás
5. névköltöztetés.

A jelentésbeli helynévalkotás — a felvetődő problémák szerteágazó volta miatt — a történeti névtipológia egyik középponti kategóriája. Jelenségeinek, rendszerének vizsgálata ezért általában is hozzásegít bennünket egy átfogó helynévelemzési modell megalkotásához.

3.1. Jelentéshasadás

A jelentéshasadás fogalmát tudomásom szerint terminus technicusként nem használták korábban a magyar névtani irodalomban. Pedig valójában alapvető kategóriaként szerepelt a helynevek keletkezéséről vallott különböző felfogásokban.

GOMBOCZ — bár a tulajdonnevet jelentés nélküli kategóriaként értelmezte — kialakulásukat a jelentésfejlődés sajátos eseteként (jelentés nélkülivé válásként) tartotta számon (1926: 44–9). Az a felfogás, amely a tulajdonnevek mögött föltétlenül és kizárólagosan közszói előzményeket lát, általános megközelítésnek számí-

tott az elmúlt fél évszázadban, sőt annak tartható még napjaink szakirodalmában is. E szemlélet a névelméleti általánosítás szintjén igen markánsan jelenik meg SEBESTYÉN ÁRPÁD gondolatmenetében: „A tulajdonnévvé válás (…) a nyelvi h a s a d á s egy típusa. A hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szószerkezet, szókapcsolat h a s z n á l a t á b a n következik be: az addig köznévi jelentésben, alkalmi funkcióban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap" (1971: 167). A megállapítás — kihántva névszociológiai burkából — úgy értelmezhető, hogy bizonyos nyelvi formáknak a köznévi jelentése mellett új, tulajdonnévi értelme is kialakulhat egy-egy nyelvi közösségben. A helynevek keletkezésének ezt az útját reálisan létező folyamatnak tarthatjuk, ugyanakkor nem tekinthetjük kizárólagosnak: nevek ugyanis más módon is keletkezhetnek. A szintagmatikus és a morfematikai szerkesztéssel alkotott helynevek között — mint láttuk — számtalan olyan típus van, amelynek közszói előzményét nehéz lenne igazolnunk.

Azok az újabb névtani megközelítések, amelyeket ŠRÁMEK és KIVINIEMI munkásságával összefüggésben kifejtettem, s lényegében e munka alapelvévé is tettem, a helynevek keletkezésében a névrendszerben meglévő névmodellek hatását hangsúlyozzák. Ez az alapjaiban helyes, az elemzésben igen termékenynek bizonyuló szemlélet azonban szintén egyoldalúnak mutatkozik a bennünket itt foglalkoztató kérdés megközelítésében: nem tagadja ugyan a fokozatos tulajdonnevesülés lehetőségét, de nem is foglalkozik vele. Az *Ér, Hegy* típusú nevek keletkezési folyamatának elemzése, értelmezése a kutatók figyelmének határain kívülre kerül.

Amikor tehát a jelentéshasadás jelenségét a névkeletkezési folyamatok között elhelyezzük, egy meglehetősen kényes feladatot is vállalnunk kell: azt, hogy megkeressük az említett két, sok vonásában különböző névelméleti megközelítés érintkezési pontjait. Meglehet, hogy az *ér* > *Ér* típusú átalakulások névelméleti, nyelvelméleti összefüggésben súlyos kérdéseket is fölvetnek, s csak nem kevés ellentmondás vállalásával iktathatók be a nyelvi változások rendszerébe, ugyanúgy, mint a tulajdonnév > közszó módosulások (vö. FABÓ 1980), mégis, az ilyen típusú változások meglétét reálisan létező példák sora igazolja számunkra.

A jelentéshasadás fogalmának értelmezésekor le kell szögeznünk tehát, hogy az egyoldalú megközelítéseket nem fogadhatjuk el: sem a modellelmélet, sem a közszói előzményekre való visszavezethetőség tétele nem elégséges önmagában ahhoz, hogy a helynevek keletkezésének körülményeit megfelelően magyarázni tudjuk. A meglévő névrendszerek hatását döntően fontosnak tartom ugyan, de a névtípusokba való beillesztés, a névmintákhoz való igazodás nem zárja ki, hogy tulajdonnevek közszói előzmények fokozatos jelentésbeli átértékelődésével is keletkezzenek. Természetesen csak azok a nyelvi képződmények, szerkezetek mehetnek át ezen a változáson, amelyek a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek is megfelelnek. A *Mogyorós*/*domb* névvé válását megelőzhette ugyan a kifejezés olyan használata, hogy pl. *felmegyek arra a kis mogyorós dombra,* de helynévnek azért értékelhette ilyenkor a nyelvtudat, mert megfelelt annak a funkcionális

('hely [1], ahol bizonyos növény található [2]') és lexikális (-*s* képzős növénynév + földrajzi köznév) modellnek, amely a helynevek széles körében megfigyelhető. Ezzel magyarázható, hogy e neveket kifogástalanul be lehet mutatni a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott helynevek csoportjában: az alkalmazott leírási keretben a hangsúly ugyanis nem a lélektani helyzetre, hanem a nyelvi sajátosságokra került.

A hasadás fogalmát szűkebben kell tehát értelmeznünk: a szintagmatikus szerkesztés mozzanatát felmutató neveket például nem sorolhatjuk ide. J e l e n t é s h a s a d á s o n azt a névkeletkezési folyamatot értem, amikor puszta földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik. Ebben a változásban egy adott névközösségben a közszó általános fogalmi jelentése(i) mellé egyedjelölő, tulajdonnévi denotációja is kialakul: például az *ér*-nek 'a csermelynél is kisebb folyóvíz' jelentése mellett megjelenik egy újabb értelme is: 'az a folyóvíz, amely X-nél ered, és Y-nál ömlik a Z vizébe'.

Jelentéshasadással — meghatározásunknak megfelelően — csak olyan nevek keletkezhetnek, amelyek alakilag földrajzi köznévvel azonosak. Más oldalról viszont természetesen nem minden egyrészes, földrajzi köznévből álló helynév alakult jelentéshasadás útján. Az ilyenek megjelenése lehet szerkezeti változás eredménye *(Nagy-erdő > Erdő),* de takarhat névátvitelt is (*Séd* 'patak' > 'földterület').

A névelemző munka közben azt tapasztalhatjuk, hogy talán a jelentéshasadással keletkezett nevekről a legnehezebb eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. Helynévgyűjteményeink közzétevőinek az eljárása éppen az ilyen nevekben mutat jelentősebb eltérést: van, aki fölveszi, van, aki mellőzi a *Legelő, Major* típusú megnevezéseket. Itt ugyanis alaktani fogódzók nem segítik a gyűjtőt, a névszociológiai tényezőkkel pedig általában kevésbé van lehetőségük tisztába jönni a gyűjtés módszeréből adódóan. A kikérdezés formája is csak ritkán teremt olyan helyzeteket, amelyekben a nevek természetes mondatkörnyezetükben szerepelnének. Még nehezebb feladat a történeti adatok, elsősorban a térképes források ilyen elemeinek értékelése. A *Kaszáló* utalhat egyszerűen a terület művelési jellegére, de lehet tulajdonnév is. Bizonytalanságunknak emellett azonban van belső, nyelvi oka is: a jelentéshasadás történeti folyamat, az adott szó tulajdonnévi jelentésének kialakulása során nemcsak a nyelvleírónak, de a nyelvhasználónak is bizonytalan e tekintetben a nyelvtudata.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy azok a szerzők, akik egyáltalán figyelembe veszik a helynevek között a puszta földrajzi köznévből alakult nevek típusát, meglehetős szkepszissel nyilatkoznak ezekről. „Földrajzi névvé válik a rendszeresen egy adott helyre vonatkoztatott közszó, ha más hasonló tárgyaktól való meg különböztetés céljából valamely jelző közelebbről meghatározza" írja BÁRCZI (1958: 147). Nem jelenti ez azonban a *Hegy, Erdő* típusú nevek tulajdonnévi értékének tagadását, hiszen ezek, mint másutt mondja „önmagukban nem okvetlenül földrajzi nevek, de állandó ráértéssel (…) azzá válhatnak" (uo.). Arra is utal, hogy milyen feltételek mellett következhet be az új, tulajdonnévi jelentés rögzülése. Ennek oka lehet a közszó kiavulása (uo.), a jelölt tájrészlet jellegének megváltozása (BÁRCZI, i. m. 145, KÁLMÁN B. 1989a: 111). A denotátum egyedülisége már nem

ilyen egyértelműnek látszó kritérium. BÁRCZI szerint „ha egy erdőt *bükkös*-nek hívnak, és ez a környéknek valóban egyetlen bükkerdeje, sok szól amellett, hogy a szó még nem tekinthető földrajzi névnek" (i. h.). KÁLMÁN BÉLA tapasztalatai szerint viszont „Ha a község határában egyetlen hegy van csak, annak a neve lehet egyszerűen *Hegy,* ha azonban több is akad, akkor csak az egyik, rendszerint a településhez legközelebb eső viselheti az egyszerű nevet" (1989a: 111).

Mivel a szakirodalom rendszerszerűen nem vizsgálta a hasadásos nevek csoportját, s a rájuk vonatkozó megjegyzések is csak szórványosan fordulnak elő, célszerűnek látszik egy konkrét névkorpusz ezen rétegének elemzését elvégezni. Így egy viszonylag nagyobb terjedelmű névanyag áttekintése révén ellenőrizhető a fenti megállapítások általánosabb érvényessége, s rendszerében láttatható a hasadásos nevek csoportja. A vizsgálathoz JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD „A Nyírbátori járás földrajzi nevei" (1987) c. munkája szolgált alapul. A választást több szempont is indokolja: 1. a szócikkes elrendezés nagymértékben megkönnyíti az adatkezelést és -feldolgozást; 2. a mű szemléletbeli, módszerbeli egysége; 3. egyes gyűjtők, közzétevők gyakran szélsőségesen ítélik meg az egyrészes nevek tulajdonnévi jellegét, a JAKAB–KÁLNÁSI szerzőpáros e tekintetben a középutat választotta: az ilyen típusú nevekkel nem bántak túl szűkmarkúan, de nem is voltak korlátlanul liberálisak.

A Nyírbátori járás 20 településén 568 olyan egyrészes név található, amely földrajzi köznévvel azonos alakú. Ha közülük kirekesztjük a névátvitel útján (48), illetve a szerkezeti változással (8) keletkezetteket, akkor azt mondhatjuk, hogy összesen 512 olyan név van a területen, ami nagy valószínűséggel hasadás útján keletkezett. (A megszorítás azt jelzi, hogy ezek között is lehetnek persze olyanok, amelyekről gazdagabb történeti adatolással kiderülne, hogy más módon alakultak ki.) Ez azt jelenti, hogy a járás 3890 tulajdonnévvel megjelölt helyének, objektumának 13%-a visel jelentéshasadás útján keletkezett nevet. Ez meglehetősen jelentős aránynak tűnik, még akkor is, ha tudjuk, hogy egy-egy helynek több neve is lehet, sőt általában van is. Az ide tartozó nevek nagy száma is indokolja tehát, hogy kiemelten foglalkozzunk e névkeletkezési formával. Ennek ismeretében különösen feltűnő, hogy névtipológiáink szinte alig fordítottak figyelmet e névtípusra.

Ha a jelentéshasadással alakult neveknek a település méretéhez való viszonyát vesszük szemügyre, érdekes összefüggést tapasztalunk. A fent említett 13%-os átlagtól fölfelé és lefelé is jelentős eltérések mutatkoznak a hasadásos nevek arányában. Ennél lényegesen (5–15%-kal) magasabb értéket kisebb településeken (Nyírvasvári, Máriapócs, Nyírcsászári és Nyírderzs) találunk, alacsonyabbakat pedig éppen a nagyobbakon (Nyírbátor, Nyírbogát, Nyírgyulaj, Nyírgelse). A szélső értékek közti eltérés a 20%-ot is meghaladja. Ez azt jelenti, hogy a nagyobb településeken viszonylag kevesebb hasadással keletkezett név fordul elő (ami persze abszolút értékben akár nagyobb számot is jelenthet). Mivel a tendencia az átlag körüli, kisebb szóródást mutató településeken nem jelentkezik ilyen tisztán, célszerű a vizsgálatot ellenőrzésképpen olyan vidéken is megismételni, ahol a falvak területi különbsége jóval nagyobb. Ebből a célból a Pápai járás három kisebb (Vinár, Béb,

Nóráp) és három nagyobb (Nemesszalók, Kup, Ugod) települését választottam ki. A vizsgálati eredmények egyértelműen igazolják a Nyírbátori járásban tapasztaltakat. A hasadásos név/objektumok száma százalékos mutató az aprófalvakban 27%, a nagyobbakban 14% körül van, igen csekély, ±1%-os szóródás mellett. A tendencia — úgy gondolom — a szakirodalomnak azzal a korábban már idézett megállapításával függ össze, hogy a településeken létező egyedüli objektumfajtákat gyakran elég pusztán földrajzi köznévvel megjelölni (vö. KÁLMÁN B. 1989a: 111). A kisebb területű helyeken az ilyenfajta egyedüliség nagyobb valószínűséggel fordulhat elő, nincs szükség a további differenciálásra. A vizsgálattal tehát objektív módon is igazolni tudtuk azt, amit a kutatók spekulatív úton valószínűnek véltek.

Más szempontból is bizonyítandónak látszik azonban a tétel. Vajon, ha az objektumfajták oldaláról vizsgáljuk meg a hasadásos nevek előfordulását, hasonló eredményre jutunk-e? A Nyírbátori járás 512 jelentéshasadással alakult nevét 227 földrajzi közszó alkotja. A szavak nevekben való ismétlődésének aránya (2,25 név/szó) a 20 településhez képest meglehetősen alacsonynak tűnik. Általánosításokra csak a gyakoribb előfordulásúak adnak lehetőséget. A legsűrűbben előfordulók valóban olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak egy-egy szokott lenni: *Temető* (27), *Belterület* (15), *Futballpálya* (14), *Dögtér* (11), de a többi átlag fölötti előfordulású név közt is szép számmal vannak ilyenek: *Csűröskert, Piactér, Téglaszín* (8–8), *Sportpálya* (6), *Csemetekert, Piac* (5–5), *Állomás, Dögtemető, Szeszgyár* (4–4).

Az ide tartozó szókészlet jelentéscsoportjait vizsgálva arányát tekintve két réteg tűnik ki. Az egyik az építményeket jelölő szavaké: ebben a körben az objektumok egyedisége egyértelműen motiválja a névhasadásos kialakulást *(Almatároló, Cédulaház, Dohánybeváltó).* A másik csoport a terület növényzetére utal, döntően növénynév — *-s* képző szerkezetű köznévvel kifejezve. Erdőfajtát 22 szó jelöl (58 névben: *Akácos, Fenyves, Nyáros* stb.), míg az általánosabb jelentésű *erdő* csak 5 névben szerepel. Gyümölcsöst 8 szó is megnevezhet: *Almás, Barackos, Szilvás* stb., de maga a *gyümölcsös* egyetlen névben sem fordul elő. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy azok a földrajzi köznevek, amelyek speciálisabb jelentésűek, gyakrabban válnak hasadás útján helynévvé, mint az általánosabb fogalmi tartalommal rendelkezők. Egybevág e tapasztalatunkkal INCZEFInek az a megállapítása, amely szerint „a határneveket (sőt általában a földrajzi neveket) alkotó szókincs »szférájának« legfőbb jellegzetessége a viszonylag kis számú elvont fogalmat kifejező volta mellett az alárendelt, egyedi fogalmakon alapuló szókincs gazdagsága" (1973b: 467).

Fenti megállapításunkat a földrajzi köznevek alaktani vizsgálata is megerősíti. A legnagyobb csoport az összetett szavaké, a 88 ide tartozó szó közül 73-nak a főtagja önmagában is földrajzi köznév, mégpedig olyan általános jelentéssel *(föld, hely, kert, út, ház),* hogy ebből adódóan önmagukban nem is fordulnak elő helynévben. A jelzői szerepű előtag azonban a hely funkciójának, növényzetének stb. a kifejezésével oly mértékben megszorítja az általános jelentést, hogy alkalmassá vá-

lik a tulajdonnévi szerepre. A névtudat ezeket kétrészes névnek tekinti: *Fenyőerdő* 'olyan erdő (1), amelyben fenyőfák nőnek (2)', *Dinnyeföld* 'olyan föld (1), amelyben jól terem a dinnye (2)', két funkcionális névrészt különít el bennük. Ettől függetlenül e nevek hasadással keletkezettnek tekintendők, mivel a beszélők nyelvi készletében „készen" megvannak a megfelelő közszavak *(fenyőerdő, dinnyeföld),* amelyekből hasadás útján kikristályosodhat a helynévi jelentés.

A másik nagy alaktani csoport a képzett neveké: a 82 szó közül 55 *-s* képzős. Ezek jelentésszerkezete az összetételekéhez nagyon hasonló, hiszen bennük a képző — funkciójából adódóan — a 'hely' fogalmát reprezentálja. Így a *Rekettyés* 'olyan hely, ahol sok rekettyebokor nő', a *Bükkös* 'olyan erdő, ahol főleg bükkfa nő' formában értelmezhető. Ezeket is hasadással keletkezett, a kétrészesekhez igen közel álló neveknek tarthatjuk. A morfematikai szerkesztés útján, képzéssel alkotott helyneveknél már szóltam az e névfajtát érintő további kérdésekről.

A hasadásos helynevek között legkisebb a mai nyelvérzék számára tőszóként értékelhető földrajzi köznevek csoportja: ráadásul ennek csaknem felét azok az építményeket, épületeket jelölő szavak adják, amelyeknek a földrajzi köznevek közé való sorolása a legproblematikusabb (pl. *lóré, múzeum*), hiszen végül is minden helyhez kötött emberi létesítmény alkalmas hely megjelölésre is. (A kérdést részletesebben lásd a „Helynévfajták" c. fejezetben.) A maradék csoportban az általános, összefoglaló jelentésű szavak egészen gyéren vannak képviselve (*halom, hegy, határ, rét, tag* stb.), viszonylag nagyobb arányban csak a víznevek között vannak jelen (*árok, ér, kanális, tó* stb.).

A jelentéshasadás útján keletkezett helynevek névrendszertani helyzetére igen jól rávilágít annak vizsgálata, hogy milyen ezeknek a neveknek a szinonimáikhoz való viszonya. Ez a megközelítés történeti szempontból is eredményezhet érdekes következtetéseket, hiszen a szinonímia a helynevek esetében úgy is felfogható, mint a történeti változásoknak egy adott időmetszetbeni kivetítése.

A szinonimák közt a névpárok viszonya alapján három nagy csoport különíthető el. Az elsőben szinonim jelentésű köznevekből lett helynevek állnak egymás mellett, mint pl. *Erdészlak — Erdészház, Fenyőerdő — Karácsonyfás, Feszület — Kereszt* stb. (Érdemes megemlíteni, hogy igen ritkán van arra példa, hogy szinonim közszavak jelentéshasadással más-más objektum jelölőjévé váljanak egy névközösségen belül. Kétségtelenül ilyen azonban a Pápai járás két településén az *Ér* és a *Séd:* 48/96, 149 és 51/61, 109.) A közszók gyakran egyszerű szó — összetett szó megfelelést mutatnak: *Állomás — Vasútállomás, Tároló — Almatároló, Gyár — Szeszgyár.* Az összetett szóból alakult nevet — mint láttuk — hasadással keletkezettnek tarthatjuk, amely a kétrészes nevek közé illeszkedik be. A bővítményrésznek azonban általában semmiféle elhatároló, megszorító funkciója nincs, hiszen az adott névrendszerekben nem létezik másfajta *állomás* vagy *tároló.*

A másik szinonimatípusban a hasadásos név a megfelelő közszó bővítményrészszel összekapcsolt szintagmatikusan szerkesztett változatával áll szemben: *Almás — Pernyési/almás, Rakottyás — Hosszú/rakottyás, Sziget — Ódok/sziget.* Érdekes

módon itt sem arról van szó, hogy több *almás, rakottyás* vagy *sziget* elkülönítése végett kellene létrehozni az adott szerkezeteket, hiszen ezekből az objektumfajtákból is jobbára csak egyet találunk a kérdéses településeken. Inkább csak a beszélők névérzéke az, ami az átalakulást motiválja: a helynévrendszer bázisát adó kétrészes neveket névszerűbbnek érzik, mint az egyrészeseket.

A szinonimapárok jó része szerkezeti változással alakult ki: annak eldöntése azonban, hogy kiegészülés vagy ellipszis történt-e, gyakran nehézségekbe ütközik. A *Lapos — Lapos/dűlő, Csonkás — Csonkás/erdő, Tormás — Tormás/dűlő* esetében ez igazából megoldhatatlan feladatot jelent számunkra. A névalakok történeti előfordulásai természetesen segíthetnek az elsődlegesség megítélésében. Gyakran magának a névnek a funkcionális szerkezete is irányadó lehet: a *Major*/*tanya,* a *Rét*/*dűlő,* a *Telek*/*dűlő* a szinonimájukként élő *Major, Rét, Telek* elsődleges nevekből alakultak ki. Az ellipszist bizonyossággal csak néhány névpárban tudjuk kimutatni, a kiegészülés jóval gyakoribb ennél. A *Berek — Bereki/föld, Lucernás — Lucernási/dűlő, Tag — Tagi/dűlő* névpárokban az egyrészes név az elsődleges, belőle mint tulajdonnévből alakult ki képzéses kiegészüléssel az összetett név, amelyeknek névszerkezete az alábbi módon írható le: 'az a tag, dűlő stb. (1), amelyet Bereknek, Lucernásnak stb. neveznek (2)'. (E folyamatokat részletesen a szerkezeti változásokról szóló fejezetben tárgyalom.) A kétrészes név kialakulásában ezúttal is a névmodell hatását láthatjuk. Ha a szinonim közszókból alakult hasadásos nevek valódi tulajdonnévi státusát valamennyire néha még kétségbe is vonhatjuk, a fenti csoport ilyen elemeinek értéke vitathatatlan számunkra, hiszen a megfelelő szerkezeti változásban ezek csak mint tulajdonnevek vehettek részt.

A szakirodalomnak még két megállapítását tartozunk választott korpuszunkon megvizsgálni. Az egyik az, amely szerint a közszó elavulása, a szókincsből való kiesése — azaz a belőle alakult helynév etimológiai áttetszőségének megszűnése — elősegíti a tulajdonnévvé válást. Anyagunkban találunk ugyan ilyen példákat *(bödön, csere, csonkás, dagasz, eresztvény, fiatalos, gánás, nyilas),* de olyan csekély számban, hogy ezek alapján semmiképpen sem tarthatjuk a jelenséget a névhasadás lényeges feltételei közé sorolandónak.

Egy másik, szintén korábban idézett megállapítás szerint a tulajdonnévi rögzülést elősegítheti a jelölt tájrészlet jellegének megváltozása is. Ez úgy is értelmezhető, hogy a mai nyelvtudat számára áttetsző etimológiájú név információtartalma történeti értékűvé vált: a *Csűröskert* ma szántóföld, a *Diós*-ban nem nőnek diófák, a *Kastély* ma már iskola. A jelenséget elég nagy arányban megfigyelhetjük, hiszen a Nyírbátori járás hasadásos nevei közül minden hatodikról megjegyzik a szerzők, hogy — a történeti források vagy adatközlőik emlékezete szerint — lényegesen megváltozott denotátumuk jellege. Az pedig, hogy az információtartalom történetivé — azaz a szinkróniában zavaróvá — válása nem érinti az adott nevek státusát, azt mutatja, hogy egyrészességük ellenére is szilárd helyük van a névrendszerben.

3.2. Jelentésbővülés vagy -szűkülés

A helynevek denotátumainak egyedi jellege általában nem értelmezhető úgy, mint ahogyan azt más tulajdonnévcsoportokban megvalósulni látjuk. A *Szabó János* vagy a *Riska* hangsorok denotatív jelentései közül egy-egy mindig teljes pontossággal definiálható: az adott személy vagy állat ugyanis abszolút értelemben egyedi, a környezetétől jól elkülöníthető individuum.

Nem így van ez a helyeket jelölő szavakkal. A *Kőris-hegy* jelentése jól meghatározható ugyan ('a Bakony legmagasabb, 704 m magas pontja'), de vajon ki tudná pontosan megmondani, hol húzódnak a határai, meddig tart a hegy lába, hol kezdődik egy más név jelölte terület? Ilyenfajta elméleti körülhatárolhatóságra persze a gyakorlatban nincs is szükségünk, a helynevek helyes használatához elég ismernünk a jelentésük magvát adó denotatív jelentésüket. Ez pedig — éppúgy mint a közszók esetében a fogalmi absztrakciós jelentésszint — csak a lényegesebb, az identifikáláshoz, az azonosításhoz feltétlenül szükséges jelentésmozzanatokat tartalmazza. A jelentés egyéb elemei más jelentésrétegekbe (pl. az információtartalom vagy az etimológiai jelentés körébe) tartoznak.

A változás oldaláról közelítve hasonló kérdések vetődnek fel. A *Debrecen* helynévnek például legalább két jelentése van: 1. 'Hajdú-Bihar megye székhelye' (teljes közigazgatási határát beleértve), 2. 'ennek a településnek a belterülete' (így pl. Pallag, Kismacs stb. nem tartozik bele a jelentésbe). A 2. jelentésben különösen feltűnő, hogy a jelölési kör állandóan bővül ugyan (ti. újabb és újabb dűlőket, réteket, kertségeket parcelláznak ki és építenek be), mégsem mondhatjuk azt, hogy a szó denotatív jelentése, azaz egyáltalán a jelentése, megváltozott volna. Ha a *Kereszt-dűlő*-höz hozzászántanak egy darabot a mellette fekvő rétből, ez ugyanígy nem érinti a szó jelentését. Nehéz lenne elképzelni olyan névrendszert, amelyben a jelentésváltozás megtörténte után a név ily módon kialakult új jelentése ('55 kat. h. terület') együtt létezne a régivel ('50 kat. h. terület').

A helynevek denotátumainak olyan változásai, amelyek a denotatív jelentést nem érintik, természetesen nem vehetők figyelembe a nyelvi leírás, a történeti tipológia keretében. Nem tagadhatjuk persze, hogy másfajta vizsgálatokban (pl. a helytörténetírásban) ezek a körülmények is fontosak lehetnek.

A helynevek nemcsak abban különböznek más tulajdonnévfajtáktól, hogy denotátumaikat csak ritkán tudjuk teljes pontossággal elkülöníteni környezetüktől, azaz egy másik név jelölte helytől, hanem abban is, hogy sajátos alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással. Mindez az ember sajátos térszemléletéből következik: egy adott helyet csak más helyekhez való viszonyában tudunk meghatározni, definiálni. Ebben az összefüggésben a rész — egész viszonyoknak jelentős szerepe van, mégpedig úgy, hogy ilyen szemléleti alapon az ember igen gazdagon strukturálja a lokális viszonyokat, többszintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki tájékozódásának segítésére.

Ezt a szemléletet maguk a helynevek is tükrözik. Lokális kapcsolataik elsősorban jelentésükben fejeződnek ki, a nevek nyelvi szerkezete ilyen szempontból esetleges: előfordul, hogy a *Sédi-dűlő* két tábláját *Alsó-* és *Felső-Sédi-dűlő*-nek nevezik, de az is lehet, hogy a részeit *Tüskés*-nek és *Kenderes*-nek hívják. A beszélők tudatában a helynevek egyfajta hierarchikus rendet alkotnak, s hogy egy hely megjelölésére éppen milyen tulajdonnevet választanak — azaz a hierarchia mely szintjéhez folyamodnak —, azt jórészt a beszédhelyzet szabja meg.

A helynevek hierarchikus jellegének figyelembevétele termékeny szempontnak bizonyul a jelentésváltozások leírásában. Megfigyelésem szerint az új helynévi jelentés kialakulásában a változások minimális mértéke a hierarchia egyes szintjei közötti elmozdulás lehet. Ennek során például egy kisebb terület neve összefoglaló határrésznévvé válhat vagy fordítva. A folyamatot csak azonos osztályba tartozó denotátumok nevei között értelmezem, a más fajtájú helyek neveinek hasonló változását (pl. víznév > határnév) a metonímia jelenségeként tárgyalom, mivel a két típus között lényegi különbségek mutatkoznak.

J e l e n t é s b ő v ü l é s n e k , illetőleg - s z ű k ü l é s n e k tehát azt a névalkotási folyamatot nevezem, amelynek során egy helynévnek a meglévő mellé újabb jelentése is kialakul, s ezek azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra vonatkoznak. A névalkotásnak ezt a típusát is igen nehéz vizsgálni, mivel a helynevek denotatív jelentésére, illetve ennek változásaira helynévtáraink alig fordítanak figyelmet. Különösen feltűnő ez a történeti adatok közlésében. A szinkrón névanyag azonban itt is segítségünkre lehet: bizonyos nyelvi kettősségek, névpárok megléte jelentésbővülési vagy -szűkülési folyamatokra enged következtetni.

Egyik korábbi dolgozatomban (HOFFMANN 1984–85) egy elpusztult település helynévrendszerének változásait mutattam be. A *Döbrés* helynévben gazdag adatolással sikerült vázolnom a mai nyelvhasználat történeti hátterét: az első jelentés ('nagyobb határrész') történetileg is elsődleges a másodikhoz ('a Döbrés 1. egy kisebb területe') képest. A jelentésszűkülést két tényező magyarázza: az egykori falu elpusztulása, másrészt pedig más helyneveknek *(Bogács, Kalapács)* a névhierarchiában való elmozdulása. Ezeket korábban ugyanis a *Döbrés 1.* részeinek tekintették, ma a *Döbrés 2.*-vel azonos szinten találhatók. A *Bogács* és a *Kalapács* denotatív jelentése változatlan maradt, a *Döbrés*-é viszont átalakult. A régi és az új szisztémát, a változást az alábbi ábrával szemléltethetjük:

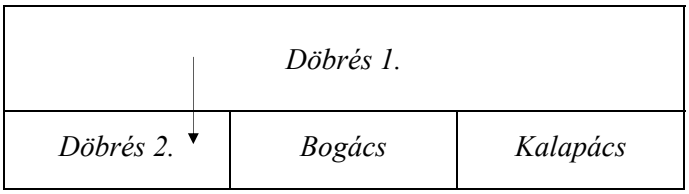

A jelentésbővülésre is találunk példát. A penészleki *Ráta* dűlőnév az utóbbi években nagyobb területre vonatkozik, ide számítják a *Gyilkos*-t és a *Bürkös*-t is

(JAKAB–KÁLNÁSI 1987: 362). A *Ráta* első jelentése 'kisebb földterület' mellé létrejött tehát egy másik is: 'nagyobb határrész'. Ezt így ábrázolhatjuk:

Hasonló változásokra más adatok is utalnak (i. m. 82, REUTER 1968: 12, 23, 33).

Mind a szűkülés, mind a bővülés folyamatában a két jelentés egymás melletti léte időleges, átmeneti állapotot tükröz általában. A gyűjtők gyakran éppen az elsődleges jelentés elhalása révén figyelnek fel a jelenségre. Az ide sorolható ismertebb példák *(Pest, Anglia, Amerika)* ugyanakkor azt bizonyítják, hogy ez az átmenetiség hosszabb ideig is fönnállhat, sőt, az egyik jelentés elavulása nem föltétlen velejárója az ilyen jelentésváltozásoknak.

A jelentésbővülés és -szűkülés, mint láttuk, közvetlenül a nevek hierarchikus rendjére gyakorol hatásokat, ennek azonban nem lebecsülendők a névrendszertani következményei sem. A jelentésbővülés gyakran nevek kihalásával jár együtt. REUTER az *Ádámirtás* és a *Bükkös* név kapcsán megjegyzi, hogy ezeket a neveket alig ismerik, mert az adott területeket inkább a *Bárdos* névvel illetik (i. m. 12, 23). A nevek kiesése természetesen már névrendszertani kérdés. Más a helyzet a jelentésszűkülések esetében. A korábban idézett dolgozatomban azt állapíthattam meg, hogy míg összefoglaló határnévként használták a *Döbrés*-t, belőle, felhasználásával igen sok helynevet alkottak. Az új jelentés kialakulása után a vele egyenrangú *Bogács* és *Kalapács* névbokra nőtt meg számottevően. A névhierarchiában való elmozdulások jelentős névrendszertani hatásokat fejthetnek ki, mivel a hierarchia más-más szintjén lévő nevek különböző aktivitással vesznek részt az új nevek létrehozásában.

MEZŐ ANDRÁS (1982: 36) és KIRÁLY (1970: 71) a térképezési gyakorlatból említ hasonló jelenséget: a térképekre kisebb területek megnevezései kerülnek nagyobb határrészek összefoglaló neveként. Természetesen ezeket a névadási formákat is a jelentésbővülés (esetleg a jelentésszűkülés) körébe sorolandóknak tekintem. Ugyanakkor — bár ilyen eljárást gyakran alkalmazhattak —, mint láttuk, nem egyedüli formája ez a jelentésváltozásoknak: a népi névadásban is megfigyelhetők hasonlók. A nevek különböző nyelvrétegbeli (írott, hivatalos élőbeszédbeli, köznapi) használatának egymásra hatása pedig erősítheti a jelentésbővülés, illetőleg -szűkülés tendenciáját.

3.3. Névátvitel

A névátvitelt névtani fogalomként ugyanúgy értelmezhetjük, ahogyan azt a magyar jelentéstani, stilisztikai szakirodalom régóta kimunkálta. A tudománytörténe-

tileg eltérő hátterű felfogások (GOMBOCZ 1926: 63 kk., PAPP I. 1963: 9–10, KÁROLY 1970: 252 kk., J. SOLTÉSZ 1979: 34–6) közös vonása, hogy a jelenség alapjának a fogalmi érintkezést tekintik, amelynek nyelvi vetületeként egy adott hangsor újabb jelentés hordozójává válik.

A névátvitel a tulajdonnevekben természetesen speciálisan értelmezendő, hiszen a tulajdonnévnek nincs fogalmi jelentése. A helynévi denotátumoknak vannak viszont olyan fogalmi jegyeik, amelyek a névadás alapjául szolgálnak: az alak, a nagyság, az elhelyezkedés stb. Az ilyen típusú viszonyokban a szavak mezőösszefüggései fejeződnek ki (KÁROLY 1970: 61–2), s ezek a történeti jelentésváltozások, így a névátvitelek szinkronikus alapját, hátterét jelentik (ezt Cremona mezőelméletét ismertetve állapítja meg KÁROLY, i. m. 229). A fogalmi jegyek érintkezése alapján történő névadást joggal tekintjük tehát a jelentésbeli névalkotás részének, névátvitelnek. A névátvitel formáinak, típusainak legdifferenciáltabb elemzését is KÁROLY SÁNDOR adja, alapvetően három jelenséget, a szinekdochét, a metonímiát és a metaforát elkülönítve (i. m. 164 kk.). Szerinte „az említett hagyományos stilisztikai fogalmak nagyon jól használhatók ma is, ha pontosan értelmezzük őket. Ezek éppúgy történeti kategóriák is, mint leírók, sőt talán elsősorban történetiek" (uo.). KÁROLY SÁNDOR véleménye is arra ösztönözhet bennünket, hogy megvizsgáljuk a névátvitelnek a történeti helynévtipológiában való fölhasználhatóságát.

Vizsgálódási körünkből a három fogalom közül a szinekdochét kiiktathatjuk, mivel a nem — faj viszonyra a helyek vonatkozásában aligha találnánk példát (vö. KÁROLY, i. m. 164). Metonimikus és metaforikus jelenségekről névtani irodalmunkban sokan, több helyen szóltak már. Rendszeres áttekintésükre, másrészt rendszertani helyük kijelölésére azonban nem került sor. Bizonyos fajtáik — érthető okokból — megkülönböztetett figyelemben részesültek: csak az irodalomjegyzéket lapokon keresztül sorolhatnánk, ha a puszta személyneveknek, a törzsneveknek, a népneveknek, a foglalkozást jelölő szavaknak, a patrociniumoknak a településnévi használatára kívánnánk kitérni. De ritkán maradt ki a tipológiákból az alakmeghatározó metaforikus nevek csoportja is. A metonímia esetében tehát jórészt a tulajdonnév > helynév, a metaforáknál pedig csakis a köznév > helynév típusú változásokról beszéltek. A korábbi kutatások e vonatkozásban is a makrotoponimákra, főleg a településnevek csoportjára összpontosították figyelmüket.

A névátvitel azonban legalább ilyen gyakori a mikrotoponimák között is. A helyfajták sokféleségéből természetesen adódik, hogy a névstruktúra e két fő szintjét számtalan szál fűzi össze. Különösen feltűnő ez a metonimikus változások körében: ismert az a jelenség, hogy egy-egy település a mellette levő folyótól *(Sárospatak),* forrástól *(Tapolcafő),* hegytől *(Kékkő),* erdőtől *(Iharos)* vagy egyéb földrajzi tárgytól *(Istenmezeje, Kápolna, Halas)* kapta a nevét. A mikroszinten élő nevek könnyen bekerülnek a makrotoponimák közé, a hivatalos helynévadás is gyakran felhasználja ezt a névalkotási formát (MEZŐ 1982: 57 stb.). A fordított irányú változásokra, a makronév mikroszintre süllyedésére főleg az elpusztult települések határnévi használatából tudunk példákat idézni (vö. HOFFMANN 1984–85: 103–14,

1986: 491–2). A további vizsgálódásokban azonban — vállalt feladatomnak megfelelően — megmaradok a mikrotoponimák körében.

A jelentésbeli névalkotás fejezetében természetszerűen csak azokat a metonimikus és metaforikus helyneveket tárgyalhatjuk, amelyek úgy jöttek létre, hogy a meglévő nyelvi elemkészletnek csak a jelentésbeli átértékelése történt meg, a névalkotásban a szintagmatikus szerkesztés nem játszott szerepet. Természetesen a szerkesztett nevekben is érvényesülhet a metaforikus vagy a metonimikus szemlélet. A *Teknő/völgy* és a *Teknő* helynevek azonos asszociáció alapján születtek, de névrendszertani leírásunk — mivel nem lélektani, hanem nyelvi alapú — nem ezt tekinti a név keletkezése fő jellegzetességének, hanem a nyelvi megformáltság eltérő voltát.

KÁROLY SÁNDOR egy jelentéstani viszony nyelvi kifejezési lehetőségeit vizsgálva megállapítja, hogy például a 'hely, ahol dinnye terem' összefüggés alapvetően ötféle nyelvi formában realizálódhat: mondat formájú *(Dinnye terem a földön.)* és nem mondat formájú szókapcsolatban *(dinnyét termő föld),* képzett szavas szerkezetben *(dinnyés föld),* összetételben *(dinnyeföld),* de kifejeződhet egyetlen szóval *(dinnyés, dinnye)* is (1970: 173–4). Bennünket a helynevek szempontjából legfeljebb csak az utóbbi négy megoldás érdekel: ennek alapján is világos azonban, hogy az érintkezésen és a hasonlóságon alapuló jelentéskapcsolatok a történeti tipológiának legalább három fő csoportjában megjelennek, a szintagmatikus szerkesztéssel, a képzéssel keletkezett és a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek között. A 'domb, ahol varjak élnek' jelentésviszony kifejeződhet *Varjas/domb, Varjú/domb, Varjas* és *Varjú* névformákban is. Ezek a nevek a történeti tipológia különböző kategóriáiba kerülnek ugyan, a funkcionális-szerkezeti elemzésben azonban könnyen áttekinthető a kapcsolatuk.

A névátvitel mindig egyrészes nevet hoz létre, amelynek funkcionális-szemantikai jegye a hely valamiféle sajátosságának leírása lehet csupán. A szinkrón elemzés szempontjából fajtát jelölő vagy megnevező funkciójú név soha nem keletkezhet ily módon.

A fentiekben láttuk, hogy egy jelentésviszony nyelvileg többféleképpen is kifejeződhet. Ha tehát a szinkróniában azt tapasztaljuk, hogy azonos szemléletű, de eltérő szerkezetű nevek állnak egymás mellett, azonos denotátumra vonatkozóan, akkor ezt a névadásban megnyilvánuló nyelvi sokszínűséggel, párhuzamosságokkal magyarázhatjuk. Egy-egy név keletkezési típusát ebből adódóan nem mindig lehet egyértelműen meghatározni. Az egy- és kétrészes nevek csoportját igen erős szerkezeti változási folyamatok kapcsolják össze: az ellipszis a kétrészes nevet egyrészessé alakítja, a kiegészülés meg éppen fordítva működik. Az alábbiakban bemutatom, hogy milyen lehetőségek adódhatnak egy-egy névbokor létrejöttében:

kifejezendő jelentésviszony	névalkotási mód	kifejezési formák		
	szint. szerk. →	*Varjas/hegy*	ellipszis →	*Varjas*
’domb, ahol varjak élnek’	képzés →	*Varjas*	kiegészülés →	*Varjas/hegy*
	szint. szerk. →	*Varjú/hegy*	ellipszis →	*Varjú*
	metonímia →	*Varjú*	kiegészülés →	*Varjú/hegy*
	metafora →	*Varjúvár*		

A fentiekből kitűnik, hogy azonos névkeletkezési folyamatok eltérő formákat produkálhatnak, másrészt viszont azonos alakok eltérő módon is létrejöhetnek. Helyneveink keletkezéstörténeti értékelésébe tehát — optimális adatolás mellett is — sok hiba csúszhat. Különösen igaz ez a névátvitel eseteire: a metaforikus, metonimikus nevek közé elemzésünkben bekerülhetnek más módon létrejöttek is, és viszont: ide tartozó jelenségek kívül rekedhetnek vizsgálatunk körén. Ebben — talán nem hat védekezésnek, ha kimondjuk — a helynévadásnak minden részletében szinte kiismerhetetlen sokszínűsége nyilatkozik meg. A névtárak anyagából mindenesetre csupán azokat az adatokat emeltem ki, vontam be a további vizsgálatba, amelyekről a történeti előfordulások, a rendszertani összefüggések stb. alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a jelentésbeli névalkotás körébe tartoznak.

3.3.1. Metonimikus helynévalkotás

A metonímiát definiálva a legtöbb kézikönyv beéri azzal a megfogalmazással, hogy a névátvitel olyan válfajaként tartjuk számon, „amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul” (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 108). CSŰRY BÁLINT 1928-ban megtartott akadémiai székfoglalójában (1929) a metonimikus kapcsolatok jelentésbeli összetettségét több tucat jelentéstípus bemutatásával érzékeltette. KÁROLY SÁNDOR a főnevek poliszemantikus összefüggései között 21-féle metonimikus kapcsolatot említ (1970: 370–2). Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata a közszói metonímia esetében hatékony megközelítésnek bizonyul. A helynevek metonimikus kialakulását ezen szempontok szerint szintén sikeresen mutathatjuk be. Azt azonban sajátos feladatunknak tarthatjuk, hogy bizonyos — a helynevekre különösen jellemző — névátviteli formákat árnyaltabban elemezzünk a szokásosnál. Amikor a metonimikus átvitel típusait, lehetőségeit vázoljuk, egyben a név (az összetett nevekben: a névrész) szemantikai funkcióját is meghatározzuk, s így szervesen kapcsolódunk szinkrón leírási modellünk alapelvéhez. (A feldolgozás alapjául a Nyírbátori és a Pápai járás helynevei szolgáltak.)

Metonimikus helynevek az alábbi jelentésösszefüggésekben keletkezhetnek:

a) h e l y > a h e l y, a h o l e z t a l á l h a t ó

A helynevek sajátos jelentésfunkciójából adódóan ez a legnépesebb csoport. Olyannyira összetett, hogy a jelentésviszonyok további finomítását is célszerű el-

végezni, a különböző helyfajták kapcsolatának elemzésével. Előrebocsátom, hogy a metonimikus változáson átmenő szavak között köznevek éppúgy találhatók, mint tulajdonnevek (helynevek).

f o l y ó > a t e r ü l e t, ahol található

A Pápai járásban különösen gyakran előfordul (43 névben), hogy egy-egy területet a mellette, rajta elfolyó patak nevével neveznek meg. A nagyobb folyók neve sűrűn kap ilyen új jelentést: *Marcal* (21-szer!), *Gerence, Cuha, Darza.* Döntően egyrészes, deetimologizálódott vagy elhomályosulóban lévő nevek *(Séd, Csörgető, Görgő)* vesznek részt a folyamatban. Alig van olyan köztük, amelynek szintagmatikus szerkesztéssel alkotott párja *(Gerencei/dűlő)* is van. A folyónév és a metonimikus eredetű területnév poliszemantikus viszonya szinte kivétel nélkül fennmarad: csak 3 esetben nem él már az elsődleges név. Az új név az esetek háromnegyed részében tovább alakul: az 'X folyó mellett fekvő terület' funkciójú névhez gyakran az elhelyezkedést pontosabban leíró *(Dermai/Marcal, Alsó/Marcal)* vagy a tulajdonost megjelölő *(Elek/Marcal)* bővítményrészt kapcsolnak. Ezáltal nemcsak lexikálisan, hanem szerkezeti szinten is kétrészes névként funkcionálhatnak. A Nyírbátori járásban csupán egy ilyen névre *(Kis/folyás)* bukkantam.

k ú t, f o r r á s > a t e r ü l e t, ahol található

A változástípus csaknem minden vonatkozásban ellenpontja az előbbinek. A Nyírbátori járásban jóval több ilyen név van (45), mint Pápa környékén (9). A mai névállományban gyakoribb az olyan név, amelynek szintagmatikus szerkesztéssel alakított párja *(Büdöskúti/dűlő)* is van, mint az olyan, amelyik egyedül áll. Az elsődleges kútnév, forrásnév fennmaradásáról mindössze 3 esetben van tudomásunk. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy ezek a vízvételi helyek megszűntek (egyébként a névtárak sok ilyen nevet is tartalmaznak). Az adatközlők ugyanis többször azt jelezték, hogy a területen volt ugyan kút, de annak nem volt neve (Nyírbátor: *Fickút, Hordóskút*). Máskor pedig a metonimikus átvitel még homonímiát is okozott: a határ valamely más részén azonos nevű kút is található az adott településen (Nyírbátor: *Nagykút, Gulyakút*). A változás jellegzetesen a bővítményrész + *kút(ja)* szerkezetű neveket érintette, egyrészes név *(Forrás, Bodon)* ritkán használatos metonimikusan. Területnévként ezek természetesen kivétel nélkül egyrészesek: 'X forrás, kút körüli (ti. terület)', de nyilvánvalóan a lexikális összetettség akadályozta meg — a folyónevektől különbözően — a metonimikus név jelzővel való további bővítését (mindössze 5 névben van erre példa: *Kis/* és *Nagy/Pásztorkút)*.

á l l ó v í z > a t e r ü l e t, ahol található

Jellegzetességeit tekintve a két előző típus sajátosságait elegyíti. A két vidéken csaknem azonos számban (8, 9) fordulnak elő. Grammatikai szerkesztéssel alakult párja *(Kistói/dűlő)* 6 névnek van. Az elsődleges víznév egyetlen névben sem maradt fenn, ezek kivétel nélkül bővítményrész + *tó, víz* szerkezetűek voltak. A lexikális összetettség itt sem igényelte további bővítményrészeknek a metonimikus nevekhez való kapcsolását. Két név (Nyírbátor: *Mohos, Csukás*) alakulásában a je-

lentésbeli és a szerkezeti változások szételemezhetetlen szövedékét láthatjuk (mint a korábbiakban bemutatott *Varjú/domb* stb. esetében).

á l l ó v í z > a f o l y ó , amely belőle kiömlik

Egyetlen Pápa környéki névben figyelhető meg: a *Bakató* eredetileg állóvíz neve volt, de így hívják a belőle eredő kis eret, sőt távolabb a patak melletti szántókat is (ez utóbbit a folyó > terület változások között vettem figyelembe). Olyan nevet az átvizsgált két névtárban nem találtam, amelyben a kút, forrás > a folyó, amely abból ered változás mutatkozna.

ú t > a t e r ü l e t , ahol ez vezet

Pápa környékén gyakoribb (17), mint a Nyírbátori járásban (8). Ottani névalkotó szerepének aktívabb voltát az is mutatja, hogy szintagmatikus szerkesztésű névpárral, illetőleg anélkül nagyjából egyenlő arányban találhatók meg, míg Nyírbátor környékén csak ilyen párral fordulnak elő: *Encsencs(i) út — Encsencs(i) úti dűlő.* A különbség abban is megmutatkozik, hogy a Pápai járásban a nevek kétharmadában eltűnt az alapnév *(Hátút, Hajlósút),* a Nyírbátoriban viszont csak egy ilyen *(Középút)* található. A változáson átmenő nevek általában bővítményrész + *út(ja)* szerkezetűek, Pápa vidékén azonban a deetimologizálódott *Csapás* (eredetileg 'marhahajtó út') is előfordul metonimikusan. A *Csapás* földterület melletti út neve ennek megfelelően: *Csapási/út.* A lexikális kétrészesség következtében a metonimikus nevek nem bővülnek jelzői szerepű névrésszel.

ú t > a z é p ü l e t , amely mellette van

Besorolása határesetnek tekintendő, két, nyírbátori járásbeli, helységnévtárból adatolt névben *(Adonyi út, Fehértaji út)* figyelhető meg. A metonimikus használat ez esetben azonban nemigen hoz létre új helynevet, hiszen az *X az Adonyi úton lakik* típusú mondatokban a megfelelő helynév tetszőleges épületre vonatkozhat.

m e z s g y e > a t e r ü l e t , amelyen húzódik

A Pápai járás 4 nevében fordul elő, egyrészes *(Megye),* illetőleg kétrészes *(Dereskemegye)* alapnévből alakulva. Az út > terület típusú változásokhoz hasonlít leginkább.

A további jelentéstípusok vizsgálata előtt megemlítendőnek tartom, hogy a metonímia alapjául szolgáló jel tulajdonnévi, illetőleg közszói jellegét gyakran nem könnyű meghatározni. A fenti változásokban — mint példáinkból is kitűnt — döntően helynevek vettek részt: a kétrészes, valamint az egyrészes deetimologizálódott nevek esetében ez egyértelműen megállapítható. Kétségeink leginkább a *Séd, Ér, Forrás, Bodon, Csapás, Megye* típusú neveknél merülhetnek föl: a történeti adatok azonban gyakran itt is tulajdonnévi jellegre utalnak. Az alábbi változástípusokban ezzel szemben a közszói helymegjelölések aránya feltűnően magas, olyannyira, hogy a helynévi előzményre külön is kívánatosnak látszik utalni.

é p ü l e t > a h e l y , ahol található

Mindkét területen viszonylag sok névben (23 és 16) fordul elő. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott névpárok *(Csárda — Csárdai/dűlő)* főleg Nyírbátor vidékén

találhatók. A nevek alig egynegyede alakult helynévből (ez inkább a Pápai járásban jellemző), az eredeti név is csupán 3 esetben maradt meg. A metonimikus átvitel alapjául a legkülönfélébb épületek — templomok, kocsmák, malmok stb. — megnevezései szolgálhattak. Az új jelentés túlnyomórészt valamilyen területnév: egy esetben *(Kápolna)* falurészt, kétszer (*Csóka, Betekincs:* mindkettő kocsmanévből) utcát jelöl. A folyamatban részt vevő elemek döntően közszói jellege miatt csupán a nevek lexikális szintjére vonatkozó megállapításokat tehetünk: a neveknek több mint a fele szóösszetétel *(Pusztatemplom, Serház).* Az egyetlen szótőből álló nevek közt több olyan van, amely már helynévként, szerkezeti változással, a metonímia bekövetkezte előtt alakult ilyenné (*Kalapács, Nyolcas:* malomnevekből; *Tulipános:* háznévből; *Becsaló, Lebuj:* kocsmanevekből stb.). Sajátos metonimikus utcanév a *Hatház* (Nyírbátor környékén kétszer is előfordul), valamint az *Ötrongyos* és a *Hatrongyos* (mindkettő a Pápai járásban). Ez utóbbiak hangulatilag azért erősebb töltésűek, mert az alapnév, a háznév szintén jelentésbeli szóalkotással (metaforikus szemlélettel és egyben tapadással) keletkezett.

é p í t m é n y > a h e l y , ahol található

Pápa környékén jellemzőbb (13), mint a Nyírbátori járásban (7). Szintagmatikus szerkesztéssel alakított névpárok éppúgy alig vannak köztük, mint olyanok, amelyek biztosan tulajdonnévi előzményre vezethetők vissza. Az építményfajták sokféleségéből adódóan az előzőhöz hasonlóan színes csoport ez is: hidak *(Kishíd, Palló),* szobrok *(Gombóc, Rókus),* kerítésfélék *(Sorompó, Szőlőkapu, Zöldkapu),* tégla- és szénégető helyek stb. nevei, illetőleg megjelölései egyaránt előfordulnak közöttük. A metonimikus név csak két esetben nem területjelölő (*Bürü:* híd, *Feketekapu:* út). Lexikális szerkezetüket tekintve a nevek háromnegyedében összetett szó található.

t e r e p a l a k u l a t > a h e l y , ahol található

Természetesen alakult helyeket *(Rókalyuk, Farkasgödör)* jelölő szavak éppúgy előfordulnak köztük, mint az egykori bányahelyek *(Agyaggödör, Fazekasgödrök)* megnevezései. A 21 névben nincs olyan, amelynek biztosan tulajdonnévi előzménye lenne. Egy kivétellel (*Földvétel:* falurész) mindegyik területet jelöl. Csak két olyan név van köztük (*Gödrök*: kétszer), amely lexikális szempontból nem szóösszetétel.

A metonímia fönt tárgyalt válfajai kivétel nélkül abba a csoportba tartoznak, amelyet KÁROLY SÁNDOR p a r s p r o t o t o metonímiának nevez (1970: 168). A táj egy részletének, a tájban lévő objektumoknak a nevét, megnevezéseit használják egy-egy nagyobb területi egység tulajdonnevéül. A névátvitel alapjául szolgáló helyek dimenzionális jellegében feltűnő azonosságokat tapasztalunk. A nagyobb területekhez képest vonalszerű, illetőleg pontszerű helyek jelentik az átvitelek bázisát. Az első csoportba a folyó > terület, út > terület, mezsgye > terület változások tartoznak, a másodikba pedig a forrás > terület, épület > terület, építmény > terület típusú átvitelek sorolhatók. De ide számítanak az állóvíz > terület, terepalakulat > terület változások is, bár ezekben a kiindulásul szolgáló helyek a

pontszerűnél kiterjedtebbek (talán: foltszerűek) is lehetnek. A két dimenzionális típus között nyelvi eltérések is mutatkoznak. Az első kategóriában szinte kivétel nélkül a tulajdonnevekre épül a változás, a másodikban a közszóké a meghatározó szerep, s ha elő is fordul köztük helynév, eredeti jelentésében (eltérően az első csoporttól) igen ritkán marad része a névkincsnek. A szintagmatikus szerkesztéssel alakított névpár megléte viszont a második kategóriát jellemzi, az elsőben jóval kevesebb az ilyen név.

A pars pro toto típusú metonimikus változásokkal ellentétes irányú t o t u m p r o p a r t e módosulásra (vö. KÁROLY 1970: 169) is vannak példáink, hogy jóval kevesebb, mint az előző típusban, az a dolog természetéből adódik. Egy nagyobb terület egészének neve ritkán, speciális esetekben lehet csak alkalmas arra, hogy kisebb részleteinek, helyeinek a megnevezője legyen. Egyetlen összefüggést tudunk vizsgált anyagunk alapján itt említeni:

t e r ü l e t > é p ü l e t (tanya), amely rajta van

A Nyírbátori járás tanyanevei között (20 névben) fordulnak elő ilyenek. Az elsődleges területnévi jelentés minden esetben megmaradt. Szintagmatikus szerkesztéssel alakított névpárja a nevek felének van csupán, ezek sem a szokásos területnév + *-i* + *tanya* szerkezetűek, hanem képző nélküliek *(Homoktag/tanya, Sőreföld/tanya).* Egyrészes és kétrészes nevek egyenlő arányban találhatók az alapnevek között, az egyrészeseket a *tanyá*-val kiegészítve látszólag más típusokhoz tartozó neveket kapunk (*Gyilkos/tanya, Keskeny/tanya* 'tanya, amely a Gyilkosban, ill. a Keskenyben van'). Megemlítem, hogy a tanyanevek körében fordított irányú, tanyanév > területnév változást is megfigyelhetünk. Az ide tartozó csekély számú nevet (pl. *Cserepes*) természetesen az épület > a hely, ahol van típusú változásban vettem figyelembe.

b) n ö v é n y > a h e l y , ahol terem

A növénynevek metonimikus használatára régen fölfigyelt jelentéstani szakirodalmunk. CSŰRY szerint „a *dinnye* szó pl. nemcsak egy vagy több dinnyét jelenthet, hanem a Szamosháton így hívják a dinnyést, a dinnyével beültetett területet is. Megyek a *dinnyébe* mondják" (1929: 6). KÁROLY S. főleg gabonafajtákat és fákat jelölő szavakat sorol fel példái között (1970: 319). A jelenség a helynevek körében is megfigyelhető: növénynevet metonimikusan területek tulajdonneveként is használnak. Elvileg föltehető persze, hogy a növénynévből jelentésváltozással pusztán közszó lesz: *szőlő* 'gyümölcs' > 'hely, ahol terem', s ebből hasadással alakul ki a tulajdonnév. Példáink azonban legtöbbször eleve kizárják az ilyen változásokat. Másrészről pedig az is kétségtelen, hogy a névrendszerben előforduló modellektől meghatározva, azok mintájára is kialakulhatnak az ilyen nevek.

BÁRCZI szerint „ősi típus az egyesszámú növény-, fa-, bokornevek gyűjtő értelemben, 'erdő, liget, bozót' stb. jelentésben való használata: e közszói jelentésből ugyanis erdő, liget stb. földrajzi neve keletkezhetik (…) E típus felső korhatárát még nem vizsgálták meg, de úgy látszik, a XIII. században túl erősen ritkul, noha ilyen dűlőnév (tehát fiatal alakulás) ma is jócskán akad" (1958: 153). A névadási

mód napjainkban is aktív, a gyűjtőnévi jelentés leginkább azokban a helynevekben érezhető, amelyek termesztett — általában viszonylag ritka — növények neveiből alakultak: *Köles, Sáfrány, Baltacim, Paszkonca.* Fanevek is előfordulnak ilyen szerepben: *Cseresznyefa, Körtefa* 'vad gyümölcsfákkal tarkított erdők', *Jegenyefa, Rekettye, Tövisbokor.* Az építménynév > helynév változáshoz hasonlóak azok a metonimák, amelyek egy-egy jellegzetes, egyedül álló fa nevéből alakultak: *Egyesfa, Pokolfa, Pipafa, Körtefa.* A Pápai járásban 10, a Nyírbátoriban 3 ide tartozó nevet találunk; a nevek felének van szintagmatikus szerkesztéssel alakult párja is: *Cseresznyés/dűlő.*

c) á l l a t > a h e l y , ahol előfordul

BÁRCZI a településnevek között megemlíti, hogy „állatnevek ugyancsak előfordulnak egyesszámban, képző nélkül, (…) ezek azonban valószínűleg előzőleg többnyire személynevek voltak, s abból váltak földrajzi névvé" (1958: 153). Igaz, kevés példánk van az állatnevek metonimikus használatára a mikrotoponimák között: *Bébic, Tücsök, Göböly, Ragadály,* mégis lehetségesnek kell tekintenünk a közvetlen névátvitelnek ezt a válfaját is.

d) s z e m é l y > a h e l y , ami a tulajdona

A településnevek között ismert, sokat elemzett típus; a fejezet összefoglalásában visszatérek a legfontosabb problémáira. Viszonylag gyakran előfordul mindkét területen (15, 14). Általában tulajdonnévi szerepű személynév áll ilyen funkcióban, leggyakrabban családnév: *Bogács, Dorozla, Doktorics, Pongrác, Kepics, Gorva.* Gyakori családnevek soha nem fordulnak elő közöttük, főleg az idegen eredetű, ritka nevek mennek át metonimikus változáson. A különlegesség iránti vonzalom a keresztnevek esetében is feltűnő: a *Mihály, Piroska* mellett ugyanis *Tilda, Elza, (Kis)Margit, Lilla, Zsuzsánna* szerepel. E csoport elemeinek megítélésében nagyon óvatosan kell eljárnunk, mert a változás gyakran nem a fenti jelentésösszefüggés alapján történt. Előfordult például, hogy a tulajdonos női keresztnevekkel jelölte meg a földjeit. Ezek természetesen nem metonimikus eredetűek, hanem az utcanévadásban megfigyelhető jelenséghez hasonlóan a nevek esztétikai, emlékeztető funkciója hangsúlyozódik a névadás pillanatában. A helynevek között vannak továbbá családnév + keresztnév *(Nagyferkó)* és ragadványnév — családnév *(Csatosmelkó, Nagybajuszúmelkó)* lexikális szerkezetűek is.

A tulajdonos(oka)t jelölő közszó is jelentheti birtokukat: *Pálosok, Méltó* (*méltó* 'méltóságos úr'), *Eklézsia, Bebírók* (itt a térképi feliratnak is szerepe lehet) és talán a *Cseszkó* (vö. ÚMTsz. *cseszkó* 'cseh'). Ide sorolandó a sokfelé ismert *Proletár,* amellyel kapcsolatban felmerülhet az ellipszis lehetősége is. Feltűnő azonban, hogy a 11 Pápa környéki névből csak háromnak van kétrészes névpárja: *Proletár/föld.* Elképzelhető persze, hogy a kategóriát tovább finomítsuk, hiszen a bérlő nevének átvitelét is ide soroltam, s pl. az *Eklézsia* név esetleg a 'papi jövedelem' jelentésre is visszavezethető. A differenciáláshoz azonban jóval nagyobb névanyag vizsgálata szükséges. Ebben a névátviteltípusban 3 épületnév kivételével egykori

földbirtokot, területet jelölnek a nevek. Szintagmatikus szerkesztésű névpárja 9 névnek van, mindegyik a Nyírbátori járásban található.

e) s z e m é l y > a h e l y , ahol lakik

Csupán egy név tartozik ide: *Lepojd* a neve egy köznek Gyarmaton, mert Leopold keresztnevű ember lakott benne. A jelentéstani viszony sajátos jellege miatt azonban nem tekinthetünk el a névcsoport felvételétől.

f) s z e m é l y > a h e l y , ahol történt vele valami

A Nyírbátori járásban két *Holtember* nevű erdőrész is van (halottat találtak és temettek el ott), Veszprémvarsányban *Balázs Kata* egy fenyves neve.

g) e s e m é n y > a h e l y , ahol megtörtént

Az *Emberhalála, Borbélyhalála, Péterakasztó, Csillagdöglő* típusú neveket sorolom ide. Szemantikai tartalma az előző csoportbeli nevekéhez hasonló, a tipológiák együtt is emlegetik őket az eseménynevek kategóriájában. Nagyon lényeges nyelvi különbség mutatkozik azonban köztük: az egyikben személyt, a másikban magát az eseményt jelölő szó utal egy-egy történésre, s ezen keresztül a helyre magára.

h) c s e l e k v é s > a h e l y , ahol végzik

A földrajzi köznevek eredetét vizsgálva feltűnik, hogy „a cselekvés neve gyakran a cselekvés helyének a megjelölőjévé válik" (CSŰRY 1929: 24), példaként a *járás, kerület, menés, tilalom* szavakat említhetjük. Az átvizsgált tulajdonnevek között mégis csak egy-egy példát *(Fáiszat, Fajzás)* találunk rá. A szó eredeti közszói jelentése ('tűzre való fa szedése az erdőn', vö. ÚMTsz. *fáészat*) már egyik helyen sem él.

Az említett nyolc metonimikus névátviteli típuson kívül más jellegűek is előfordulhatnak a helynevek alkotásában. Áttekintésünk több okból sem tarthat igényt még a viszonylag teljes vázlat rangjára sem. E téren teljesen hiányoznak a szakirodalmi előzmények. A közszói poliszemantikus viszonyok nem szolgálhatnak a leírás keretéül, hiszen az ott számbavett típusok közül itt csak egy-kettő alkalmazható, ezek további finomítását kell éppen elvégeznünk a történeti helynévtipológiában. Két járás helyneveit átvizsgálva is viszonylag szerény névanyag áll rendelkezésünkre az elemzéshez: a Nyírbátori járásban 155 (száz objektumra négy név esik), a Pápai járásban 160 név (itt száz objektumra csupán másfél név jut) alakult metonímiával. A több mint 300 helynév sem alkalmas természetesen arra, hogy ezek alapján akár csak egy viszonylag teljes kategóriarendszert is fölépítsünk. Erre megnyugtatóan csak a jelenségnek a magyar névanyagban való teljes körű felmérése kapcsán kerülhet sor.

A metonimikus névalkotással kapcsolatos problémákat célszerű egy másik — ha úgy tetszik keresztirányú — megközelítésből is érinteni. A névátvitelen átment nyelvi jel szófaji természete alapján közszók és tulajdonnevek (helynevek és személynevek) metonimikus helynévi használatáról beszélhetünk. Ezzel a kiindulással — mintegy közös nevezőről — szerencsésebben szembesíthetők eredményeink a korábbi szakirodalom megállapításaival.

A jelentésbeli névalkotás közszavakra, illetőleg tulajdonnevekre támaszkodó formáit az orosz nyelvű szakirodalomban más terminusokkal jelölik, ezzel is hangsúlyozva a két jelenség közti eltéréseket. Az o n i m i z á c i ó a közszavaknak a tulajdonnévi rendszerbe történő átmenetét, a t r a n s z o n i m i z á c i ó pedig a tulajdonnevek osztályváltását jelenti. A helyneveknek a szomszédos területekre való átvitelét pedig néha az i r r a d i á c i ó műszóval jelölik meg (NYEPOKUPNIJ 1986: 46–8).

A közszói eredetű metonimikus helynevek közül a korábbi munkák jobbára csak a növény- és állatnevekből származókat említették, s ezekre is csak ritkán alkalmazták a névátvitel fogalmát. Ezzel szemben a közszavakat csaknem mind a 8 jelentéscsoportban és altípusaikban ki tudtuk mutatni, ahol pedig nem szerepel ilyen név (személy > a hely, ahol lakik; állóvíz > a folyó, amely belőle kiömlik), az pusztán a gyér adatolás következménye. Talán csak az egyetlen totum pro parte jelenségben (terület > az épület, amely rajta van) nem valószínűsíthető a közszavak alkalmassága. Különösen feltűnő, hogy a nagyszámú pars pro toto típusú névátvitel közszói lehetőségeire nem utaltak a korábbi névtani leírások.

A szintagmatikus szerkesztéssel és a szerkezeti változással keletkezett nevek között már láttuk, hogy a meglévő helyneveknek milyen jelentős szerepük van az új nevek keletkezésében. A jelentésbeli névalkotás több kategóriája is bizonyítja ezt. Különösképpen sok helynév kap metonimikus úton új jelentést: a hely > a hely, ahol ez található típusú változások minden válfajában előfordulhat ilyen átalakulás. Példáink azt mutatják, hogy a mikrotoponimák között legalább olyan gyakori a jelenség, mint amilyennek ezt a szakirodalom is bemutatta a településnév-alkotás terén. Helynévtipológiáink, ha meg is említették a hasonló névátviteleket, a név változásának fogták fel csupán, névalkotási típusként nem értelmezték. A metonimikus változáson átment helynevek funkcionális szerkezete minden esetben megváltozik. A helynevek alaki viselkedése, toldalékolhatósága is külön figyelmet érdemel. Az új jelentés megszilárdulását, a név eredeti jelentésének elhomályosulását jelezhetik a helyragos formák is. A természetes szemléleten alapuló, külső, laza helyragokat *(a Hátút**hoz** megyek, a Büdöskút**nál** voltam)* fölválthatják a belső vagy a külső, szoros helyviszonyt kifejező toldalékok *(a Büdöskút**ban** kaszáltam, a Hátút**on** szántottam).* A változás részleteinek, körülményeinek felméréséhez azonban ez esetben is nagyobb névanyag vizsgálatára lenne szükség.

A puszta személynevek helynévi használata régóta foglalkoztatja a szakembereket, hiszen a névtípust Európában egyedülálló, jellegzetesen magyar névadási formának tartják. Egy lényeges ponton, az ilyen jellegű helynevek keletkezési idejét illetően azonban megoszlik a kutatók véleménye. A kérdés nagyon fontos, hiszen valamiféle kronológiai törvényszerűség megállapításával a csoportba tartozó minden névnek kormeghatározó értéke lehet. A régebbi, sokak által vallott vélemény szerint ez a névadási gyakorlat az ómagyar kor első felére jellemző (MELICH 1925–29: 357, KNIEZSA 1943: I, 126, BENKŐ 1947a: 35, BÁRCZI 1958: 158, KÁLMÁN B. 1989a: 152). SZABÓ T. ATTILA igen nagy névanyagot — főleg határrész-

neveket — átvizsgálva azonban megállapította, hogy a típus a legutóbbi időkig aktív névalkotó szerepű (1940a: 85, 1940b: 127–8). Megerősítik ezt INCZEFI kutatásai is: három olyan dűlőnevet említ, amely a XVIII. század folyamán alakult puszta személynévből helynévvé (1970a: 112–3).

A ma puszta személynévi alakú helynevek természetesen más úton, a névben egykor meglévő földrajzi köznévi tag eltűnésével, azaz szerkezeti változással is létrejöhettek. A SZABÓ T. ATTILÁtól is említett lehetőséget (i. m. 85–6) azonban nem szerencsés kizárólagosnak tartani (vö. BENKŐ, i. h.). LŐRINCZE is másodlagosnak mondja az újabb kori névadásban létrejött hasonló helyneveket, ugyanakkor arra is utal, hogy a típus elterjedtsége nyelvterületenként eltérő lehet: szerinte a Dunántúlon alig találunk rá példát (1947: 19). Ennek azonban inkább az lehet az oka, hogy nemcsak LŐRINCZE dolgozatának megírásáig, de napjainkig is alig jelentek meg nagyszámú történeti névanyagot is közlő munkák a Dunántúlról, míg az erdélyi iskola jóvoltából a nyelvterület keleti fele helynévtörténetileg sokkal jobban ismert. KÁZMÉR az Alsó-Szigetközből csak egy nevet mond nagy valószínűséggel ide tartozónak, de adatai közt majd egy tucat további olyan található, amely legalább annyira tartható újabb keletkezésűnek, mint az ősi névadás termékének (i. m. 43–8).

A puszta személynevek helynévvé válásának végső indítékát a szakemberek — a terminológia és a történeti ismeretek változását ezúttal nem tekintve — nagyjából azonos tényezőben látják. Gyökereik ezek szerint a nomadizáló életformába nyúlnak vissza, amikor a helyeket még csak az éppen rajta tartózkodó ember után volt célszerű megnevezni. KERTÉSZ MANÓ a prelogikus gondolkodás elemeit fedezi fel a névadásban, s az embernek és a földnek az azonosítását látja benne (1939: 33). A birtoklástörténeti mozzanatot, amely a birtokos és birtokrészének szoros tudati összekapcsolását jelenti, szinte minden helynévben meglevőnek mondja a szakirodalom. Megfigyeléseim azonban azt mutatják, hogy bizonyos körülmények között a birtoklás tényének háttérbe szorulása vagy éppen megszűnése is lehet a névadás alapja.

A fentieken kívül azonban figyelembe kell venni egy olyan tényezőt is, amelyre SZABÓ T. A. már KERTÉSSZel vitázva, illetőleg hozzá kapcsolódva régebben emlékeztetett: a beszélőben szerinte továbbélnek „bizonyos prelogikus gondolkodási csökevények. Így élhet és élt is pl. a nomád névadás s z o k á s a is" [én ritkíttattam: H. I.] (1940b: 128). A puszta személynevek helynévi használatában nem csupán a gondolkodásbeli, a birtoklástörténeti hátteret kell keresnünk, hanem a névrendszerbeli meghatározottságot is látnunk kell mögötte. A beszélők a nyelvi tudatukban tükröződő helynévmodell mintájára — bizonyos szemantikai feltételek között — bármikor létrehozhatnak ilyen jellegű neveket. A névtípus kedveltsége természetszerűen koronként, területeként eltérő lehet. Végső soron — részben — ez a modell ad lehetőséget a személynévből és földrajzi köznévből álló helynevek ellipszisére is. A névadási modell elevenségét mutatja az is, hogy a névhasználók gyakran olyankor is az egykori tulajdonos nevét látják a helynévben, amikor erről már tudomásuk nem lehet (lásd pl. a Pápai járásban: *Pongrác* 47/117, *Szente* 1/28,

2/36), sőt más eredetű helynévnek is adhatják efféle magyarázatát (lásd *Döbrés:* HOFFMANN 1984–85: 107). Kiigazításra szorul az az egynemű kép is, amely a puszta személynév szemantikai funkciójáról megrajzolódott. A valóban leggyakoribb 'személynév > a hely, amely a tulajdona' változás mellé más jelentésviszonyokat is fel kell vennünk, hiszen — mint láttuk — a személy neve utalhat lakóhelyre, történésre, eseményre stb. E téren is azt tapasztaljuk tehát, hogy a korábbi merev, kizárólagossá tevő megközelítéseket több oldalról is oldanunk kell.

3.3.2. Metaforikus helynévalkotás

Metaforikus úton keletkezett helyneveink igen színes, stilárisan is gazdag névcsoportot alkotnak, névtani szakirodalmunk is szívesen foglalkozik velük. A helynévtipológiák ide vonatkozó fejezeteit azonban nem mindig könnyű megtalálni: ennek egyik oka a terminushasználat különbözősége. Képzettársítással keletkezett nevekről ír KÁZMÉR (1957: 42–3, 65–6), BENKŐ (1947a: 32) és PESTI JÁNOS (1970: 101–3). INCZEFI az asszociációs név terminust használja (1970a: 72, 87–9; 1973b: 466–7), MEZŐ pedig képzetasszociációs neveket említ (1982: 202). Az eltérő terminushasználat szemléletbeli különbségeket is takar: a különböző alapelvek, osztályozási szempontok miatt a fenti kategóriák tartalma is más és más. Erre már KÁZMÉR is utalt, megjegyezve, hogy „a névtipológiákban elhatárolásuk [ti. a képzettársítással keletkezett neveké] nem mutatkozik egyöntetűnek" (i. m. 42).

A finnországi névkutatók az asszociációs nevek (assosiaationimi) egész sor típusát tartják nyilván: köztük az összehasonlító (vertailu-), a szójáték (sanaleikki-), a metonimikus (metonyyminen), az ellentétes (vastakohta-) és a variált nevek (variointinimi) csoportját (lásd a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 megfelelő címszavait).

A képzettársítás, az asszociáció fogalma nem nyelvi folyamatokat jelöl, hanem azok gondolkodásbeli, tudati hátterét: következésképpen más síkon helyezkedik el, mint nyelvi alapú történeti helynévtipológiánk osztályai. A névalkotás folyamatában természetesen ezeknek — a jobbára a pszichológia érdeklődési körébe tartozó — kategóriáknak is van szerepük. A tudati működés asszociatív kapcsolatai azonban különböző nyelvi formákban realizálódhatnak: a történeti elemzés ezeknek a megvalósulásoknak a nyelvi feltételeit, körülményeit, jellegzetességeit vizsgálja. A tudati asszociációk a metaforikus neveken kívül jelentős szerepet játszanak a metonimikus névadásban, a nevek költöztetésében, az indukciós névadásban, a népetimológiás alakulatok, sőt a deetimologizálódott nevek keletkezésében is. A metaforikus úton alakult neveket a jelentésbeli névalkotás körébe tartozónak tekintem: nem sorolom tehát ide az olyan, metaforikus szemléleten alapuló, szintagmatikus szerkesztéssel alkotott kétrészes neveket, mint amilyenek a *Pántlika/föld* 'keskeny, pántlika alakú (1) dűlő (2)', *Dívány/domb* 'díványhoz hasonló alakú (1) kiemelkedés (2)' stb.

A metaforát a jelentéstani, stilisztikai szakirodalom olyan névátvitelnek tekinti, amely „két fogalom közt fennálló tartalmi (külső vagy belső, néha funkcióbeli) hasonlóságon vagy hangulati egyezésen alapul" (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 90). A metaforát névalkotási folyamatként tehát — a helynevek jelentésszerkezetének sajátosságait is figyelembe véve — a fogalmi jegyek hasonlóságán alapuló névátvitelnek foghatjuk föl. KÁROLY SÁNDOR is figyelmeztet arra, hogy a metafora értelmezésében nem az azonosságra, hanem a fogalmi jegyek hasonlóságára kell a hangsúlyt helyeznünk, mivel „valójában nem azonosításról, hanem egy közös fogalom alá rendelésről van ilyenkor szó, hiszen elképzelhetetlen, hogy valaki akár a múltban is azonosítsa az ember fejét a káposzta fejével" (1970: 241). Másrészt fontos annak a kiemelése is, hogy az ember számára „a dolgok azonosságát nem azok külső tulajdonságai jelentik, hanem elsősorban az a funkció, amelyet az ő társadalmi élete közben a dolgok betöltenek" (uo.). A helynevek esetében ez azt jelenti, hogy a megnevezendő denotátum sokféle jellegzetességét, fogalmi jegyét ismeri ugyan a névadó ember (méretét, alakját, talajának minőségét, növényzetét stb.), mégis ezek közül legtöbbször csupán az egyiket, a számára valamilyen szempontból leglényegesebbet választja ki a megnevezéshez. Ha egy ilyen fogalmi jegy (pl. egy domb jellegzetes alakja) alapján úgy ad ezután tulajdonnevet a denotátumnak, hogy egy ugyanolyan sajátosságú tárgy (kemence, szénaboglya, kalap, a Badacsony) nevét használja fel erre a célra, akkor metaforikus megnevezéseket hoz létre.

A névadás alapjául szolgáló fogalmi jegy figyelembevétele természetes osztályozó szempontként kínálkozik a metaforikus nevek típusainak áttekintésében. Mivel az így létrejött egyrészes nevek csakis valamiféle sajátos jelleget fejezhetnek ki, a névszerkezeti elemzés általános, más névtípusokra is jellemző szemantikai kategóriáit ez esetben is használhatjuk: közülük azokat kell kiemelnünk, amelyek a metaforikus névalkotásban is megjelenhetnek. (A példaként említett nevek a Nyírbátori, a Pápai és a Tapolcai járásból valók. A névalkotási típus ritkaságára jellemző, hogy a több tízezer névformából csupán 99 metaforikus keletkezésűt találtam, s a szintagmatikus szerkesztéssel alkotottak között is mindössze 26 olyan van, amely metaforikus szemléletet tükröz. A csekély számú név arra a következetlenségre kényszerít, hogy az egyes jelentéstani csoportokban ez utóbbi, kétrészes névtípusból is felhasználjak némi példaanyagot. Ezt azonban mindenütt a névrészek határának megjelölésével jelzem.)

Magától értetődik, hogy a metaforikus nevek szemantikai kategóriái összekapcsolódnak a denotátumok fajtáival is. Az alakmeghatározás például természetesebb a domborzati nevek körében, mint a vízneveknél vagy az építményneveknél. Más oldalról közelítve az tűnik föl, hogy a szemantikai osztályok — részleteiben később megvilágítandó — összefüggést mutatnak a metafora alapjául szolgáló szó közszói, illetőleg helynévi, azaz tulajdonnévi jellegével.

A metaforikus nevek legjellegzetesebb, számban is legjelentősebb szemantikai csoportja az alakmeghatározó neveké. (Ez kitűnik INCZEFI GÉZA e témakörből írt

dolgozatából is: 1971.) Leggyakrabban domb, kiemelkedés *(Zsidókalap, Kályhaválla, Tekenős/hegy)* vagy bemélyedés, völgy *(Kosár/völgy, Teknő/völgy, Asztal/völgy)* megjelölésére használnak metaforikus neveket. Utak, utcák esetében görbeségük, kacskaringósságuk lehet kifejezésre alkalmas *(Lőcs/utca, Sarkantyú/ utca, Bikanyak),* néha pedig éppen feltűnő egyenességük *(Zsinór/út),* de ívben hajló földterületek is kaphatnak ilyen nevet *(Kaszakacs, Patkó).* A kerekség jellemezhet vizet, földterületet egyaránt *(Fillérke, Kör, Abrincsos).* Szűk, keskeny területet is megjelölhetnek metaforikusan *(Pántlika, Pántlika/erdő, Sodrófa/utca).*

A fenti jelentésviszonyok természetesen nem csak metaforikus úton fejezhetők ki: használhatnának egyszerűen *Nagy/domb, Lapos/völgy, Görbe/utca, Kerek/tó, Keskeny/föld* neveket is. A metaforikus szemléletű helynevek — különösen a jelentésbeli névalkotással keletkezett egyrészes nevek — stilisztikailag gazdagabbak, információtartalmuk jóval összetettebb. Ezzel magyarázható, hogy a helynévtipológiák gyakran említik ezeket humoros neveknek, a néphumor adta megnevezéseknek (ez azonban természetesen nem névtörténeti, hanem névstilisztikai kérdés).

A metaforikus alakmeghatározás persze vonatkozhat olyan sajátos formájú területekre, objektumokra is, amelyeknek más módon nehéz lenne az alakját kifejezni (*Fecskefarok:* Pesty adatközlője szerint „fecskefarok formára megy ki", *Gatyaszár/utca, Citera, U betű/dűlő, Ipszilonok* 'ilyen alaprajzú lakóházak', *Galambház* 'épület', *Napóleonkalapja* 'a zánkai gyermekváros bejárata'). A Balaton-felvidéken, főleg a Káli-medencében különleges helynévfajtákat, sziklaneveket is találunk. Ezek között több metaforikus eredetű is van: *Kiskalap, Nagykalap, Rétes/kő, Lacikemence, Nagykemence, Csótányháza, Ördögágya.*

A közszói eredetű metaforikus helynevek közt csak elvétve találunk olyanokat, amelyek nem alakmeghatározó szerepűek. Veszekedős, békétlen lakóiról, elhanyagoltságáról kapta több helyen is egy-egy falurész a *Dzsungel* nevet; távoli, kietlen terület a *Préri.* Az elhelyezkedés hasonlósága miatt nevezik *Rókalyuk*-nak a domboldalba bevájt kunyhósort, *Metró* a neve Tapolcán a föld alá süllyesztett nyilvános illemhelynek.

A metaforikus helynevek között természetesen nem tartjuk számon a teriomorf, illetőleg antropomorf szemléleten alapuló földrajzi közneveket: *hát, gerinc, nyak, láb* stb. A metaforikus jelentésváltozás ezekben a földrajzi köznévi jelentés kialakulása során ment végbe, így nem a névalkotás jellegzetessége. Határesetek azonban itt is előfordulhatnak. A Tapolcai járásban három vízátfolyónak is *Lúdgége* a neve, két sziklacsoportot pedig *Kőzsák*-nak hívnak. Ezek a másutt szokatlan megnevezések az adott területen (metaforikus eredetű) földrajzi köznévnek számítanak: a kötet szótári része tartalmazza is őket. Ennek megfelelően tulajdonnévként a hasadással keletkezett nevek között tarthatók számon.

Annak áttekintése, hogy a metaforikus nevek alapjául szolgáló közszók milyen fogalmi körből kerülnek ki, sajátos ellentmondást fed fel előttünk. A ritka, különleges helynevek jórészt nagyon is mindennapi tárgyak, dolgok (használati eszközök, berendezési tárgyak, ruhadarabok stb.) semleges stílushatású neveiből alakul-

tak. Olyan szó, amely közszói értékében is gazdag asszociativitású: *Csótányháza, Ördögágya, Napóleonkalapja,* alig található közöttük. A metaforikus helynevek stilisztikai töltetét tehát nem a név lexikális szintje adja, hanem a lexémáknak a névben betöltött funkcionális-szerkezeti felhasználási módja és szerepe.

Nyelvileg különös, sajátos jelenség maguknak a helyneveknek helynévként való metaforikus használata. SZABÓ T. ATTILA jó csokorra valót gyűjtött össze a *Jerikó, Csikágó, Bosznia*-féle határ- és településrésznevekből, hozzáfűzve, hogy ezek eredetét általában nehéz meghatározni, s hogy jobbára a „néplélektan érdekkörébe" tartoznak (1934: 170). A jelenség nyelvi arculatát is megismerhetjük azonban, ha a metaforikus erdetűek között vizsgáljuk az efféle helyneveket. J. SOLTÉSZ szerint „a tulajdonnévhez a rá vonatkozó történelmi, földrajzi, mitológiai, irodalmi stb. ismereteink olyan tudattartalmat kapcsolnak, amely az eredeti denotátumon kívül — hasonlóság, illetőleg érintkezés alapján — más egyedre, több egyedre is vonatkoztatható" (1979: 35). Példái között találjuk a „Páris, az én *Bakonyom*", „Debrecen, a kálvinista *Róma*" kifejezéseket. SZATHMÁRI ISTVÁN Ady helynévi szimbólumait vizsgálva a nevek konnotációjának fontosságát hangsúlyozza. A szimbólumalkotás oly módon történik, hogy „a költő (…) valamely földrajzi helynek kiemeli egy vagy több, a közösség tudatában is kisebb-nagyobb mértékben meglevő, ill. sokkal gyakrabban csak a saját meglátásából következő sajátságát (…), és a továbbiakban a földrajzi név már ezeknek az elvonatkoztatott, felnagyított és általános jelentőségűvé tett jelenségeknek a jelképe lesz" (1989: 175). A J. SOLTÉSZtól és SZATHMÁRItól más-más nézőpontból tárgyalt folyamat a kiemelés és az absztrakció logikai, jelentéstani műveleteit is tartalmazza: ugyanez az alapja a tulajdonnevek köznevesülésének is.

A jelenséget más oldalról, a névtelen helyek elnevezésének, a névalkotásnak a szándéka felől is megközelíthetjük. A névadó ember tudatában a megjelölendő hely egy jellemző vonása (pl. az, hogy 'hideg') olyan, általa ismert helynevet idéz fel, amelynek információtartalmában, konnotációjában — legalábbis számára, de gyakran másoknak is — ugyanez a motívum dominál: s elnevezi a falurészt, határrészt *Szibériá*-nak. Úgy is mondhatnánk: mivel *Szibéria* a hidegség fogalmát képviseli, mintegy szimbolizálja, felhasználható a denotátum ilyen szemantikai jegyének kifejezésére. A névadás a fogalmi jegyek hasonlósági érintkezésén alapul, így ezeket a neveket joggal tárgyalhatjuk a metaforikus helynevek között.

A helynevek metaforikus használatának belső tagoltságát, összefüggéseit nemcsak a rendelkezésre álló szűkös anyag (a 3 járásból összesen kb. 30 név) miatt nehéz bemutatni, hanem a jelenség természetéből adódóan is. Ugyanazt a jellegzetességet, fogalmi jegyet többféle helynévvel is kifejezhetik: a 'távoli hely' például lehet *Abesszínia, Sanghaj, Doberdó, Kínai/negyed;* másrészt pedig egy-egy helynév többféle sajátosság kifejezésére is fölhasználható: *Amerika* 'távoli (határrész)', 'gazdagok lakta (falurész)'. Sokszor nem állapítható meg egyértelműen az érintkezés fogalmi háttere, vagy éppen egyszerre többféle ok is szolgálhatott a névátvitel alapjául: például *Hortobágy* 'távoli, sík, puszta terület, ahol lovakat tartanak (a

Tapolcai járásban)'. Arra is van példa, hogy a metaforikusan használt helynevet valamilyen ellentétes fogalmi jegy jelölésére alkalmazzák: Makó legszegényebb részét *Bécs*-nek hívják (INCZEFI 1970: 151), *Amerika* a neve Salgótarján egyik szegénynegyedének (HLAVACSKA 1989: 14).

A helynévi alapú metaforák lényegesen kibővítik azt a szűk szemantikai mezőt, amelyben a közszói eredetű metaforikus helynevek felhasználhatók a denotátum egy-egy sajátos jegyének kifejezésére. A fentiekben már láttunk néhány példát a távol fekvő helyek metaforikus megjelölésére. A *Kisbakony* erdőt jelöl, a *Gecemán* bokros, fás legelő neve, bortermő terület a *Kistokaj* és a *Kisbadacsony.* A hely, falurész lakóira utal a *Sanghaj* (cigányok lakta utca), főleg munkások élnek az *Angyalföld* nevű falurészben. Többfelé előfordul, hogy *Lordokházá*-nak nevezik a hivalkodóan gazdag bérházakat. A hely funkciójára utal a *Betlehem* (istálló, major neveként ötször is előfordul a vizsgált anyagban: ezeket legutóbb BALASSA IVÁN tekintette át érdekes tanulmányban: 1991); lovakat tartanak a *Kishortobágyon*-on, a *Fehérház* irodaépület neve.

Ha a metaforikus névadás alapjául szolgáló helynevek származási körét tekintjük át, feltűnik, hogy különösen sok közöttük a magyar nyelvterületen kívüli név. A névadók ezeket személyes emlékekből — katonaság, hadifogság *(Doberdó, Szibéria),* kivándorlás és hazatelepülés *(Amerika, Brazília)* — éppúgy ismerhetik, mint hallomásból, a sajtóból stb. *(Abesszínia, Sanghaj).* Egészen újak is vannak közöttük *(Fehérház, Lordokháza).* A legismertebb bibliai helynevek *(Betlehem, Getsemáné)* is szerepelnek. A magyar helynevek közül csak igen ritkán használják fel egy-egy közeli hely megnevezését (pl. a Tapolcai járásban: *Kisbakony*); talán a távolabbi helyek kevésbé ismert volta, a csupán egy-egy jellegzetességük ismeretére korlátozódó szemlélet ennek a magyarázata. A szinte nemzeti jelképnek tekinthető nevek *(Tokaj, Hortobágy, Badacsony)* mellett olyan újabbak is szerepelnek, mint az *Angyalföld,* a *Rózsadomb,* vagy a 60-as évek filmsikerére utaló *Villanegra* (egy magányos erdei ház neve).

Érdemes megemlíteni, hogy MIKESY SÁNDOR főúri birtokokról idéz jellegzetes metaforikus neveket. A névadás körülményeit ilyenkor általában nem túl nehéz földeríteni. Így került Ibrányba a latin *Tusculanum* 'Cicero nyaralóhelye' *Tuskolány* formában, Nagykállóba pedig az *Elysium* (Ilizium) vagy a *Champs-Elysées* és a *Bellevue* (1964: 351).

A helynévi eredetű metaforikus nevek között több olyat is találunk, amely a *kis* jelzővel fordul elő. Ezeket a neveket szerkezeti szempontból egyrészesnek kell tekintenünk, hiszen a jelző nem magára a denotátumra vonatkozik (soha nincs például jelző nélküli vagy *nagy*-gyal alakult névpárjuk), hanem mintegy hasonlító szerepe van: a *Kis-Szibéria* azt mondja el denotátumáról, hogy 'majdnem olyan hideg, mint Szibéria'. A *kis* jelzőnek közszói szerkezetekben is lehet hasonló szerepe (pl. Valóságos *kis* Amerika ez a hely!).

A metaforikus nevek azon rétegét, amely etimológiailag áttetsző helynéven alapul, különösen óvatosan kell kezelnünk. A *Fehérház, Rózsadomb*-félék ugyanis

természetesen gyakoriak a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott kétrészes nevek csoportjában. Jelentésszerkezetük ilyenkor: 'fehérre festett falú (1) épület (2)', 'vadrózsával benőtt (1) kiemelkedés (2)'. Metaforikus névnek csak akkor tarthatjuk őket, ha a megnevezés körülményeivel teljesen tisztában vagyunk, s az kétségtelenül azt bizonyítja, hogy 'az USA elnökének rezidenciája', ill. 'Budapest elegáns városrésze' jelentésű nevek helynévi felhasználásáról beszélhetünk. Más példákat is említhetnénk, amelyek az e típusba tartozó nevek igen körültekintő vizsgálatára figyelmeztetnek bennünket. A vanyolai (Pápai járás) *Balkán* a falu legszélső dűlője, de mégsem távoli határrészre utaló név, hiszen a kötetből megtudjuk, hogy az első világháború után hosszabb ideig dohányt termeltek benne, azaz valójában a termelt növény *(Balkán dohány)* nevének metonimikus átviteléről van szó.

A metaforikus úton keletkezett nevek eddig áttekintett típusaiban találunk olyanokat is, amelyek nem lexémák jelentésváltozásával keletkeztek. A *Csótányháza* 'szikla', *Kisamerika* nevekben szerkesztett szintagmákat találunk. Mégsem a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek között kell tárgyalnunk őket, hanem a történeti tipológiának a jelentésbeli névalkotással foglalkozó fejezetében. A jelenség megítélésének elvi alapja itt is az, hogy milyen nyelvi változáson alapul egy-egy hangsor névsége, miféle tényezők tesznek alkalmassá egy-egy morfémakapcsolatot a névként való funkcionálásra. A fenti esetekben ezt a mozzanatot nem a megszerkesztésben találjuk meg, hanem a jelentés megváltozásában. Felfogásunk így a jelentéstan általános megállapításainak is teljesen megfelel: a jelentésváltozások nemcsak a lexémákat, hanem a szintagmákat is érinthetik. A nevek funkcionális szerkezete is alátámasztja álláspontunk helyességét: a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek mindig kétrészesek, a metaforikusak (a kérdéses altípus is) csak egyrészesek lehetnek.

A metaforikus nevek alábbi csoportjában csakis szintagmatikus szerkesztettséget mutató nevek találhatók. A szerkezet főtagja mindig földrajzi köznév *(vár, tanya, kunyhó, temető),* a bővítmény pedig egyetlen szemantikai jegyet jelöl meg, azt, hogy valamiből sok található a területen. A *Kacsavár* határrésznév például csupán egyetlen információt ad meg a denotátumáról, azt, hogy ott sok vadkacsa él. A helynév egyrészes (ezért sem tarthatjuk szintagmatikus szerkesztéssel alakult névnek), a *vár* elemnek a névben nincs a hely fajtáját megjelölő névrészszerepe, csupán — a lexikális szerkezet szintjén — mintegy helynévszerűbbé teszi a nevet.

A névtípus szemantikai tartalma főleg gazdag állatvilágra vonatkozik: *Békavár, Kecskevár, Tetűvár, Rókavár, Bagolyvár, Madárkunyhó, Szarkatanya, Rókatemető, Póktemető,* de az ott lakó emberekre is utalhat: *Cigányváros, Ferencváros* (több Ferenc nevű lakik az utcában), *Katonavár* (ilyen családnevűek laknak az utcában), *Gogyvavár* (Tapolcafő gúnyneve: a tapolcafőieket *gogyvások*-nak 'golyvás' nevezik), *Bundavár.*

A nevek teljesen „szabályosnak" tűnnek föl, látszatra beillenek a nevek többségét adó kétrészes névtípusok közé. Ezen névmodellek hatása lexikális alkatuk meg-

formálásában kétségkívül szerepet is játszik. A hangsor denotátumokra vonatkoztatása azonban már jelzi a lexikális és a funkcionális-szerkezeti szint közti ellentmondást, feszültséget, s ez e neveknél is stilisztikai érték forrásává válik.

A metaforikus nevek gazdag asszociativitásának, erős stilisztikumának következménye, hogy használati értékük korlátozottabb: humoros, játékos jellegük miatt kiszorulnak bizonyos kommunikatív helyzetekből. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy e nevek jó része élőnyelvi gyűjtésekből került elő, történeti adatunk jóval kevesebb van róluk. A lejegyzők talán nem találták eléggé komolynak, hivatalosnak az ilyen helyneveket ahhoz, hogy térképeken, határjárási jegyzőkönyvekben stb. is föltüntessék őket. Pedig minden bizonnyal a helynévadás ősi rétegébe tartoznak.

3.4. Indukciós névadás

A fogalom teljesen ismeretlen hazai névkutatásunkban. Azokat a neveket sorolom e névkeletkezési típusba, amelyek létrejöttében döntően a meglévő helynévrendszer indukáló hatása nyilvánul meg. Megjelölésére elképzelhetőnek tartom a r e n d s z e r a s s z o c i á c i ó s n é v terminust is: egy adott helynévrendszer etimológiailag átlátszó, motivált, a nyelvtudat számára leíró jellegűnek felfogott nevei által kiváltott asszociációk jelentik a névadás alapját. (Az alább elemzett nevek a Nyírbátori és a Tapolcai járásból valók.)

Nyírbátorban egy városrészt *Szagos*/*telep*-nek neveznek, ez a „Tulipán utca, Gyöngyvirág utca és Szegfű utca területének a megjelölése. Tréfás elnevezés, az utcanevek alapján született" (i. m. 102). A név alaprésze *(telep)* a denotátum fajtájára utal ugyan, a bővítményrész azonban csak látszólag leíró jellegű: a keletkezés körülményeit nem ismerve 'olyan telep (1), ahol jó (vagy inkább rossz) szagot érezni (2)' funkcionális szerkezetűnek vélhetnénk. Létrejötte azonban kizárólag más nevek indukáló hatásának következménye, a névszerkezetet így leginkább az 'olyan telep (1), ahol szagos (virág) nevű utcák vannak (2)' formában írhatjuk le. Ugyanitt, a Zsidó-temető közelében található a *Jeruzsálem*/*utca,* Raposkán a templom körüli területet *Vatikán*-nak nevezik. Sáska természetvédelmi területén található egy 8-10 méteres szobor alakú szikla, a *Kőember,* más néven *Emberkő*/*szikla.* Néphagyomány, szokás, mondóka is kapcsolódik hozzá. Ettől néhány kilométerre, egymáshoz közel találjuk a *Kőasszony*/*sziklá*-t és a *Vénember*/*hegy*-et. Ezek nem alakra utaló metaforikus nevek, mint a *Kőember,* hanem ennek hatására, mint egy névlánc újabb szemei keletkezhettek egykor. A metaforikus eredetű salgótarjáni *Amerika* telep közelében egy kolóniasort *Kanadá*-nak neveznek (HLAVACSKA 1989: 42). E név funkcionális szerkezete még nehezebben határozható meg, leginkább a '(telep), amely közel van, emlékeztet az Amerika nevű telepre' formában fejezhető ki.

Az indukciós névadás valójában a beszélők, névalkotók nyelvi tudatában meglévő rendszertani kapcsolatokon alapul. Az egyes emberek által ismert néhány

száz, ezer mikrotoponima a névalkotási modellek szerinti asszociatív összefüggések sorában van jelen nyelvi (lexikális) elemkészletükben. Az *Alsó*/*Séd* természetszerűen idézi fel a *Felső*/*Séd*-et, a *Cseres* a *Füzes*-t, az *Egres*-t és a *Kőrises*-t. A nevek ilyen összefüggését bizonyítja a névgyűjtők számára ismerős szituáció, amelyben az adatközlő a névadás alapjának indokaként azt említi, hogy „ha van *Homokszer,* hát legyen *Agyagszer* is". A névbokrok, névláncok keletkezése is az efféle rendszerbeli kapcsolatokat tükrözi.

Ez a név — név közötti asszociatív kapcsolat végső soron minden név keletkezésében szerepet játszik. Az indukciós nevek sajátos vonása az, hogy a denotátumra vonatkozásuk, ilyen értelmű motiváltságuk részben külsődleges: éppen ezért leíró jellegük sincsen vagy csak részleges. Az indukciós nevek között gyakran találunk metaforikus eredetűeket. A különlegesség, ritkaság ez esetben újabb szabálytalanság, a tipikustól való eltérés forrásává válik: az indukált név is a metaforikus nevekre jellemző nyelvi formában jön létre, ezáltal pedig erős stilisztikai töltetet is hordoz.

Az indukciós névkeletkezés kiváltó motívuma könnyen feledésbe merülhet, mivel a névkeletkezésben nem a név — név, hanem a név — denotátum összefüggés számít normatívnak. Ennek megfelelően a nyelvi elemzőképesség ott is ezt a kapcsolatot keresi, ahol az valójában nem is létezett. Részben ez magyarázza, hogy az indukcióval keletkezett neveket igen nehéz felismerni, s gyakran nem könnyű eldönteni azt sem, hogy a névbokrokban melyik lehetett az eredetileg meglévő, indukáló tag, s melyik az indukált. A salföldi *Cimbalom(dűlő)* indukciós keletkezését az valószínűsíti, hogy a szomszédos Nemesgulácson lévő *Citera(szőlő)* típusú nevek másutt is előfordulnak, s valószínűleg alakmeghatározó metaforikus eredetűek lehetnek. Az azonos fogalmi körből való, inkább csak egymás által motivált nevek esetében is indokolt az indukciós névkeletkezés föltételezése, még akkor is, ha az elsődlegesség kérdését nem tudjuk eldönteni, s az adatközlők mindkét nevet motiváltnak mondják (mivel ez gyakran csupán utólagos kapcsolatteremtés név és denotátuma között). Ilyenek az *Orgona* és *Szószék* (sziklák Szentbékállán), a *Barát* és *Apáca* (sziklák Badacsonytördemicen), a *Kányavár, Kecskevár* és *Tetüvár* (közeli dombok Sáskán), a *Szűz*/*kút* és *Kurva*/*kút* (Lovászpatonán), a *Csizmás* és a *Kapcás*/*tag* (egymáshoz közeli szántók Pápán).

Sajátos változata e névadási formának az a jelenség, amelynek folyamán egy másik név irányító, indukáló hatása alatt megváltozik a helynév alakja, mégpedig úgy, hogy továbbra is mintegy leíró jellegű marad: a *Szérűs*/*kert*-ből *Szűrös*/*kert* lesz, mert a *Nadrág/föld* mellett van (Farkasgyepűn, ahol a *szérűskert*-nek közszóként is csak *szürüskert* alakja él).

Az indukciós névadáshoz hasonló jelenségre hívta föl a figyelmet EERO KIVINIEMI egyik tanulmányában (1971b), aki a metaforikus alakmeghatározó neveket vizsgálva fölfigyelt arra, hogy a viszonylag gyakori *Housupelto* 'Nadrágföld' nevek mellett néha *Liivipelto* 'Mellényföld' is előfordul. Ez alakmeghatározó név nemigen lehet — milyen formájú is lenne egy mellény alakú föld? —, ráadásul ki-

zárólag a *Housupelto*-k mellett jelentkezik. Keletkezése így csak névrendszertani okokkal magyarázható. KIVINIEMI a variointinimi (variált név) terminussal jelöli a névfajtát. A hosszúság — rövidség viszonyfogalom ugyan, a gyakori finn *Pitkäjärvi* 'Hosszú-tó' mellett mégis ritka (s csak ezek mellett fordul elő) a *Lyhytjärvi* 'Rövid-tó'. A vastakohtanimi (ellentétes név) azt a névtípust jelöli, amelyben az ellentétesség kifejeződése névrendszertani összefüggésekkel indokolható. (A terminusokra lásd még: KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974: 55.)

Az indukciós névadás rendszertani helyének kijelölése nem könnyű feladat. Az indukciós nevek keletkezésüket tekintve valójában az összes motivált, leíró névvel állnak szemben, mivel a név — denotátum viszonytól eltérően ezekben a név — név összefüggés jelenti a névadás alapját. A felhasznált nyelvi eszközöket tekintve egyesek a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevekre emlékeztetnek *(Szagos/telep),* mások a metaforikus névadásra *(Kanada),* néha pedig a deetimologizációhoz, a népetimológiához állnak közel *(Szérűs/kert > Szűrös/kert).* S bár problematikus a jelentésbeli névalkotás körében való elhelyezésük is, mégis a nevek funkcionális jelentésszerkezetének a névadásban betöltött alapvető (indukáló) szerepe miatt itt tűnik leginkább tárgyalhatónak a jelenség.

3.5. Névköltöztetés

E terminussal azt a névadási jelenséget jelölöm, amelynek során a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére. A névköltöztetés gyakori névadási forma az újabban meghódított és betelepített földrészek területeinek elnevezésében (J. SOLTÉSZ 1979: 87–8). A magyar kivándorlók is több óhazabeli nevet vittek magukkal amerikai, ausztráliai új otthonuk megjelölésére (KÁLMÁN B. 1970: 42–5). E névadási szokás régiségére legutóbb MOLLAY KÁROLY hívta föl a figyelmet magyar és német helynevek változása kapcsán (1991). A névköltöztetést szakirodalmunk azonban elméletileg alig tárgyalta, rendszertani helyét nem jelölte ki, a fenti munkákon kívül inkább csak egy-egy településnév eredetének magyarázatában érintették a kérdést. MEZŐ ANDRÁS azonban határozottan felhívja a figyelmet arra, hogy „A helynévtipológiában külön helyet kell biztosítani az elvándorolt neveknek" (1985: 28). A névköltöztetést minden kétséget kizáróan a jelentésbeli névalkotás körébe sorolhatjuk: meglévő nyelvi elemek (helynevek) kapnak ennek során új, helynévi jelentést.

A jelenséget éppoly sokféle terminussal jelölték, mint amilyen keveset foglalkoztak vele. INCZEFI j e l ö l é s á t v i t e l n e k nevezi (1964a, 1970a: 41–2), J. SOLTÉSZ a n é v á t v i t e l eseteként tartja számon (1979: 34–5, 84). HAJDÚ M. és MEZŐ a n é v v á n d o r l á s műszót használja (1979a: 26, ill. i. h.), JUHÁSZ D. BENKŐ megjegyzése nyomán hozott (t á j) n e v e k r ő l beszél (1988: 69). KRISTÓ Gy. is főleg n é v á t v i t e l n e k nevezi a jelenséget, de használja a n é v k ö l t ö z t e t é s kifejezést is (1976: 12). Ez utóbbi terminus használata

látszik a legindokoltabbnak, mivel a nemkívánatos terminológiai homonímia kiküszöbölésével jól elhatárolhatóvá válik a jelenség a hasonló folyamatoktól, másrészt pedig — bár ez a terminusalkotásnak nem föltétlen követelménye — a névköltöztetés kifejezés etimológiai jelentésével is kitűnően érzékelteti a névadási forma fő jellegzetességét, lényegi alapját. Mindemellett, ha figyelembe vesszük, hogy a jelenséghez többféle szemlélet alapján is közelíthetünk, más terminusok használata is indokolt lehet.

A településneveken kívül alig találunk a szakirodalomban e jelenségkörbe sorolható példákat. HAJDÚ említ — a szintén átköltöztetett nevű — Ráckeve területéről két ide tartozó határnevet *(Bálványos, Szkronovec):* mindkettőt a Délvidékről hozták magukkal az új lakosok, ottani elpusztult falvak névemlékeként. Az erdélyi *Csík* folyó nevét mint a Vas megyei Ösztörmény régi megnevezését vihették magukkal a nyugatról keletre telepített székelyek (vö. BENKŐ 1990: 116). Az INCZEFI említette mikrotoponimák *(Bánom, Tigérhát, Kutyabont)* ide sorolása nem teljesen meggyőző (i. h.).

A jelenség ritka, másrészt igen nehezen felderíthető voltát bizonyítja, hogy az általam átvizsgált három járásból alig tudunk néhány névköltöztetéssel keletkezett nevet említeni. Ezek közül is az egyik településnév: *(Sümeg)prága.* A néphagyomány ma is őrzi, hogy „Csehországból telepítették ide az ősöket, ezért nevezték el a falut Prágának" (VeMFN I, 16, vö. FNESz. és MEZŐ 1985: 26). Sikátoron, ahova a múlt század végén a Felvidékről telepítettek cselédeket, *Kassa* nevű szántót ismerünk. Balatonrendesen egy villát *Hargitá*-nak neveznek: az egykori jegyzőé volt, akit a Hargita alól helyeztek át ide állásba. Penészleken egy Amerikából hazatelepült gazda ottani birtokáról a *Kinkora* nevet adta a házának. Ide tartozik a *Burgundia* 'a burgundiai kereskedők utcája' (ebből kettő is van a Nyírbátori járásban).

A névadás motivációját vizsgálva LŐRINCZE a tájban felfedezett hasonlóságot említi (1947: 21), míg HAJDÚ és MEZŐ inkább a névrendszertani eredetet sugallja (i. m.). INCZEFI a névköltöztetésnek ugyanezt a két altípusát különíti el (1970a: 41–2). Az orosz nyelvű szakirodalom is számon tartja a jelenséget, okaként az objektumok hasonlóságát és az elnevező közösség tradícióit említik (NYEPOKUPNIJ 1986: 47). Úgy gondolom, a névadói szemléletben ezek a motívumok legtöbbször szételemezhetetlenül vannak jelen, de emellett — példáink egyértelműen utalnak erre — a névköltöztetés emlékeztető funkcióját is föltétlenül számon kell tartanunk.

Az adatolás nehézségei miatt gyér számú példával ugyan, de bizonyítottnak tarthatjuk, hogy a névköltöztetés a mikrotoponimák körében is megjelenő névalkotási forma. A fent említett határ- és településnevek alapjául minden esetben valamely makrotoponima (tájnév, hegynév, településnév) szolgált. A névköltöztetés köréből nem zárhatjuk ki azonban a mikrotoponima > mikrotoponima változásokat sem. Az áttelepülő lakosság saját névrendszerének dűlő-, víz- stb. neveit is felhasználhatja új lakóhelyén. Az ilyen típusú névköltöztetések ténye azonban csak a népességtörténeti kutatásoknak és az egyes mikrotoponímiai rendszerek történeti elemzésének összekapcsolásával, igen alapos mikrofilológiai munkával válik megalapozottan bizonyíthatóvá.

4. Szerkezeti változással alakult helynevek

E helynévtípus egységét az adja, hogy az idetartozó nevekben a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a helynév alakját érintő változás megy végbe. Ily módon tehát mindig szinonim nevek keletkeznek: az azonos jelentést hordozó hasonló, de mégis eltérő hangsorok a neologizmusok és az archaizmusok nyelvi viszonyát mutatják. Az ilyenfajta jelenségek a szinkróniában variánsként viselkednek, de történetileg az egyik alak általában fokozatosan háttérbe szorítja a másikat. Ebből következően a szinkróniában meglévő alakváltozatok viszonyának elemzése jól rávilágíthat magukra a történeti folyamatokra is. Mindez persze nem teszi szükségtelenné a történeti névadatok egymás utáni elősorolását, végigkövetését. A régi és az új harcának eredményeként a mindenkori helynévrendszerek mindig szép számmal tartalmaznak olyan szerkezeti változással alakult neveket is, amelyek régebbi alakváltozata már kiesett a névkincsből.

A szerkezeti változás a helynevek keletkezésében mintegy a jelentésbeli névalkotás fordított folyamatának tekinthető. A jelentésbeli névalkotást annak elismerése révén vonhatjuk be a nevek keletkezési folyamatai közé, hogy a helynevek — mint minden nyelvi jel — alak és jelentés egységeként funkcionálnak, s ha ezek közül az egyik összetevő (a korábban tárgyalt helynévcsoportban a denotatív jelentés) változik, akkor ezáltal új helynév keletkezik. Ugyanezen elvnek megfelelően — az alaki oldal átalakulása miatt — tekinthető a név hangtestének változása is a névkeletkezési folyamatok részének.

A jelentésbeli névadásban belső, differenciáló tényezőnek a jelentésváltozások szemantikai jellegzetességeit, eltéréseit tekintettem. Ugyanakkor állandóan figyelemmel voltam arra is, hogy a jelentésváltozások milyen alakszerkezetű nevekre vonatkoznak elsősorban. Ennek megfelelően a szerkezeti átalakulások tipizálásában sem pusztán formális jegyeket kell figyelembe vennünk (pl. a változás mértékét a fonémányi egységtől a szószerkezetig), hanem tekintettel kell lennünk a jelentésvonatkozások motiváló hatására is.

Nincs könnyű dolgunk, ha a szerkezeti változásokkal foglalkozó szakirodalom eredményeit kívánjuk összefoglalni. Bár a kérdéssel rendszerezetten csak jó fél százada foglalkoznak helynévkutatóink, s nem is túl nagyszámú tanulmány született e területről, mégis nehéz ezeket közös nevezőre hozni a terminológiai, szemléletbeli eltérések miatt. Ezért csupán néhány alapvető gondolat kiemelését kísérelem meg, a finomabb részletekre egy-egy változási típus elemzése kapcsán lesz célszerű kitérni. LŐRINCZének a 40-es években kiformált új névvizsgálati módszere, a névélettan újszerű törekvésként tartalmazza azt, hogy a névelemzés ne csak a nevek keletkezésére irányuljon, hanem a nevek változásával is foglalkozzon (vö. 1947: 19). Az általa említett négy változási típus egyike az úgynevezett névelváltozás, amely a név alaki átalakulását takarja. Ma is elfogadható distinkciónak tarthat-

juk a tőle említett szempontot: csak azokat a változásokat tekinti idetartozónak, amelyek az adott nyelvi elemek névségét érintik, azaz nem tárgyalja a nevekben is megnyilvánuló egyetemes érvényű szabályos hangváltozásokat (i. m. 22).

A helynevekkel foglalkozó dolgozatok az alakszerkezeti változásokról szólva főleg a névtest rövidülését említik. Terminushasználatuk távolról sem egységes: BENKŐ lekopásról szól (1947a: 48), KÁZMÉR tapadásos jelentésátvitelről (1957: 55), NYIRKOS az ellipszis (1970: 92), J. SOLTÉSZ a névrövidítés, ráértéses rövidítés terminusokat használja (1979: 13, 42). INCZEFI önálló tanulmányt szentelt a névrövidülés jelenségének, a földrajzi nevek ellipszisének (1972a), későbbi dolgozatában pedig a helynevek elízióját tárgyalta (1972b). Névszerkezeti szempontú rendszerezésében helynévszemléletének megfelelően a név lexikális elemeinek változásait kísérelte meg tipizálni. HAJDÚ MIHÁLY egyik tanulmányában (1982) a névelemhiányos nevekről szólva a szinkróniában meglévő névváltozatok eltérő történeti alakulásmódjaira hívta fel a figyelmet.

E tekintetben szólnunk kell két monografikus munka ide kapcsolható vonatkozásairól is. KÁZMÉR MIKLÓS településneveink egy jellegzetes alakszerkezeti típusát, *-falu* utótagú helyneveinket bemutatva a névrész jellegzetes változási irányait is felvázolja *(-falva > -fa ~ -fala ~ -falu ~ -Ø)* (1970: 64–104). MEZŐ ANDRÁS hasonló szerkezeti változásokat említ egy kevésbé egynemű helynévtípus, hivatalos helységneveink köréből (1982: 211–8, 235–40, 260–4 stb.). A típusváltás osztályozási lehetőségeit önálló tanulmányban is bemutatta (1989).

A helynevek rövidülését, a névtest kopását a mélyebb elemzéstől az említés szintjéig a fentieken kívüli munkák is gyakran tárgyalták. Ennek fényében különösen meglepőnek találhatjuk, hogy a helynévalakok terjedelmi bővülésével, növekedésével egyetlen dolgozat sem foglalkozott, pedig ez — mint a későbbiekben látni fogjuk — igen gyakori, jelentős változási forma helyneveink körében.

A helynevek alakszerkezeti változásait a továbbiakban az alábbi szempontok szerint kísérelem meg rendszerezni. Egyik rendező elvként azt vehetjük figyelembe, hogy a névtest terjedelmi változása csökkenést vagy növekedést mutat-e. A szerkezeti szempontból figyelembe vehető legkisebb változás a morfémányi eltérés (csökkenés vagy növekedés) lehet. Elemzési modellem szerint ezeket a változásokat két szerkezeti szinten, a funkcionális-szemantikai szerkezet, azaz a névrészek, illetőleg a lexikális szerkezet, a névelemek szintjén vizsgálhatjuk. Ennek megfelelően a név funkcionális névrésszel való csökkenését ellipszisnek, a névrész kisebb egységeként szereplő névelemmel történő csökkenését pedig redukciónak nevezem. A névtest növekedésekor a névrésznyi változást a kiegészülés, a névelemnyi mértékűt pedig a bővülés terminussal jelölöm. Az első két változási forma közös sajátosságai alapján a rövidülés terminussal jelölhető, de szóba jöhet ugyanilyen értelemben MEZŐ ANDRÁS terminusa, az egyszerűsítés is (1982: 213). A helynevek terjedelmi növekedé-

sének jelölésére alkalmas lehet az a l a k b o n y o l ó d á s (a l a k k o m p l i - k á l ó d á s) terminus technicus.

Az alaki szerkezet változásai közé egy olyan fogalompárt is beiktatok, a n é p e t i m o l ó g i á t és a d e e t i m o l o g i z á c i ó t, amelyhez inkább talán a jelentésváltozás fogalma társul tudatunkban. Helynévkeletkezési szempontból jelentésváltozáson a denotatív jelentés átalakulását értjük. A népetimológiával, illetőleg a deetimologizációval alakult neveinknek e fő jelentésrétege azonban változatlan marad, legfeljebb más, kevésbé fontos jelentésmozzanataikban — például információtartalmukban, etimológiai jelentésükben — történik módosulás. E változások azonban alaki átalakulásokkal együtt, azokkal kölcsönhatásban jelentkeznek. Az alaki módosulások itt kisebb mértékűek is lehetnek — nem feltétlenül morfémányi eltérések —, de soha nem szabályos, rendszerszerű hangváltozások. A népetimológia és a deetimologizáció köztes helyet foglal el a tekintetben is, hogy névszerkezeti kihatása mind a lexikális, mind a funkcionális-szemantikai szerkezet szintjén jelentkezhet.

A szerkezeti változással alakult egyes helynevek átalakulásának jellegzetességeit biztonsággal csak történeti adataik nagy előfordulási gyakorisága esetén állapíthatjuk meg. A történeti adatolás folytonosságának, a figyelembe vehető adatok nagy számának jelentőségére a szakirodalom is felhívta a figyelmet (BENKŐ 1947a: 48, INCZEFI 1972a: 310 stb.). A helynévszerkezeti változások irányának kijelölése egy-egy névben azonban nemcsak az adatolás hiányosságai miatt bizonyulhat nehéz feladatnak, hanem azért is, mert a változások igen gyakran ellentétes hatóerejű tendenciái egy időben vannak jelen minden helynévrendszerben, egymás kölcsönhatásaitól át- meg átszőve jelentkeznek, párhuzamos szerkezeti átalakulások sorát létrehozva. Ebben a nyelvi helyzetben egy-egy névbokor minden egyes tagja nem mindig mutatható be egyértelműen, egyetlen változási folyamat eredményeként, mivel valójában nem is ily módon, „vegytisztán” alakultak, hanem nyelvi minták, analógiák nemegyszer kuszának tűnő erőterében. Ilyen összetett, nehezen szétválasztható folyamatokra a fejezet végén jó néhány példát is bemutatok.

A szerkezeti változásoknak az alábbiakban elkülönített típusai — ha az egyes nevekben gyakran nem is tapinthatók ki világosan — az e változásokat alapvetően irányító tendenciaként elemezhetők. A fejezetben említett példákról (amelyek ezúttal a Pápai és a Nyírbátori járásból valók) egyediségükben kiderülhet ugyan újabb adatok birtokában, hogy más úton-módon keletkeztek; mindez azonban valójában nem érinti a kategória egészére vonatkozó megállapításainkat. Máskor viszont arra is látunk példákat, hogy egyes nevek szerkezeti átalakulása egyetlen történeti adat nélkül is nagy biztonsággal jellemezhető. Az élőnyelvi rövid — hosszú névváltozatokból INCZEFI is gyakran igazolni tudja a rövid elíziós eredetét (1972a: 310).

4.1. Ellipszis

Az ellipszis során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység, azaz az egyik névrész eltűnik: a kétrészes helynév egyrészessé alakul. (E jellegzetessége alapján a folyamatot akár a n é v r é s z e l h a g y á s terminussal is jelölhetjük.) Vajon mivel magyarázható, hogy a magyar helynevek meghatározó szerkezeti változatának tekintett kétrészes nevek olyan változáson mehetnek át, amelynek eredményeként egy ritkább névtípusba kerülnek? Nem mond-e ellent ez a fajta átalakulás a modellhatás általános elvének?

J. SOLTÉSZ mintegy a jelenséget regisztrálva jegyzi meg, hogy „a túlságosan hosszúnak érzett tulajdonnévi szintagmákat a mindennapi használat gyakran lerövidíti" (1979: 13). Újlatin nyelvű példái ezt jórészt megerősítik, hiszen az *El Pueblo de la Reina de los Angeles de la Porciúncula (> Los Angeles)*-féle barokkosan bonyolult szerkezetek tulajdonnévi funkcionálását elég körülményesnek gondolhatnánk, de a *Le Havre de Gráce (> Le Havre)* rövidülése ilyen alapon már kevésbé érthető (i. m. 14). INCZEFI e kiváltó mozzanatot megtoldja a változást elszenvedő név jelentésére történő utalással: szerinte e jelenség „előidézője leginkább a rövid megnevezésre való törekvés általános tendenciája, amely azért érvényesülhet, mert részletezőbb valóságvonatkozás nélkül is kielégítő a lokalizáció" (1972a: 313). Itt csupán azt érdemes ismét felidéznünk, hogy a lokalizációt — az általam alkalmazott terminológia szerint a denotatív jelentést — a névegész egységes tartalmának kell tekintenünk, nem porciózhatjuk szét többé-kevésbé az egyes névrészek között. BENKŐ LORÁND a folyamat jellemzői közül azt tartja kiemelendőnek, hogy „Ha a földrajzinév egyik tagja önmagában is elég erős képzettartalmú, akkor a másik tag feleslegessé válik és elmaradhat." (1947a: 48). Ilyen élénk képzetek szerinte gyakran kapcsolódnak a személynevekhez és a tulajdonságjelzőkhöz, így ezek az elliptikus nevekben sűrűn szerepelnek önmagukban is.

Az elliptikus változáson átesett nevek döntő többségében a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi főtagjukat veszítik el. Erre korábban utalt már J. SOLTÉSZ (1979: 13) és INCZEFI (1972a: 313) is. Ez utóbbi külföldi szakmunkákat is idéz álláspontja támogatására, például Dauzat-ét, aki az utótag gyakori elmaradását azzal magyarázza, hogy az első tag tudatosulása már önmagában elég ahhoz, hogy jelölje a helyet (i. m. 311). Későbbi dolgozatában INCZEFI a változásnak már csakis erről a formájáról — az általa használt terminológiával: a többtagú név utótagjának, az alapelemnek a kieséséről — beszél (1970a: 59).

A jelenség jelentéstani jellemzésére a közszói változások köréből vett fogalmat, a tapadást szokás felhozni, hiszen az érintett helynevek többnyire jelzős szerkezetek, s „A jelzett szó jelentésének a jelzőhöz való tapadása a legáltalánosabb módja a tapadásnak a magyar nyelvben. A minősítő jelzőhöz való tapadás eseteiben a jellemző tulajdonsággal jelöljük magát a tárgyat." (KÁROLY 1970: 298). Ezen elv általános megvalósulása valóban megfigyelhető a helynevek ellipszise során is, specifikus érvényesülésének bemutatása, a változást kiváltó okok gazdagabb elemzése, a

változás belső típusainak árnyaltabb jellemzése végett a továbbiakban azonban konkrét példaanyagon szükséges vizsgálódnunk.

Az elmaradó főtag jellemzését már önmagában azért is nehéz elvégezni, mert a főtag hiányára gyakran csak a változás eredményeképpen létrejött név utal, s így előfordul, hogy pozitív nyelvi adatunk egyáltalán nincs is róla. Az elemzett adatok alapján úgy tűnik, az ellipszis a megművelt földterületek neveiben jelentkezik elsősorban, mégpedig leginkább a nagyon általános jelentésű főtagot tartalmazó helynevekben: a *dűlő, tag, tábla, föld* névrész maradhat el főképpen. Más objektumfajták nevében is azt tapasztaljuk, hogy többnyire az általános helyfajtákat jelölő névrészek *(tanya, major, hegy)* elmaradása történhet meg. Egyes névkategóriákban (pl. a víznevekében, az útnevekében) alig találunk példát e szerkezeti változásra.

Ha a név megmaradó, eredetileg többnyire valamilyen sajátosságot jelölő bővítményrészeit vesszük vizsgálat alá, némileg ellentétes megállapításokra jutunk: ezen névrészek általában rendelkeznek valamiféle olyan jellemző sajátossággal, aminek következtében elmaradhatnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy bizonyos alaki, jelentésbeli jellemzőkkel rendelkező bővítmény szerepű névrészek nem specifikus főtagok mellett szerepelve megteremthetik a névrészelhagyás lehetőségét (ami azután vagy bekövetkezik vagy nem).

Igen gyakori, hogy az előtag valamilyen képzőt tartalmaz. Az e helyütt leggyakrabban szereplő *-s* és *-i* képző azonban különböző jellegű problémákat vet fel. Az ellipszis útján létrejött, *-s* képzőt tartalmazó nevek: *Cserepes* < *Cserepes/tanya, Zsindelyes(tanya), Dobos(dűlő), Pincés(dűlő), Szenes(dűlő), Tízöles(út), Hatos-(tábla), Tulipános* (ti. *ház*) meglehetősen gyakoriak. Keletkezésüket az *-s* képző sajátos szerepe — másutt helynévképzőként funkcionál, sok földrajzi köznévben is szerepel, a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek gyakori eleme — kétségkívül nagy mértékben elősegíti: a képzőt tartalmazó nevek egyrészes névként is könnyen beilleszkednek más alakszerkezeti típusok közé.

A képzőnek e nevekben is kialakul — a képzett nevekhez hasonlóan — valamiféle, a főtagot helyettesítő szerepe. Az egyrészes, *-s* képzőt tartalmazó helynevekről igen nehéz eldönteni, hogy milyen úton keletkeztek (erről már a névképzés és a névhasadás fejezetében is szóltam). A feltűnően sok rövid — hosszú változat párhuzamos megléte és az előtag szemantikai jellege szolgálhat támpontul: ilyen alapon a *Hatos(tábla)*-féle nagyszámú alakulatot inkább elliptikusnak tarthatjuk (vö. KÁZMÉR 1957: 55), míg az alábbi nevek a képzettekhez állnak közelebb: *Kincses-(tábla), Szekercés(dűlő), Ciberés(dűlő), Barázdás(dűlő), Sós(tag).* E nevek kialakulásában természetesen egyidejűleg, párhuzamosan ható különböző névkeletkezési tendenciák is érvényesülhetnek: a *Ciberésdűlő* mellett a *Ciberés* képzett névként éppúgy létrejöhetett, mint elliptikus változás következtében.

Az ellipszissel átalakuló név előtagja gyakran *-i* képzőt tartalmaz: *Kúti(dűlő), Legelői(dűlő), Gerencei(dűlő), Teveli(dűlő), Szerecsenyi(dűlő), Fényi(erdő).* Az *-i* igen sok kétrészes név előtagjában fordul elő, ez már önmagában is magyarázza az

elliptikus nevekben való gyakoriságát. Emellett azonban — mint a névképzés fejezetében is láttuk — helynévképzői szerepe is lehet. Kétségtelen azonban, hogy főnévi szófajukat kevésbé érezzük állandósultnak, mint a megfelelő *-s* képzős helynevekben.

Feltűnően gyakori az *-i* képző lexikálisan két- vagy többrészes nevekben: *Pusztakerti(dűlő), Vargakúti(dűlő), Gyulaiúti(dűlő), Rókaliki(dűlő), Hársfai(dűlő), Bogdántagi(csatorna), Kistólapi(dűlő), Szentegyházi(dűlő).* Az ilyen nevek ellipszisét minden bizonnyal elősegíti az is, hogy az eredeti, két funkcionális névrészt tartalmazó név előtagja lexikálisan összetett, több — közszói jelentésében jól azonosítható — lexémából áll. A funkcionális szerkezet kéttagúságát e nevekben mintegy helyettesíti a lexikális két- (néha több)tagúság. E jelenség nemcsak *-i* képzős előtagokban gyakori: *Antalfő(puszta), Patonaihatárra(dűlő), Nagyhantaihegyre(dűlő), Lakiútielső(dűlő).* Ez utóbbi nevek bonyolult lexematikus szerkezete mintegy megkívánja, hogy tipikusabb, helynévszerűbb szerkezetűekké, azaz rövidebbé alakuljanak.

A személynévi előtagú helynevek közül inkább azok hajlamosak az elliptikus átalakulásra, amelyek ritkább használatú, etimológiailag nem áttetsző személynevet tartalmaznak: *Barkóczi(tag), Klugi(tag), Domahidi(tag), Szömöre(dűlő), Tóbiás(dűlő), Silbek(tanya), Kutrovác(malom), Cseke(ér), Gyula(puszta).* Nem találtam viszont a *Nagy*/*dűlő, Német*/*tag, Péter*/*tag, Laci*/*dűlő* típusú kétrészes neveknek elliptikus változatát.

A közszói előtagok mellől leginkább akkor maradhat el a főtag, ha a jelző egyébként ritkán szerepel helynevekben, s így információs értékét nagyobb fokú affektivitás jellemzi: *Józan(hegy), Remete(dűlő), Árgyilus(tag), Vaskondér(dűlő), Úrbárista(dűlő), Francia(hegy), Húshagyó(hegy), Cifra(hegy), Liliom(major).* A jelző képzett volta elősegítheti e jelentéskörben is az ellipszist: *Fényes(hegy), Fényes(kocsma), Szabados(föld).* Viszonylag gyakori jelenség, hogy tipikus, sűrűn előforduló, közvetlen szemléletet tükröző jelzői névrészek önállósulnak a főtag elmaradásával: *Keskeny(rét), Széles(dűlő), Hosszú(tag), Hegyes(tábla), Görbe(dűlő), Középső(dűlő), Fekete(föld).* A képzett jelleg itt is segítheti a folyamatot *(hegyes, széles, középső),* de igen nehéz lenne megmondani, mely jelzők önállósulhatnak, s miért nincs például **Nagy, *Kis ~ *Kicsi, *Öreg, *Új* nevű helyünk. Ennek jelentésbeli vonatkozásai éppúgy lehetnek, mint akár a szótagszámmal is összefüggő morfofonetikai feltételei. A jelenség alaposabb vizsgálata azonban valóban nagy névanyag áttekintését feltételezi.

Az ellipszissel létrejött nevek — mint ahogy azt fenti formáiban is láthattuk — kialakulási irányait a mindenkori helynévrendszer névtípusai is megszabják, modelljellegükkel meghatározzák. A képzett nevek ilyen hatásán túl a személynévi helynévelőtagok önállósulása kapcsán számolni kell a metonimikus, puszta személynévi helynevek mintaértékével is. A metonímia más jellegzetes fajtái is figyelembe veendők e tekintetben. Az ellipszis érintheti az állatnévi: *Bébic(tag), Pityer(domb), Vadliba(dűlő), Csóka(vendéglő),* a növénynévi: *Köles(föld), Rekettye(járó), Vadkörtefa(dűlő)* s más előtagú: *Kereszt(dűlő), Kishíd(dűlő)* helyneveket is.

A párhuzamos névalakulás e körben természetesen éppúgy elképzelhető, mint ahogy a fenti csoportokban is nehéz minden egyes név keletkezésmódját meghatározni. Ezt a többféle értelmezhetőséget még az olyan neveknél sem lehet teljességgel kizárni, mint a *Rábántúli (földek), Kápolnafölötti(dűlő),* hiszen az ellipszisen kívül ezek közvetlenül is magyarázhatók a morfematikai szerkesztés egy ritkább alakulásmódjával. Nehéz megítélni, hogy az *Érrejáró, Gyeprejáró* elliptikus nevek-e, vagy pedig keletkezésükkor a *járó* mint földrajzi köznév önálló névrészként szerepelt a szintaktikailag szerkesztett névben.

A többféle értelmezhetőség a többtagú névváltozatokban fokozottan érvényes. Ezek közül egy egyszerűbb modellt mutatok be: a *Kopár ~ Kopár/dűlő ~ Kopári/dűlő* (s ugyanígy: *Keskeny ~ Keskeny/dűlő ~ Keskenyi/dűlő*) történetileg elsődleges tagjának a *Kopár/dűlő* tekinthető, amelyből ellipszis útján alakult a *Kopár*. Ezek persze párhuzamos alakulásúak is lehetnek: ennek lehetőségét éppen a mindenkori névrendszerben megtalálható nem csekély számú elliptikus név teremti meg, modellhatása révén. A *Kopári/dűlő* azonban mindenképpen a *Kopár*-ból származtatható, úgynevezett képzéses kiegészüléssel (erről a későbbiekben szólok). A névalakulás lehetőségeit az alábbi ábrával szemléltethetjük:

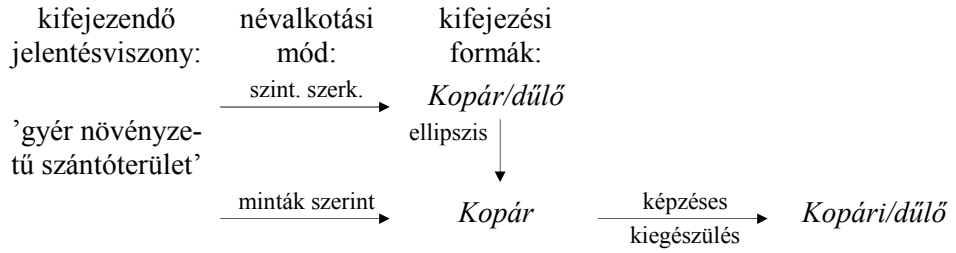

A helynévalakulások folyamatjellegének, másrészt a nevek modellhatás szerinti közvetlen keletkezésének lehetőségét a közszói szféra jelentéstani szabályszerűségei is megerősítik. A tapadás kapcsán említi meg KÁROLY SÁNDOR, hogy „A tárgy és tulajdonsága közti szoros asszociatív kapcsolat lehetővé teszi, hogy a tárgyat egyszerűen és hirtelen, máról holnapra tulajdonságával nevezzük meg vagy fordítva. Ilyenkor a szó jelentésváltozása gyorsan történik meg, és nem feltétlenül tapadás útján." (1970: 299).

Az ellipszis sajátos megnyilvánulásának fogható fel az a jelenség, amelynek során egy kétrészes helynevet úgy használnak fel új helynév alkotására, hogy csupán az egyik névrészt emelik a névbe, főtagként: *Ponyvádi/dűlő > Régi-, Új-, Alsó-* és *Felső/Ponyvádi; Szarka/föld > Kis-* és *Nagy/Szarka; Koldus/telek > Külső-* és *Belső/Koldus.* E nevek természetesen szintagmatikus szerkesztéssel alakultak, s nyelvi realitásként szükségtelen feltennünk egyfajta **Alsóponyvádi/dűlő* alakulatot, mégis keletkezésükhöz az elliptikus nevek nem kisszámú, főtagot nem tartalmazó csoportja is hozzájárulhat.

A helynevek főtagjának ellipszisére a tőlem vizsgált anyag tanúsága szerint jellegzetesen az áttekintett esetekben kerül sor. Mindezt az is megerősíti, hogy a je-

lenséget legrészletesebben tárgyaló — bár az itt kifejtettektől teljesen eltérő szempontokat alkalmazó — INCZEFI-tanulmány (1972a) példaanyaga kitűnően beilleszthető az általam bemutatott jelenségtípusok közé.

Az elliptikus helynévalakulás a helynevek jelentésszerkezetét nem hagyja érintetlenül. Az osztályfogalmat jelölő névrész eltűnésével a név információtartalma kétségkívül csökken ugyan, sőt akár formálisan téves asszociációkat is sugallhat, főleg akkor, ha az eredeti bővítményrész lexikálisan összetett és földrajzi köznévi utótagot tartalmaz: *Kishíd/dűlő* > *Kishíd* 'dűlőnév'. Ilyen anomáliákat INCZEFI is idéz említett dolgozatában (i. m. 310). Ugyanilyen következménye lehet az ellipszisnek az etimológiai áttetszőség eltűnése is: *Barkóci/tag* > *Barkóci.* Az etimológiai jelentés elhomályosulását a továbbiakban akár népetimológiás újraértelmezés is követheti (lásd INCZEFI példáját: *Zemekhaza* > *Szemlek* > *Szemlak,* i. m. 312). Az információtartalom és az etimológiai jelentés a tulajdonnév bonyolult jelentésszerkezetének azonban csak egy-egy összetevője, s mindkettő meglehetősen független a denotatív jelentéstől. Ezt a függetlenséget maga az ellipszis jelensége is kifejezi, hiszen az említett két jelentéssík úgy változik meg ennek során, hogy a tulajdonnév funkcionálását alapvetően biztosító denotatív jelentés eközben változatlan marad.

Az ellipszis jóval ritkább esete az, amelynek során a kétrészes név determinánsa marad el, s a — többnyire földrajzi köznévi — főtag marad meg. Az ilyen neveknek már a kiszűrése is jóval bizonytalanabb, hiszen ha egy szinkrón névpárban az *Erdő* ~ *Nagy/erdő* áll együtt, igen nehéz megmondani, hogy közülük melyik az elsődleges, illetőleg a két név nem párhuzamos alakulású-e. A nyelvhasználatban emögött akár a tulajdonnév — közszó használatának párhuzama is rejtőzhet: azt, hogy bizonyos esetekben tulajdonnévi vagy közszói megjelölést használunk-e, nem közvetlenül nyelvi, hanem kommunikatív szempontok (beszédhelyzet, beszédpartner stb.) határozzák meg (pl. A *Kossuth Egyetemen* dolgozom. — Az *egyetemre* megyek.).

A bővítményrész ellipszisével alakult neveket ritkán említi a szakirodalom. J. SOLTÉSZ ráértéses rövidítésként tartja számon az *Akadémia* használatát a *Magyar Tudományos Akadémia* helyett (1979: 11), a jelzői szerkezettagok elmaradására pedig nem magyar példákat hoz illusztrálásképpen (i. m. 14). INCZEFI *Péterlaka* > *Laka*-féle neveket említ e körből (1972a: 310). De ugyanígy alakult ki a fenti példának, a debreceni *Nagy/erdő*-nek az *Erdő* változata is. Névtárainkból a többszálú fejlődési lehetőségek megléte miatt nehéz lenne egyértelműen ide sorolni bármely nevet is. Az így keletkezett változatok elkülönítéséhez a hasonló szerkezeti megfelelést mutató rövid — hosszú névpárok ezreinek elemzése szükséges.

Mint minden névtípust, az elliptikus alakulású nevekét is természetesen jellemzi az idetartozó helynevek használati köre. Tapasztalatból minden névgyűjtést végző szakember tudja, hogy kéziratos térképeink mikrotoponímiai anyagában különösen gyakoriak az elliptikus nevek. Ezek használatát különböző gyakorlati szempontok magyarázzák. A térképi névalakok tekintélye, normatív szerepe kétségkívül befolyásolhatja az efféle alakváltozatok élőszóbeli elterjedését, de az el-

lipszis jelenségét távolról sem tarthatjuk csupán e hatásra visszavezethetőnek. Mint azt korábban láttuk, a névrendszer belső struktúrája, a különböző szerkezeti típusok, névmodellek érintkezési felületei a névrendszeren belül megteremtik azokat a feltételeket, amelyek az ellipszis, az elliptikus nevek kialakulásához vezetnek.

A jelenség névrendszertani eredetét bizonyítja az is, hogy az elliptikus nevek területi elterjedtségében jelentős különbségek figyelhetők meg. INCZEFI megemlíti, hogy a Heves megyei névgyűjteményekben feltűnően gyakori ez a típus (1972a: 314). Én magam hasonlókat állapítottam meg a Pápai és a Nyírbátori járásban: az előbbi területen lényegesen gyakrabban fordul elő e névalkotási mód. Ennek szélesebb körű vizsgálatára azonban természetesen csak a magyar helynévkincs egységes szempontú feldolgozását követően gondolhatunk.

4.2. Redukció

Redukciónak nevezem azokat a helynévszerkezeti változásokat, amelyek során egy vagy több — nem névrészi szerepű — névelem kiesik a helynévből. (Az ellipszissel azonos értékű névrészelhagyás mintájára használhatjuk a n é v e l e m - e l h a g y á s terminust is.) Így tehát a redukció egy- és kétrészes neveket egyaránt érinthet, de a név funkcionális szerkezeti típusa e változások következtében nem módosul. A névelemváltozás főleg lexéma eltűnését jelenti (lexikálisan összetett névrészben), de kötött morféma (képző, rag) is kieshet a névből.

A redukció terminust a nemzetközi szakirodalom viszonylag ritkán használja, bár egy sor olyan jelenséget találunk az indoeurópai nyelvekben, amelyek a szerkezeti változások körébe, s leginkább az általam redukciónak nevezett változatába sorolhatók. INCZEFI áttekintése nyomán megemlíthetjük Bach példáit: *Salzachburg > Salzburg, Heidelbeerberg > Heidelberg* (lásd ezekre még a FNESz. megfelelő szócikkeit is) vagy a Schnetz által ugyancsak redukcióként említett névrövidülési folyamatot: *Oberhammerhütte > Oberhütte* (1972a: 311). A legújabb finn névtani irodalom redukción a név belsejében lévő névelem elhagyását érti, s elkülönítendőnek tartja a rövidülés másik formájától, az ellipszistől (lásd a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *reduktio* és *ellipsi* címszavát, valamint KIVINIEMI 1975: 65–71). A magyar helynevekben a „név belsejéből" korlátozás nem szükséges, mivel névelem a szó elejéről és végéről egyaránt eltűnhet: *Bakonyszentlászlói/út ~ Szentlászlói/út > Lászlói út, Simaháza > Simaház.*

Az egyes helynevek redukciós alakulásmódjának megállapításához általában igen pontos történeti adatolásukra van szükségünk. Ennek fő oka az, hogy a nevek rövidülési folyamataival (ellipszis, redukció) ellentétes irányú szerkezeti változások (kiegészülés, bővülés) is zajlanak a névrendszerben, s a létrejött névpárok keletkezéstörténeti összefüggéseit nem mindig könnyű megállapítani. HAJDÚ MIHÁLY is figyelmeztet arra, hogy a névelemhiányos helynevek kialakulásuk tekintetében egyáltalán nem alkotnak homogén csoportot (1982). Az általa használt n é v -

e l e m h i á n y o s n é v terminus alkalmas arra, hogy vele mint szinkrón fogalommal megjelöljük a redukció útján keletkezett neveket.

A redukciós nevek legjellegzetesebb, legnagyobb csoportjában a kétrészes helynév helyjelölő szerepű, helynévi eredetű, lexikálisan összetett előtagjának egyik — általában a második — néveleme esik ki: *Bogáti+úti/dűlő* > *Bogáti/dűlő, Szerecsenyi+úti/dűlő* > *Szerecsenyi/dűlő, Bödönyös+kúti/dűlő* > *Bödönyös/dűlő, Körtífa+szeri/dűlő* > *Körtífa/dűlő.*

A típus INCZEFI példái között éppúgy a leggyakoribbnak tűnik (1972a: 310–3), mint az általam átvizsgált két járás anyagában. A változást kétségkívül az váltja ki, hogy a „kényelmetlenül hosszú" (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 42), azaz bővítményrészükben legalább két lexikális névelemet tartalmazó helynevek lexikális szerkezetükben különböznek az azonos névmodell (hely + fajta jelölése) jellegzetes névformáitól. A redukció emiatt még olyan nevekben is végbemehet, amelyek előtagja nem kétrészes helynévből alakult, hanem csupán összetett szó: *Tizennégyöles/dűlő* > *Tizennégyes/dűlő* (bár megjegyzendő, hogy itt nem tiszta redukció történt, hanem inkább valamiféle névelemcsere: lexikális elem helyett ugyanis képző került a névbe).

E változások eredményeképpen a funkcionális névszerkezet is többé-kevésbé megváltozik. A redukciók egy jó részében reális marad a névszerkezet: *Szerecsenyi+úti/dűlő* 'a Szerecsenyi út melletti (1) dűlő (2)' > *Szerecsenyi/dűlő* 'a Szerecseny faluhoz közeli (1) dűlő (2)', máskor azonban motiválatlanná, névszerkezetileg mintegy elemezhetetlenné válik a név: *Isten+hegyi/kút* 'az Isten-hegyen levő (1) kút (2)' > *Isten/kút* '?' Az is előfordul, hogy az új név teljesen más szerkezeti modell szerint értelmeződik, azaz információtartalma félrevezetővé válik: *Tizennégyöles/dűlő* 'tizennégy öl szélességű területekből álló (1) dűlő (2)' > *Tizennégyes/dűlő* 'a tizennégyes számmal jelölt vagy esetleg a tizennegyedik (1) dűlő (2)'. Az ilyen helynevek magyarázatának, elemzésének nehézségeire INCZEFI is utalt az általa összevont névnek mondott kategória kapcsán (1972a: 314–5). A fentiek alapján úgy tűnik tehát, hogy a helynevek lexikális szerkezetének szabályozottsága, az e szinten érvényesülő modellhatás olyan erős mértékű lehet, hogy az általa kiváltott és irányított változások akár a név etimológiai jelentésének és információtartalmának rovására is érvényesülnek, természetesen a denotatív névfunkció sérelme nélkül.

A fenti névelemhiányos változatok keletkezésének másfajta lehetősége a közvetlen, szintagmatikus szerkesztés útján történő névalkotás. Ilyenkor a redukció mintegy a szerkesztés pillanatában történik meg, azaz tényleges rövidülésről, egy meglévő név alakszerkezetének változásáról nem beszélhetünk. A *Szénási/folyó* hídját soha nem nevezték *Szénási+folyó/híd*-nak, a *Forrás/ér* hídját *Forrás+ér/híd*-nak, a *Pápai/út* sem vezetett a *Pápai+úti/híd*-on. Ezek a nevek alakszerkezeti okból nem alakultak ki, hanem helyettük — ugyanazon funkcionális-szemantikai modell tükröztetőjeként — *Szénási/híd, Forrás/híd, Pápai/híd* névformák jöttek létre. A közvetlen keletkezés persze nem tehető kizárólagossá — hiszen végső soron ezek is alakulhattak reális redukció útján —, de a közvetlen kialakulást valószínűsíti,

hogy e névtípusban egy névnek sincs teljes, nem elemhiányos változata. Létrejöttüket, kialakulásukat segítheti a minden névrendszerben megtalálható, redukcióval alakult nevek modellhatása is, mind a funkcionális, mind a lexikális szerkezet szintjén.

A névrövidülés sajátos eseteiként tarthatók számon az olyan szórványos példák, mint amilyen a *Bulgár* (ti. *kertészet*), a *Gázcsere* (ti. *telep*), a *Kultúr* (ti. *ház*). Az ilyen nevek akár hasadás útján keletkezettnek is tekinthetők, mivel azonban összetett szavak váltak helynévvé, bizonyos mértékig a kétrészes nevek közé illeszkedtek be. Az összetétel utótagjának elmaradását így nem tudjuk egyértelműen megítélni: ellipszisnek vagy redukciónak éppúgy tarthatjuk, mint akár a közszót érintő tapadásos jelenségnek (a *kultúr* például kétségkívül létező, 'kultúrház' jelentésű köznév).

A redukció során a helynévből eltűnő morféma nemcsak önálló lexéma lehet, hanem bizonyos toldalékmorfémákat is érinthet e változás. Ennek keretében a név bővítményrészének *-i* képzője tűnik el a *Derzsi/út* > *Derzs/út, Encsencsi/út* > *Encsencs/út* névváltozatokban; a *Piricsei/út* > *Piricsi út* > *Pirics/út* esetében ez sajátos tőváltozat létrejöttével jár együtt. S hogy a fenti esetekben nem párhuzamos helynévalakulásokról van szó (az irányjelölő szerepű bővítményrész elvileg képző nélküli formában, főnévi jelzőként is állhatna), bizonyítja a *Császári/út* > *Császár/út* változás is: az e névből eltűnő képző nem csupán a névrészek szintagmatikus viszonyának jelzésére szolgál, hanem településnévképzőként a falunév eleme is: *Császári*+*-i*/*út* > *Császári*/*út* > *Császár*/*út.*

INCZEFItől olyan példát is ismerünk, amelyben névképző szerepű szuffixumot vonnak el a névből: a *Kenyérváró*-ból *Kenyérvár* lett (1964a: 86). A redukció megtörténtét valóban elősegíthette a *Kenyérvárói* ~ *Kenyérvári*-féle képzős alakulatokból tévesen kikövetkeztetett tő. A változásban azonban a deetimologizációnak, a *-vár* utótagú nevek alakszerkezeti hatásának s a metaforikus nevek *Békavár*-féle változatainak egyaránt lehetett szerepe.

Az általam elemzett névanyagban ezenkívül a 3. személyű birtokos személyrag redukciójára találtam néhány példát: *Járóháza* > *Járóház, Simaháza* > *Simaház,* de minden bizonnyal ide vagy az előbbi csoportba tartozik a *Birtokosság*/*hegy* is, mivel az ilyen típusú helynevek *Birtokosság*/*hegye* vagy *Birtokossági*/*hegy* alakban szokásosak. Hasonló jelölt és jelöletlen összetételeket INCZEFI is említ *(Dálegyház* ~ *Dálegyháza, Cirokméhes* ~ *Cirokméhese),* aki szerint az ilyen esetekben mindig „a jelölt összetétel a régebbi, és emellé keletkezett a tagok szorosabbá zárulása által a jelöletlen összetétel. A fejlődés természetes menetének következményeként a jelölt összetételek esnek ki" (1970a: 57).

Ha a birtokos szerkezet nyelvi fejlődését vizsgáljuk, akkor a jelöletlenség ősi formájától az egyre differenciáltabb jelöltség felé rajzolhatjuk meg a változás útját. Helyneveink körében a jelöletlenséget és a jelöltséget egyaránt megtaláljuk a legelső írott forrásoktól napjaink névrendszeréig. Az egyes nevek ilyen irányú változásában nem annyira a név belső szerkezetének irányító hatásával (INCZEFI kifeje-

zésével: „a tagok szorosabbá zárulásával” i. h.) kell számolnunk, mint inkább a névmodellek közvetett hatásával. Ennek következtében a változást nem tarthatjuk egyirányúnak, ahogyan azt INCZEFI tette, hanem a jelöletlenség > jelöltség fejlődést is figyelembe kell vennünk. Erre a bővülésről szóló fejezetben példákat is találunk. A kétirányú változás (jelölt birtokos jelzős szerkezet ⇄ jelöletlen birtokos jelzős szerkezet) feltételezése persze megnehezíti a dolgunkat akkor, amikor a szinkróniában meglévő alakváltozatok történeti viszonyáról kell nyilatkoznunk. A nevekben zajló változások azonban éppoly összetettek, sokszálúak, mint bármely más nyelvi részrendszer módosulásai.

Leginkább a redukció körébe sorolhatók azok a sajátos településnév-változások, amelyeket HAJDÚ is említ a névelemhiányos nevek között: *Nyíregyháza > Nyiregy ~ Nyirit, Kisújszállás > Kisúj* (1982: 124). Ilyen a *Dunaújváros > Dunaúj > Dunaj* átalakulás is. Az eredeti nevekből nem névrészek, hanem azok elemei maradnak el, de a szerkezeti változások nem feltétlenül tisztán jelentkeznek, hanem ezek következtében hangalaki módosulás is fölléphet. Ez azzal függ össze, hogy — amint a korábbiakban is láttuk — a redukció az etimológiai jelentés elhomályosulását okozhatja *(Dunaújváros > Dunaúj),* ami deetimologizációs hangalaki változások elindítója is lehet *(Dunaúj > Dunaj).* A névcsoport tehát ilyen értelemben a redukció és a deetimologizáció érintkezési területén helyezhető el legmegnyugtatóbban.

A redukciót és a helynévképzést egyidejűleg látjuk megnyilvánulni a J. SOLTÉSZ által említett becézett helynevek esetében (1979: 42). Idegen nyelvi példái: *Peterburg > Pityer, Vlagyivosztok > Vlagyik, San Francisco > Frisco* úgy alakultak ki, hogy az elhagyott névelemet képző felhasználásával pótolták. Az egy-két általam ismert magyar példa *(Balaton > Balcsi, Püspökladány > Püsi, Tócóskert > Tóci)* ezeknél némileg szabálytalanabb alakulású: a redukció helyett inkább névcsonkításról, illetőleg csonkításos képzésről beszélhetnénk, így az ilyen jelenségek inkább a névképzés fejezetében mutathatók be.

4.3. Kiegészülés

Kiegészülésnek nevezzük azt a névalkotási eljárást, amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvel toldanak meg. A létrejövő új név denotatív jelentése azonos marad a kiindulásul szolgáló helynévével, szerkezete azonban föltétlenül megváltozik: kiegészüléssel mindig olyan kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése.

A jelenségre még utalást is alig találunk szakirodalmunkban. A szerkezeti változások közül inkább a rövidüléses tendenciák hívták föl magukra a kutatók figyelmét. A helyneveknek a közszói szerkezetekre való visszavezethetőségének a tétele is ebbe az irányba terelte a kutatásokat: a fokozatos tulajdonnevesülést az alaki szerkezet egyszerűsödésével együtt járó jelenségnek tekintették. Ez néha még olyan szélsőséges megközelítéseket is eredményezett, amelyek a hosszabb alakok

rövidülését abszolutizálva szinte kizárták más irányú, ettől eltérő típusú változások lehetőségét (lásd például SIPOS ISTVÁN megállapításait Mihályi helyneveivel kapcsolatban: 1963: 328).

Mások az ilyen változások hatókörét korlátozzák elsősorban: az írásbeliség, illetőleg az alkalmi névhasználat jellegzetességének tekintve e névváltozatokat. A térképek helynévhasználatát kétségkívül jellemzi a szokványos, tipikus, ezáltal „szabályos"-nak tekintett névformák használatára való törekvés. A térképészeknek szóló utasítás még 1966-ban is azt kívánta, hogy a *Rét feletti*-féle „csonka" neveket mindig ki kell egészíteni (IFJ. HŐNYI 1970: 351). KÁZMÉR — és a későbbiekben sokan mások is — felhívják a figyelmet arra, hogy Pesty Frigyes gyűjtésében kevésbé megbízható adatok, például önkényesen kiegészített alakulatok (1768: *Földjáró,* 1864: *Feljáró dűlő*) is előfordulnak (1957: 8).

A hivatalos helységnévadás is él azzal a névalkotási formával, hogy földrajzi köznévvel toldja meg a korábbi településnevet: *Csoma* > *Csoma/falva, Szentmargit* > *Szentmargit/bánya.* MEZŐ a jelenséget b ő v í t é s n e k nevezi (1982: 211, 214–6), e terminust dolgozatomban más értelemben használom.

A névgyűjtés sajátos kommunikatív helyzete szintén sok itt említhető névformát felszínre hoz. MEZŐ szerint ilyenkor az adatközlők „valósággal gyártják a laza szerkezetű »földrajzi neveket«. Zavarja őket az idegen gyűjtő jelenléte, a magnetofon, és ilyenkor köznyelviesítik a neveket is azzal, hogy mindegyiket megtoldják egy *értelmezővel* (…), leggyakrabban a *dűlő* szóval" (1968: 51–2). A gyűjtőnek az ilyen esetekben valóban nagyon nehéz megítélnie, hogy a kiegészült névforma csakis neki szól-e, vagy alkalmisága nem tekinthető teljesen egyedi használatúnak. A szokatlan helyzet valóban kiválthat a névhasználóból olyan nyelvi reakciót, hogy a konvencionális névformát megtoldja még egy földrajzi köznévvel (vö. MEZŐ 1982: 33–4), de ezek a sajátos helyzetek nem korlátozhatók a névgyűjtési alkalmakra. Ilyen, értelmezővel megtoldott névváltozatokat mutat be az élőnyelvi használatból KASZÁS JÓZSEF (1979).

A beszélők sűrűn kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy beszédpartnerük helynévismerete a sajátjukétól lényegesen különbözik. Ilyenkor fontos lehet számukra, hogy az általuk használt helynév jelentéstartalmából — denotatív jelentésének ismerete hiányában — ne csupán annyi jelenjék meg a hallgatónak, hogy az 'egy bizonyos hely', hanem legalább a helyfajta ismert legyen számára. Ezt a jelentésmozzanatot minden névben a főtagként álló földrajzi köznév fejezi ki. Nem elenyésző e tekintetben a névmodellek hatása sem. Ha egy településen a szántók többségét olyan kétrészes név jelöli, amelynek az utótagja a *dűlő,* a *tag* vagy bármely hasonló közszó, akkor az ettől eltérő szerkezetű neveket is átalakíthatják ezek mintájára. A helynevek ilyenfajta természetes szerkezeti változására már BÁRCZI is utalt: a *Fertő* típusú nevek „gyakran k i e g é s z ü l n e k [én ritkítottam: H. I.] az idők folyamán: *Fertő-tó*" (1958: 147).

A finn névtani irodalom e p e k s z e g é z i s n e k nevezi e szerkezeti változást (lásd a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *epeksegeesi* címszavát). Ma-

gyar terminusként talán a k i e g é s z ü l é s felel meg leginkább, mivel utal az így keletkezett nevek másodlagos jellegére, funkcionális és lexikális szerkezetük s ebből adódóan információtartalmuk bővülésére. A változás alapjául szolgáló nevek természetesen mind kommunikatív szerepüket, denotatív jelentésüket, mind funkcionális és lexikális szerkezetüket tekintve teljes értékű nevek, hiányosságuk csak a kiegészült változatukkal való szembeállításban tűnhet föl csonkaságnak.

A nyelvi változásoknak a változatokon keresztül történő megvalósulásából adódóan a kiegészülés és az ellipszis ellentétes irányú folyamatait az egyes névelőfordulásokban igen nehéz — néha egyenesen lehetetlen — elkülöníteni. A történeti adatok vizsgálatán túl erre azonban gyakran a szinkróniában meglévő rövid — hosszú névváltozatok nyelvi összefüggéseinek elemzése is lehetőséget ad.

A kiegészülés jellegzetes esetét figyelhetjük meg azokban a névpárokban, amelyekben a kiegészült név földrajzi köznévi főtagja mintegy tautologikusan van jelen: a változáson átmenő név ugyanis eredetileg is tartalmazott a hely fajtáját megjelölő névrészt (vagy akár csupán egyetlen ilyen részből állt). A név etimológiai jelentésének elhomályosulása — amely általában a megfelelő közszó szókészletből való kiesésének a következménye — teszi lehetővé, gyakran pedig egyenesen kívánatossá az efféle kiegészüléseket, a tautologikus nevek létrejöttét. A *Séd* a Dunántúlon gyakori folyónév: általában hasadással, a *séd* 'patak' közszó tulajdonnévi jelentésének kialakulásával jöttek létre e nevek. A közszó kihalásának következményeként különféle alakváltozatai alakulhattak ki: a Pápai járásban a 13 *Séd* mellett 13 *Séd*/*patak,* 2 *Séd*/*árok* és 2 *Séd*/*folyó* is létezik, sőt van egy *Sédi*/*ér* is. E változatokban a *Séd* megnevező funkciójú névrészként szerepel (éppúgy, mint például a *Tapolca*/*patak* előtagja), s a nevek funkcionális szerkezete 'Séd nevű (1) vízfolyás (2)' formában írható le. Ezt legadekvátabban a (tulajdonnévi) helynév + földrajzi köznév alaki szerkezet fejezheti ki, a *Sédi*/*ér* azonban azt mutatja, hogy (tulajdonnévi) helynév + képző + földrajzi köznév morfológiai szerkezetű kiegészült nevek is léteznek. A nem ritka jelenséget a kiegészülés altípusának tekinthetjük, s k é p z é s e s k i e g é s z ü l é s n e k nevezhetjük.

A képzéses kiegészüléssel alakult nevekről egyértelműen megállapítható másodlagos jellegük: a *Diós — Diósi*/*erdő* névpár csak kiegészülés útján jöhetett létre, az ellipszis csupán egyfajta *Diós — Diós*/*erdő* névpár esetében lenne föltételezhető. A képzéses kiegészülés más névtípusok lexikális modelljeinek hatására alakulhat ki: a helyet jelölő helynévi determinánsok ugyanis általában képzett formában szerepelnek a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevekben. A *Bodzás* nevű határrészen van a *Bodzási/kút,* oda vezet a *Bodzási*/*út;* a *Bodzási*/*dűlő* lexikális szerkezete ilyen értelemben tehát motivált, ugyanakkor — a *Bodzás* szinonimájaként — félrevezető is, hiszen névszerkezete 'a Bodzáson levő (1) dűlő (2)' értelmezést sugall, pedig valójában azt fejezi ki, hogy 'Bodzás nevű (1) dűlő (2)', 'dűlő (1), amit Bodzásnak hívnak (2)'.

A képzéses kiegészülés során a szerkezeti változáson átmenő név általában *-i* képzős formába kerül: *Nyáras/hegy > Nyárashegyi/dűlő, Nagy/árok > Nagyáro-*

ki/folyó, Rizikó > Rizikói/dűlő. Gyakori, hogy az *-i* képzős kiegészülés *-s* képzőt tartalmazó helynévvel történik meg: *Csonkás > Csonkási/dűlő, Szeles > Szelesi/legelő, Vitás > Vitási/dűlő.* Az így kialakult neveknek is szerepe lehet abban, hogy a képzéses kiegészülésben a *-si* képző is előfordul: *Rontó> Rontósi/dűlő, Hágó > Hágósi/dűlő,* sőt még mássalhangzós tőhöz kapcsolódva is: *Pap/tag > Paptagosi/dűlő.* Ilyen alakokat a Pápai járás helynevei között nem találtam, a Nyírbátoriban — ahol egyébként a kiegészülés képzés nélkül alig fordul elő — viszont több ilyen név is akad.

Nem ritkák a helynevek között az olyan szinonimasorok, amelyekben a rövid névalak egy képzett és egy képző nélküli hosszabb formával együtt fordul elő: *Szente — Szente/rét — Szentei/rét, Szekercés — Szekercés/dűlő — Szekercési/dűlő, Rózsás — Rózsás/dűlő — Rózsási/dűlő, Ürgés — Ürgés/dűlő — Ürgési/dűlő.* Ezek keletkezése többféle módon is elképzelhető: a *Szekercés* az elsődleges, belőle kiegészüléssel alakult a *Szekercés/dűlő,* vagy éppen fordítva: ez utóbbiból ellipszissel jött létre a *Szekercés;* esetleg: a két név nyelvileg egymástól függetlenül, képzéssel, illetőleg szintagmatikai szerkesztéssel jött létre. A *Szekercési/dűlő* viszont egyértelműen a *Szekercés*-ből származtatható: annak képzéses kiegészüléssel keletkezett változata. Közvetve ez a *Szekercés/dűlő* kiegészüléses létrejöttét is némileg valószínűbbé teszi.

A folyamatot az alábbi ábrával szemléltethetjük:

A *Szekercés* típusú helynevek képzője — amint azt a névképzésről írt fejezetben láthattuk — mint sajátos funkciójú névszerkezeti elem csak töredékesen tölti be a hely fajtáját jelölő névrész szerepét, jelentése ('hely') ebben az értelemben túl általános, ezért egészülhet ki a név földrajzi köznévi résszel. Ritka eset a *Fordulók*-é, ahol a névalkotó szerepű többesjel elmarad a képzéses kiegészülés során: *Fordulósi/dűlő.*

A kiegészülésen átmenő helynevek funkcionális szerkezetük szerint jórészt három nagy csoportba tartoznak: az egyrészes képzett és képző nélküli, valamint a kétrészes nevek közé.

Mint láttuk, *-s* képzős neveink gyakran kiegészülnek (a jelenségre egyébként INCZEFI is idéz példákat: 1970c: 313). Ezzel a változással lexikálisan is megjelenik a névben az a jelentésmozzanat, amit a képző általánosabban képvisel. Azt azonban, hogy nem pusztán a funkcionális-szemantikai szerkezet nyelvi kifejeződéséről van szó az ilyen esetekben, mutatja az eleve képzett nevek nem ritka képzéses kiegészülési folyamata.

Az egyrészes, képzőt nem tartalmazó nevek között meglepően kevés az olyan, amelyről kétségtelenül megállapítható, hogy etimológiailag régóta nem áttetsző név *(Seg/hegy)* vagy esetleg — jövevény volta miatt — soha nem is volt az *(Gerence > Gerencei/patak, Csige > Csigei/dűlő, Csige/dűlő).* Más részük etimológiai áttetszősége, közszói jelentéspárhuzama — ahogyan azt a *Séd* folyónévben már láthattuk — a közelmúltban tűnt csupán el, vagy inkább napjainkban van eltűnőben: *Csapás/út, Bürü/híd.* Ritka az olyan név, amelyben a kiegészülés aktív, gyakori szóra vonatkozik: *Domb/hegy.*

A kétrészes, főtagjukban földrajzi köznevet tartalmazó kiegészült nevek is gyakran rávilágítanak arra, hogy mely földrajzi köznevek vannak elhomályosulóban, vagy kerülnek legalábbis periferiális helyzetbe. A *kút* 'forrás' jelentésének háttérbe szorulását mutatják a *Papkút/forrás, Büdöskúti/forrás, Kiskúti/forrás*-féle nevek, a *szer* aktív névalkotó szerepének megszűntét pedig az olyan kiegészült névformák, mint a *Keskenyszer > Keskenyszeri/dűlő, Barátszer > Barátszer/dűlő, Nyárszer > Nyárszeri/dűlő.*

Máskor pedig egyszerűen arról van szó, hogy a nevet egy aktívabb, gyakoribb használatú földrajzi köznévvel kiegészítve a névrendszer többi tagjához teszik hasonlatossá, legalábbis a név funkcionális szerkezetében igen fontos szerepet játszó, fajtát jelölő névrész tekintetében. Így kerül be igen sok névbe a *tag,* a *mező,* a *telek* mellé a *dűlő (Pál/tag > Páltag/dűlő, Kis/mező > Kismező/dűlő, Koldus/telek > Koldusteleki/dűlő),* az *ér* után az *árok (Sűtfejér/árok).* A leggyakoribb névminták közé a fajtát jelölő névrésszel történő beilleszkedés kényszere egyes esetekben olyan erős lehet, hogy ezáltal névszerkezetileg viszonylag ritkább, 3-4 lexikális elemet tartalmazó formák is létrejöhetnek. Igaz, más funkcionális névszerkezeti típusok (például az elhelyezkedést kifejezők egy jelentős része) ehhez is mintát adhatnak. Azokhoz képest legfeljebb az e nevekben található két — gyakran szinte szinonim — földrajzi köznév előfordulása lehet szokatlan. Ezt azonban éppen az teszi lehetővé, hogy a köznevek az adott nyelvhasználat síkján nem számítanak azonos jelentésűnek, sőt az egyik elem perifériára kerülése, netán a szókincsből való eltűnése teremti meg a lehetőséget a másik behatolásához. E folyamat során az egyes helynevek akár többszörös kiegészülésen is átmehetnek: *Gyür > Gyür/földek > Gyürföldeki/dűlő, Kis/mező > Kismező/hegy > Kismezőhegyi/tábla.*

A kiegészült nevek viszonylag ritkán szorítják ki teljesen a változás alapjául szolgáló névformát: az eredeti és az újabb névváltozatok együttléte jellemzi a névrendszereket. Ezek között természetesen használatbeli különbségek is megnyilvánulhatnak. A hivatalos, az írásbeli nyelvhasználatban, a névrendszert kevésbé ismerő beszédpartnerrel szemben inkább a kiegészült névformákat említhetik.

A kiegészülés, mint a helynevek szerkezeti változásának folyamata ilyen értelemben a mindenkori névrendszer modellhatásának érvényesülése következtében megy végbe, s végső soron ugyanazok a történeti okok befolyásolják, váltják ki, mint amelyeket KÁROLY SÁNDOR a hasonló jellegű tautologikus szűküléses synecdochéról (pl. *gólyamadár*) megemlít: „a.) könnyebb érthetőség, mivel (…) nem

mindenki számára világos, milyen dologfajtáról van szó; b.) divat, részletezésre való törekvés" (1970: 237).

4.4. Bővülés

A helynévnek egy új névelemmel való megtoldását bővülésnek nevezzük. A bővülés tehát éppúgy a névtest terjedelmének növekedésével jár együtt, mint a kiegészülés, de bővüléskor nem névrésznek, hanem csupán névelemnek a névbe kerülése történik meg. Ebből következően a bővülés a helynév funkcionális szerkezetét nem változtatja meg, csupán az alaki szerkezet módosulásával jár. A bővülés bizonyos értelemben a redukcióval ellentétes irányú, hatású folyamat, e jelenségek viszonya nagyjából olyan, mint az ellipszisé és a kiegészülésé.

A bővülés során elvileg bármilyen elemmel gazdagodhat a helynévalak, lexikális elemnek a névbe kerülésére azonban nem tudok példát említeni. Különösebb okunk nincs arra, hogy ennek elméleti lehetőségét kizárjuk. Kötött morfémával: raggal, képzővel történő bővülésre azonban jó néhány példát hozhatunk.

INCZEFI említi, hogy a *-ház* utótagú helynevekben „a birtokos személyrag később hozzájárulhat az eredetileg ragtalan alapelemhez a településnevek analógiájára": *Hantház* > *Hantháza, Sövényház* > *Sövényháza* (1972a: 312). A redukció fejezetében láthattuk, hogy a birtokos személyrag kieshet a névből, e nevekben viszont ezzel ellentétes irányú tendencia érvényesülését tapasztaljuk. A magyar helynévrendszerben léteznek olyan modellek, amelyekben a birtokos személyrag a szokásos (a *Simaháza*-féle településnevekben), illetőleg olyanok, amelyekben a jelöletlenség a jellemző (például a *Kanászház* típusú épületnevekben). Az egyik vagy a másik névmodellhez való alkalmazkodás következtében akár egymással ellentétes irányú változások is történhetnek, amelyek végső soron a rendszer kettősségének megszűnését célozzák. Ez azonban a két alakszerkezeti típus viszonylagos gyakorisága s éppen a folyamatok ellentétes hatása miatt a névrendszer egészében nem érheti el célját. A Pápai járás helynevei között ennek megfelelően nemcsak az *Emilháza* > *Emilház* (de mindig: *Emilhází*ra), *Simaháza* > *Simaház* típusú redukciókra találunk példákat, hanem a *Lesház* > *Lesháza* változásra is. Bizonyára a marcaltői *Zsigaháza* mintájára bővült birtokos személyraggal a faluban levő *Felsőháza* és *Vendégháza* is, hiszen ezek a névtípusok eredetileg jellegzetesen jelöletlenek. A birtokos személyrag olyan nevekhez is hozzájárulhat, amelyek típusában annak megléte egyáltalán nem jellemző: A*gyagszer* > *Agyagszere.* A bővülés sajátos eseteként tarthatjuk számon a birtokos személyrag ismételt kitételét: *Földekvége* > *Földekvégeje.*

JUHÁSZ DEZSŐ a középmagyar kor tájnévalkotási jellegzetességeként említi a *-ság/-ség* képzős nevek nagyfokú előretörését: *Erdély* > *Erdélység, Barca* > *Barcaság, Nyír* > *Nyírség* stb. (1988: 16). A bővülés ilyen változatainak létrejötte kétségkívül a jelöltségre való törekvés szándékával magyarázható, amely mögött „a magasabb nyelvi eszményhez való igazodás is meghúzódhat. A jelenség összefügg

azzal a széltében elterjedt szemlélettel, hogy a választékos kifejezés egyben összetettebb, bonyolultabb is" (i. m. 31). Hasonló nyelvhasználati, nyelvrétegbeli jelenségeket mutattam be a kiegészülésnél is.

Az *-i* képzőnek a bővülésben való részvételét sokkal nehezebb bizonyítani. A nagy valószínűséggel ide sorolható nevek ugyanis más úton is magyarázhatók. Az *Erdőkerti, Répaszeri* név eredeti *Erdőkert, Répaszer* formája képzéses kiegészüléssel *Erdőkerti*/*dűlő, Répaszeri*/*dűlő* szerkezetűvé alakulhatott, s ezek főtagjának ellipszisével is keletkezhetett az *Erdőkerti, Répaszeri* alak. Csakhogy jó néhány olyan névpárt találunk helynévrendszerünkben, amelyek képző nélküli név — képzős név megfelelést mutatnak. Ezek a névképzés körébe nem sorolhatók be, mert definíciónknak megfelelően a derivációnak ez a változata csak közszói elemekre vonatkozhat. A *Homok — Homoki, Bolygó — Bolygai, Csapás — Csapási, Vizes — Vizesi, Disznós*/*rét — Disznós*/*réti* stb. névpárok képzős tagjai közvetlenül is alakulhattak a primer névből, ugyanúgy, ahogyan ezt a *-ság*/*-ség* képzős „túlképzésekben" már láttuk. A motívumok hasonlósága mellett azt kell még megemlíteni, hogy itt a névmodellek hatása is fokozottan megnyilvánulhat: *-i* képzős név a helynévkincs különböző etimológiai rétegeiben nagy számban található. Ezek keletkezéstörténetileg különböző módon jöhettek létre: képzéssel, ellipszissel vagy — ezek mintájára — bővülés útján. E nevekben a képző mintegy a kiegészítéssel a névhez kapcsolható földrajzi köznévi névrészt helyettesíti, annak megfelelően, ahogyan ezt a képzett nevekben már bemutattam. INCZEFI olyan változást is említ, amelyet kizárólag bővüléssel magyarázhatunk: a kétrészes nevek előtagjába is bekerülhet néha az *-i* képző: *Biberés/fok* > *Biberési/fok* (1970a: 57).

A fejezet bevezető részében már utaltam arra, hogy a helynevek szerkezetét érintő változások igen gyakran egymással keveredve mennek végbe, s emiatt nehezen választhatók szét. A névmodellek hatásának a különböző szerkezeti szinteken való érvényesülése megváltoztathatja a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezetét egyaránt. Mindez együtt járhat a névtest rövidülésével és terjedelmének növekedésével is. Minden névrendszerben egyidőben igen sokféle helynévtípus fordul elő, s ezek mindegyike mintául szolgálhat az új nevek kialakulásához, s a meglévő nevek átalakulásához. A mindenkori helynévrendszer sokszínűsége magyarázza tehát a szerkezeti változások többirányúságát, gyakran ellentétesnek ható tendenciáit is. Az alábbiakban néhány ilyen szerkezeti változási kombinációt mutatok be.

A névalak komplikálódásának jellegzetes esete, hogy a helynévnek egymással párhuzamosan újabb változatai jöhetnek létre kiegészülés, bővülés, illetőleg deriváció útján. A *Répaszer* kiegészült alakja: *Répaszer*/*dűlő* és bővült változata: *Répaszeri* ily módon jöhetett létre. Hasonló a *Négyrendes* képzéses kiegészülése: *Négyrendesi*/*dűlő* és többesjellel alakult derivációs alakja: *Négyrendesek* is. A képzéses kiegészülések esetében (pl. *Tízrendesi*/*dűlő*) az egyrészes, képzőt tartalmazó névformát *(Tízrendesi)* azonban az előbbi név elliptikus alakjának éppúgy tekinthetjük, mint az eredeti névváltozat *(Tízrendes)* bővüléssel keletkezett formájá-

nak. A jelenséget több, a szinkrón névrendszerben meglévő szinonimasor is igazolja: *Nagy/berek — Nagyberki/dűlő — Nagyberki, Homokszer — Homokszeri/dűlő — Homokszeri,* sajátos eseteként, a *-k* többesjel elmaradásával: *Ellen/földek — Ellenföldi/dűlő, Ellen/földi.*

A történeti egymásutániság nem minden esetben állapítható meg egyértelműen. Ez természetesen abból is adódik, hogy a szerkezeti alternánsként előforduló nevek nemcsak szerkezeti változások eredményeként alakulhattak ki, hanem a primer névkeletkezési folyamat során is létrejöhetnek, azonos funkcionális modellt tükröztető, eltérő névszerkezetű nevekként is. A *Sós* és a *Sós/dűlő* képzés és szintagmatikus szerkesztés útján egyidejűleg — így alakszerkezeti értelemben egymástól függetlenül — is kialakulhatott, de a *Sós* lehet ellipszissel keletkezett változat is. Ez utóbbi azonban mindenképpen alapja további szintagmatikus szerkesztésnek: *Sósra/dűlő,* valamint morfematikai átalakulásnak: *Sósok.* A *Sósok*-ból képzéses kiegészüléssel alakul ki a *Sósoki/dűlő* névforma.

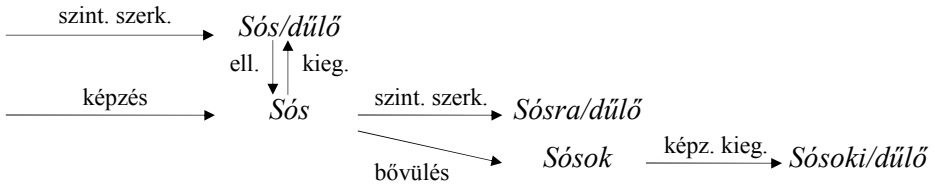

A szántóterületet jelölő *Bodon* metonimikus név, a *Bodoni/dűlő* és a *Bodon/lapos* vele párhuzamosan, szintagmatikus szerkesztéssel keletkezhetett, de belőle is magyarázhatók: képzéses, illetőleg egyszerű kiegészülés útján. Ez utóbbi annál is inkább elképzelhető, hogy a *Bodon/lapos* mellé hasonló úton kialakult a *Bodonlapos/dűlő* és a *Bodonlaposi/dűlő.*

Nem ritka jelenség, hogy az ellipszis és a kiegészülés alapvetően ellentétes irányú tendenciái ugyanazon név változásában egymást követően szerepet játszanak. A *Keskeny/dűlő*-ből ellipszissel *Keskeny* lesz, ami képzéses kiegészüléssel *Keskenyi/dűlő*-vé alakul. Hasonló változást takar a *Cifra/dűlő — Cifra — Cifrai/rész* és a *Kapus/dűlő — Kapus — Kapusi/dűlő.* Az utóbbi névnek van *Kapusi* változata is, amely az elliptikus és a kiegészült változatból egyaránt származhat (bővüléssel, ill. ellipszissel). A *Hágó/dűlő — Hágó — Hágói/dűlő* nevek közül a *Hágó* akár metonimikus név is lehet, s az *Irtás/föld — Irtás — Irtási/dűlő* esetében sem csupán az ellipszis — kiegészülés egymásutánja tehető föl: az *Irtás* hasadással is keletkezhetett (ez esetben mindkét szinonimapárja kiegészüléssel jött létre). A *Nemes/tag* > *Nemes* > *Nemesek* esetében az ellipszist nem kiegészülés, hanem bővülés követte. Ugyanilyen változás a *Kisdarab/dűlő* > *Kisdarabok* névé, de itt képzéses kiegészülés: *Kisdaraboki/dűlő* zárja a változás sorát. Hasonló folyamat zajlott le a *Fekete/rész* > *Fekete* > *Feketési/rész* ~ *Feketési/dűlő* névben, az ezekkel szinonim *Feketési* névforma elliptikusan és bővüléssel is (a *Feketé*-ből) magyarázható.

A Nyírcsászári út mellett egy dűlőt *Császáriúti/dűlő*-nek neveznek. A redukció következtében lexikálisan kéttagú változat: *Császári/dűlő* is létrejött. A területet

metonimikus név: *Császárút* is megjelöli, a földrajzi köznév félrevezető jellege miatt azonban képzéses kiegészüléssel ez tovább alakult: *Császárúti/dűlő.* E névforma csupán egyetlen névelemben különbözik a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott elsődleges névtől.

A szerkezeti változások láncolata következtében nemcsak a név funkcionális és alaki szerkezete változhat meg, de deetimologizációs jelenségek is megfigyelhetők eközben. A *Róka/tanya* elliptikus változata a *Róka* (ez másrészt metonimikus név is lehet), ebből bővüléssel (esetleg képzéssel) keletkezhetett a *Rókás.* A képzéses kiegészülés viszont *Rókási/dűlő* változatot eredményezett. A *Lapos/tó* névből képzéses kiegészüléssel kétféle — tőtanilag eltérő — változat is keletkezett: a *Lapostói/dűlő* és a *Lapostaji/dűlő* (a *Kálló : Kállai* tőtípus szerint). Ez utóbbi névformából ellipszissel — amelynek során a képzőt is elvonták, s ezáltal téves tövet következtettek ki — létrejött a *Laposta.* E névformában a *Lapostó* etimológiai áttetszősége teljesen eltűnt.

Végül egy olyan névváltozási példát vázolok fel, amely összetettségében ritka ugyan, mégis jellemző a tekintetben, hogy benne a változások párhuzamossága, konvergens, illetve divergens jellege, a módosulások lehetséges irányainak szövevénye jól érzékelhető.

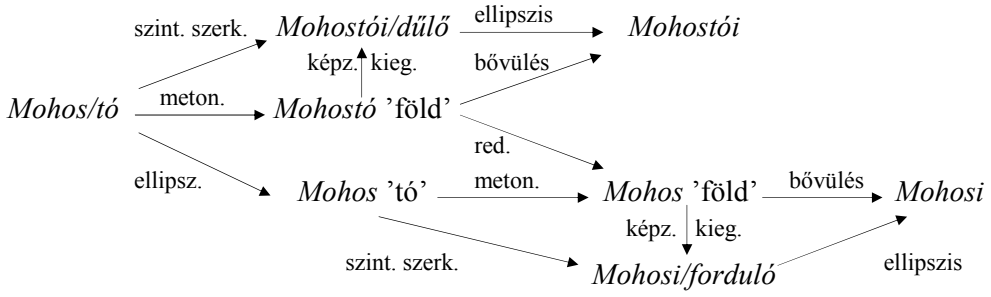

4.5. Deetimologizáció

A helynevek funkcionális-szemantikai, illetőleg lexikális-morfológiai szerkezete idővel elhomályosulhat. Ennek két fő oka lehet: megváltozik a denotátumnak a névadás alapjául szolgáló jellegzetessége, vagy a nyelvi rendszerből eltűnik a névben meglévő szó. A deetimologizáció szélesebb értelemben a név jelentésszerkezetét érintő folyamat, a név etimológiai áttetszőségének megszűnését, információtartalmának megváltozását jelenti. A névszerkezeti változások közül az ellipszis és a redukció hasonló módosulásokat idéz elő a helynév jelentésszerkezetében, a kiegészülés és a bővülés kiváltó oka pedig gyakran éppen az ilyen szélesebb értelemben vett deetimologizációs folyamat.

A deetimologizáció fogalmát azonban a továbbiakban nem a név jelentésszerkezete változási folyamatainak jellemzésére használom, hanem a szerkezeti változások kategóriájaként. Deetimologizációnak nevezem azokat a helynévszerkezeti változásokat, amelyek a helynevek funkcionális vagy lexikális szerkezetének el-

homályosulása következtében jelentkeznek, s a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik. Nem tekintem e körbe tartozónak tehát azokat az alaki változásokat, amelyek a szabályos hangfejlődések következtében állnak elő, s ily módon többnyire párhuzamosak a közszói rendszert érintő módosulásokkal. Másrészt nem sorolhatók ide azok a változások sem, amelyek pusztán a név jelentésszerkezetét érintik (ezek leginkább az etimológiai jelentés, a konnotáció, az információtartalom szintjén jelentkeznek), de hangalaki átalakulással nem járnak együtt. Nem tartozik ide tehát a valóság megváltozásából adódó átértékelődés: a *Vörös*/*kereszt*-nek ma fehér a színe, a *Rossz*/*hid*-at már régen kijavították. KÁZMÉR ezeket jelentéselhomályosulásként tartja számon (1957: 40). Nem említhetők e jelenség körében azok a változások sem, amelyeket a közszói párhuzamok eltűnése, változása okoz: a *Kütyü*-nek ma már nincs közszói megfelelése, a *Simaháza* előtagját nem személynévnek, hanem melléknévnek érzik. Ezeket a név jelentésszerkezetének elemzésekor tudjuk bemutatni, történeti tipológiánk azonban nem foglalkozhat velük, mivel valójában nem névalkotási folyamatok: sem a hangalak, sem a jelentés, pontosabban az annak magvát adó denotatív jelentés nem változik meg, azaz nem keletkezik új név.

A továbbiakban azokat a jelenségeket tekintem át, amelyek a definícióm szerinti deetimologizációs változások körébe sorolhatók. A szakirodalom — különböző terminusokkal jelölve — többféle itt említhető névváltozási típust tárgyal. Ezek többsége a közszókban is megfigyelhető.

Zésülésnek nevezzük azt a változási folyamatot, amelynek során „A földrajzinév előtt a beszédben állandóan használt *az* névelő *z*-je idővel a magánhangzóval kezdődő névhez kapcsolódhatik" (BENKŐ 1947a: 48): *Ebhát* > *Zebhát, Által* > *Záltal, Áci-dűlő* > *Záci-dűlő, Omlás-hegy* > *Zomlás-hegy, Ürgés* > *Zürgés*. (Lásd még SZABÓ T. ATTILA példáit: *Zergya, Ziver, Zerke* stb., 1947: 222.) A zésülést ugyanaz a nyelvtudati háttér magyarázza, mint ami az *a*-val kezdődő helynevek első hangját névelőnek fogja fel, s ezért elhagyja a név hangsorából: *Amadéfalva* > *Madéfalva, Acintos* > *Cintos, Abolmány* > *Bolmány, Aporházi allé* > *Porházi allé* (vö. HORGER 1942, SZABÓ T. 1962, 1963, KÁLMÁN B. 1967b: 2). Az is előfordulhat, hogy az *a* névelővel bővül a helynév: *Radvány* > *Aradvány* (lásd MIKESY 1947 és a FNESz. megfelelő címszavát).

Vannak olyan, etimológiai szerkezetükben helyragot tartalmazó neveink *(Bügbe, Budába),* amelyek eredeti névváltozataik *(Bükk, Buda)* mellé úgy jöttek létre, hogy a gyakran használt ragos alakok toldalékainak azonosíthatósága vész el. E tekintetben ezek tehát különböznek a derivációs neveknek a helyragot tartalmazó csoportjától *(Csárdánál, Kozáriútnál).* A *Budába*-féle alakok elemezhetetlenségének oka elsősorban a nyelvek közötti oda-vissza kölcsönzésük lehet (vö. KNIEZSA 1936: 317–8, SZABÓ T. 1961: 322, REUTER 1965: 348). Máskor éppen ennek a fordítottja történik meg: a nominativusi alakot a beszélők ragozott formának érzik, s tévesen elvonnak belőle egy új tövet: *Pentelén* > *Pentele* (KÁLMÁN B. 1967b: 3). Az ilyen téves elvonásokat a toldalékok előtt, morfémahatáron jelentkező hangtani

változások is kiválthatják: *Aligáll : Aligállba > Aligába > Aliga, Bajon : Bajomba > Bajom, Rétalj ~ Rítajj : Rítóba > Rító : Rítóra* (KÁLMÁN B. 1976: 215, UŐ 1967b: 5, KISS L. 1973b: 81). Az ilyen nevekre a finn névtani irodalom az elvont név terminust használja (lásd a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *abstrahoituma* címszavát).

A fenti változások hátterében kétségtelenül az etimológiai jelentés elhomályosulása keresendő, de mindegyik jelenség jellegzetesen kontextuális jellegű: csak szövegben való használattal magyarázhatók, a morfémahatár eltolódása csakis ilyen környezetben következhet be. E módosulások a névtest elejét (névelők) és végét (ragok) érintik, s a hangsor bővülését (zésülés, *Budába* típus) és rövidülését (szóeleji *a* elhagyása, *Pentele* típus) egyaránt előidézhetik.

A fentiek mellett vannak olyan deetimologizációs változások is, amelyek nem a nevek kontextuális beágyazottságával állnak kapcsolatban. Az etimológiai jelentés elhomályosulásától irányított effajta hangalaki átalakulások általános okaként nemigen tudunk mást említeni — bármennyire is nem egzakt kategória —, mint a kellemesebb hangzásra való törekvést (lásd pl. a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *kuluminen* címszavát). Ennek során előfordulhat szótagkivetés: *Töpéri/ér > Töpér* (ez valójában egyszerejtés), *Lovas/kút > Lós/kút* (itt a tőtani kettősség is belejátszik a folyamatba), *Csonka/álé > Csonkálé,* hangátvetés: *Dagadó > Dadagó* vagy más szabálytalan hangváltozások: *Henger/hegy > Enger/hegy, Igástó > Igázsdó ~ Zsigázsdó ~ Zsigárdó, Sédfő/kút > Sitfi/kút, Séd/kút > Sí/kút.*

4.6. Népetimológia

A népetimológia jelenségét általános összefüggéseiben tárgyaló dolgozatok példái között gyakran találunk helyneveket is (pl. NÁDAI 1906: 22–4, KOVALOVSZKY 1967: 244–9, GREGOR 1976: 97–101 stb.). KÁLMÁN BÉLA önálló tanulmányt szentelt népetimológiával alakult helységneveinknek (1967b). A fogalom értelmezésének zavarait jelzi azonban, hogy a népetimológiát egyrészt névkeletkezési folyamatként mutatják be a szakmunkák, másrészt viszont néha ide sorolják azt a gyakori jelenséget is, hogy a helyneveket a beszélők új motivációval igyekeznek ellátni, tudálékos névmagyarázatokat fűznek hozzájuk (vö. RÓNAI 1982). Ennek az a magyarázata, hogy az ilyen értelmezések alapjául ugyanazok a motívumok szolgálnak, mint amik a népetimológiás változásoknak is a mozgatórugói.

Leírási rendszerem alapelveiből következően a továbbiakban a népetimológia fogalmát mint névkeletkezési folyamatot, pontosabban mint névszerkezeti változást, egy funkcionáló helynév alakszerkezeti átalakulását értelmezem.

A népetimológiás változások okaként a szakirodalom egyöntetűen az átalakuláson átmenő szó — esetünkben helynév — közszói értelmezhetőségének a hiányát jelöli meg. Másként fogalmazva: a helynév — elveszítvén etimológiai áttetszősé-

gét, közszói vonatkoztathatóságát — motiválatlanná válik, s a beszélők újfajta motivációt kívánnak számára teremteni.

A közszói jelentésvonatkozás eleve hiányzik az idegen eredetű helynevekben, ezért ezek között gyakrabban előfordul a népetimológiás átalakulás. A mikrotoponímiában viszonylag ritkák az átvett nevek, ezért e jelenségre nem könnyű példát találnunk: *Jázvina* > *Jázmina,* a településnevek között azonban már több ilyen akad (vö. KÁLMÁN, i. m.). A közszói párhuzamok hiánya tekintetében az átvett nevekéhez hasonló a más tulajdonnevet (helynevet, személynevet) tartalmazó helynevek helyzete. Népetimológiás változások ezeket is érinthetik: *Csató/berek* > *Csaló/berek, Alasz/kocsma* (az *Alasz* családnévből) > *Olasz/kocsma, Cserna/lapos* > *Cérna/lapos.* A népetimológiával foglalkozó munkák számtalan olyan példát említenek, amelyben a változást az váltja ki, hogy a szóban, névben meglévő valamely lexéma elavul, kiesik a nyelvhasználatból, így az összetétel „értelmetlenné", etimológiailag elemezhetetlenné válik. A népetimológiás átalakítás következtében ismét azonosíthatók lesznek a helynév lexikális elemei: *Nagy/lápa* > *Négylába* ~ *Négylámpa, Borsos/vápa* > *Borsospápa* ~ *Borsóspópa, Héder/gyakra* > *Hédergyatra, Pogányüllés* > *Pogányillés* ~ *Pogányélés, Föhenyes/árok* > *Fényes/árok, Séd/fej* > *Sűtfej/kút* (kiegészüléssel), *Eszteru* 'gát' > *Eszterág.* Az átalakulással a név közszói jelentésvonatkoztathatósága megteremtődik ugyan, névszerkezetileg azonban általában nem illeszkednek be e nevek a jellegzetes névtípusok közé, azaz e tekintetben valójában többnyire továbbra is motiválatlanok maradnak. A *Borsos/vápa* funkcionális szerkezete a *vápa* közszónak a szókincsből való eltűnésével elemezhetetlenné válik a névhasználók számára, a lexémaként azonosítható elemekből álló, népetimológiás *Borsospápa, Borsóspópa* változatok funkcionális névszerkezete azonban éppoly azonosíthatatlan számukra.

Nem ritka a népetimológiás változás az olyan nevekben sem, amelyek etimológiai áttetszősége reálisan létezik, sőt névszerkezeti modellje is világos lehet a beszélők számára. Ilyenkor a viszonylag gyakori névmodellt képviselő név egy ritkább s természetesen a denotátummal motivációs kapcsolatban nem lévő névtípusba kerülhet át. Az *Éh/völgy*-ből *Éj/völgy* lesz, a *Cseresznye/szél*-ből pedig *Cseresznyeszíj.* Bizonyos hangtani törvényszerűségek jelentkezése elősegítheti az ilyen átalakulásokat: *Szél/mező* > *Szíj/mező, Szél/hegy* > *Szén/hegy* ~ *Szíj/hegy, Hely/rét [Hëe-rít]* > *Here/rít.* Szokatlan tőtani változat is elindíthatja a változást: *Egrestók* > *Egrestok.* Eufemisztikus célja lehetett a *Tetűfészek* > *Tetőfészek* átalakulásnak, a *Mogyoró/kút-ból* német nyelvű településen *Magyar/kút* válhatott.

Az etimológiai elemezhetőség hiánya tehát nem egyedüli kiváltó oka a népetimológiás átalakulásoknak, a hangalaki asszociációknak is igen fontos szerepe lehet ebben, még olyan esetekben is, amikor a helynév funkcionális szerkezete, lexikális összetétele egyébként világos a névhasználók számára. A népetimológiás átalakulás döntően a helynév lexikális szerkezetét érinti, eredményeként azonban még e tekintetben is ritkán alakul ki gyakori, jellegzetes névszerkezeti modellbe sorolható helynév. A nevek funkcionális szerkezete pedig többnyire változatlanul homályban marad.

A népetimológia mint névszerkezeti változás körében természetesen csak alakszerkezeti módosulással járó jelenségeket veszek figyelembe, s — éppúgy, mint a deetimologizáció fejezetében — nem sorolom ide az olyan eseteket, amelyek az információtartalom, az etimológiai jelentés síkján maradnak: *Farkasverő* 'farkaslakta déli hegyoldal' > 'hely, ahol agyonvertek egy farkast' (vö. BENKŐ 1947a: 44), *Köszönberek* 'családnév + *berek*' > 'salutare + *berek*' (vö. LŐRINCZE 1947: 22).

Nyelvhasználati szempontból a népetimológia alapvetően kétféle szituációban érvényesül névalkotási módként. A fenti jellemzők inkább a természetes névhasználat során lefolyt változásokra vonatkoztathatók. Itt említhetők azonban az írásos névhasználat jelenségei is. Ezeknek egy része motívumaiban teljesen azonos a szóbeli népetimológia eseteivel: *Nád/nyilas > Nádnyílás, Tanároki/dűlő > Tanácsoki/dűlő,* máskor azonban pusztán tévesztés következtében jönnek létre, vagy amiatt, hogy lejegyzőik más névtípusba, asszociációs kapcsolatrendszerbe, motivációs összefüggésbe kívánják állítani a nevet: *Lapos/hegy > Lápos/hegy, Csikós/dűlő > Csíkos/dűlő, Térjmeg/utca > Térmeg/utca.* E jelenséget sem lehet kirekeszteni a névalkotási típusok közül, éppúgy, mint ahogy más hivatalos használatú mesterséges alkotású neveket sem. Az így keletkezett alakok névhasználati jellemzői különböznek a természetes úton létrejött változatokétól, de az írott formák (térképek, teleknyilvántartások) nagy tekintélye miatt akár általános használatúvá is válhatnak. KÁLMÁN BÉLA is elkülöníti ezeket a népetimológiák alcsoportjaként, megemlítve, hogy „n é p etimológia helyett (…) helyesebb volna í r n o k i etimológiát említeni" (1967b: 4). A kategóriát a finn névtani irodalom is ismeri (vö. a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *kirjurinetymologia* címszavával).

A népetimológiás átalakulások körébe tehát olyan élőnyelvi és írásbeli alakszerkezeti változásokat sorolhatunk, amelyek a névalakok szabálytalan módosulásában jelennek meg oly módon, hogy a helynév lexikális szerkezetének változásával s közszói jelentésvonatkozásuk megteremtésével új névalak keletkezik. Ezek kiváltó oka igen gyakran, de nem feltétlenül, az etimológiai áttetszőség hiánya, másrészt pedig a név hangzós formája, amely egyúttal az átalakulás irányát, jellegét is meghatározza.

5. Névátvétel

Az átvett nevek csoportja névrendszertanilag a történeti tipológia előző négy kategóriájával, mint a belső helynévalkotás formáival áll szemben. A helynevek átvétele közvetlenül és elsősorban nem a jövevénynevekkel bővülő névrendszerek belső struktúráját jellemző sajátosság, hanem sokkal inkább az egymással kapcsolatban lévő nyelvek rendszerének — jelen esetben helynévrendszerének — kapcsolatát tükröző jellegzetesség. Ennek részletezését e helynévelemzési modell kereteiben nem vállalhatom.

A névátvételek kérdésének egyrészt igen gazdag irodalma van a magyar helynévkutatások történetében. Az etimológiai érdeklődésű vizsgálatok egyik fontos törekvése éppen az volt, hogy a magyar helynévkincs eredetbeli rétegeit — elsősorban településtörténeti céloktól vezérelve — elkülönítsék. MELICH János, KNIEZSA ISTVÁN mellett más kutatók is jelentős eredményeket értek el e téren. KNIEZSA egyik nevezetes tanulmányában (A párhuzamos helynévadás) névrendszertani értelemben újfajta megközelítés lehetőségét vetette fel azzal, hogy az egymással érintkező nyelvek interferenciáira irányította a figyelmet (1944). A településnevek tekintetében e kölcsönhatásokat MEZŐ ANDRÁS elemezte igen alaposan „A magyar hivatalos helységnévadás” c. munkájában (1982).

A helynevek átvételével kapcsolatos problémák vizsgálata a mikrotoponimák terén különösen indokolt: a névalkotási folyamatok, a rendszertani jellegzetességek — mint a korábbiakban is láttuk — sokszor nagyobb sikerrel deríthetők fel e téren, mint a makrotoponimák konzervatívabb, a változásnak jobban ellenálló csoportjában. Ilyen összefüggésben különösen feltűnő, hogy e téren szinte alig folytak kutatások. (Az igen kevés dolgozat közül kiemelendő GERSTNER KÁROLY néhány munkája, amelyek elsősorban a magyarországi német névanyag oldaláról érintik a kérdést: pl. 1981.)

A mikrotoponimák körében folytatott vizsgálatok hiányát némiképpen magyarázza az a tény, hogy az átvételek, megfelelések bemutatása a mikrorendszerek mély belső ismeretét követeli meg mind szinkrón, mind diakrón tekintetben. A finn kutatók ez irányú jelentősebb érdeklődéséhez a finn-svéd (kisebb mértékben a finn-lapp) helynévrendszerek kapcsolata teremtette meg az alapot. Kutatásaik e téren az utóbbi évtizedben kétségkívül megélénkültek. Az átvett nevek csoportjában többféle típust tárgyalnak: a kategória határait egyrészt a tiszta (legfeljebb hangtanilag módosított) átvételek, másrészt a tükörnevek képviselik (lásd például a KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974 *lainanimi* címszavát).

A névrendszertani leírásokban valóban fontos követelmény a jövevényneveknek alaki és jelentésbeli jellemzőik szerinti differenciált bemutatása. Ennél is jelentősebb feladat azonban az, hogy feltárjuk azokat a sajátosságokat, amelyek a magyar névrendszer egyes területi változataiban éppen más nyelvek névrendszerei-

nek hatására jöttek létre (a határozóraggal alakult nevek csoportjában efféle összefüggésre magam is utaltam). A nyelvek közötti ilyen jellegű kapcsolatok vizsgálata azonban csakis az adott helynévrendszerek belső összefüggéseinek, változási irányainak igen pontos ismeretén alapulhat.

IRODALOM

BACHÁT LÁSZLÓ (1979), Hozzászólás „A névtudomány műszavai” című cikkhez. *NÉ.* 2: 31–3.

BACHÁT LÁSZLÓ (1981a), Beszédhelyzet és névhasználat. *MNyTK.* 160: 227–9.

BACHÁT LÁSZLÓ (1981b), Földrajzi nevek és intézménynevek az ifjúsági nyelvben. *NÉ.* 5: 31–4.

BACHÁT LÁSZLÓ (1981c), A tulajdonnév mint mondatrész. *NÉ.* 6: 50–5.

BALASSA IVÁN (1939), Szerep helynevei. *MNny.* 1: 130–8.

BALASSA IVÁN (1991), *Betlehem.* A magyar bibliai eredetű földrajzi nevek kérdéséhez. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 46–50.

BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.

BALÁZS JÁNOS (1966), Jel és jelölési érték. *ÁNyT.* 4: 5–30.

BALÁZS JÁNOS (1970), A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai. *NytudÉrt.* 70: 295–301.

BALOGH LÁSZLÓ (1970), A földrajzi nevek struktúrája. *NyK.* 72: 95–124.

BALOGH LÁSZLÓ (1972), A földrajzi nevek szerkezeti rendszere. *NyK.* 74: 200–8.

BALOGH LÁSZLÓ (1973), Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról. *NyK.* 75: 407–18.

BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM (1977), Van-e a magyarban tulajdonnév? *NyK.* 79: 135–55.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* 2., bővített kiadás. Bp.

BÁRCZI GÉZA (1960), Megnyitó [az I. Névtudományi Konferencián]. In: *Névtudományi vizsgálatok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 5–16.

BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (1947b), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.

BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 95–101.

BENKŐ LORÁND (1950), *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. *MNy.* 46: 143–5.

BENKŐ LORÁND (1970), Névtudományunk helyzete és feladatai. *NytudÉrt.* 70: 7–16.

BENKŐ LORÁND (1981), Megnyitó [a III. Magyar Névtudományi Konferencián]. *MNyTK.* 160: 7–13.

BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Bp.

BENKŐ LORÁND (1990), Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.

B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban.* NytudÉrt. 33. sz. Bp.

BOGNÁR ANDRÁS (1981), Pesty Frigyes helynévtára körül. *MNyTK.* 160: 189–93.

BOGNÁR ANDRÁS (1983), A tanyanevekről. *NÉ.* 8: 29–32.

CSŰRY BÁLINT (1929), *Érintkezésen alapuló névátvitel.* AkNyÉrt. 24: 349–402.

CSŰRY BÁLINT (1935–36), *Szamosháti szótár I–II.* Bp.

D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan. II. A magyar szóképzés története.* Bp.

DEME LÁSZLÓ (1960), Gondolatok a helynévkutatásról. In: *Névtudományi vizsgálatok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 72–4.

DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok. *MNyTK.* 183: 282–6.

DENKE VIRÁG (1993), *Melléknévi igenevet tartalmazó helynevek vizsgálata három járás névanyaga alapján.* Kézirat. Debrecen.

ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár.* Bp., 1972.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Bp., 1959–1962.

FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958), *A magyar stilisztika vázlata.* Bp.

FABÓ KINGA (1980), A tulajdonnév ←→ köznév „szófajváltásokról". *NÉ.* 4: 49–55.

FARKAS FERENC (1980), Öt jászsági település külterületi földrajzinév-anyagának néhány stilisztikai sajátossága. *NÉ.* 4: 20–30.

FEKETE PÉTER (1980), A vízrajzi nevek változása Tiszaszőlősön a XVIII–XIX. századi adatok tanúsága alapján. *MNyj.* 23: 35–57.

FEKETE PÉTER (1991), Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 167–77.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

FÖNMÍSz. = A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. In: *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó.* Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1971.

GERGELY BÉLA (1942), Kalotaszeg névutós helynevei. *MNny.* 4: 158–82.

GERSTNER KÁROLY (1981a), Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. *MNyTK.* 160: 181–3.

GERSTNER KÁROLY (1981b), A német névanyag Komárom megye földrajzinév-gyűjteményében. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 173–7.

GERSTNER KÁROLY (1991), Néhány magyarországi német helynév magyarázata. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 214–7.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Jelentéstan.* Bp.

GREGOR FERENC (1976), Népetimológia és szófejtés. *NytudÉrt.* 89: 97–101.

GYÖRFFY GYÖRGY (1963, 1987), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Bp., 1963. II–III. Bp., 1987.

HAJDÚ MIHÁLY (1973), A Vásárhelyi-puszta földrajzi nevei. *MNyTK.* 133: 27–36.

HAJDÚ MIHÁLY (1975), *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* NytudÉrt. 87. sz. Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (1979a), Helynevek vándorlása a XV. században. *NÉ.* 1: 21–6.

HAJDÚ MIHÁLY (1979b), A magyar névtudomány műszavai. *NÉ.* 2: 18–28.

HAJDÚ MIHÁLY (1981a), Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkcióiról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–72.

HAJDÚ MIHÁLY (1981b), J. Soltész Katalin, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Ismertetés. *MNy.* 77: 109–13.

HAJDÚ MIHÁLY (1982), A névelemhiányról. *NÉ.* 7: 124–6.

HAJDÚ MIHÁLY (1983), Kisebb településeink utcaneveiről. *NÉ.* 8: 32–49.

HAJDÚ MIHÁLY (1985), A névvé válás folyamatáról. *MNyTK.* 170: 29–34.

HAJDÚ MIHÁLY (1986–1987), A *szer* helyneveinkben. *NÉ.* 11: 41–8, 12: 55–65.

HAJDÚ MIHÁLY (1991a), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 250–4.

HAJDÚ MIHÁLY (1991b), Középkori *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 250–4.

HEGEDŰS ATTILA (1980), Tanyanévvizsgálat Bács-Kiskun megyében. *NÉ.* 3: 14–22.

HLAVACSKA EDIT (1989), *Salgótarján utcanevei.* Salgótarján.

HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.

HOFFMANN ISTVÁN (1983), Helynévkutatás Finnországban. *MNyj.* 25: 79–90.

HOFFMANN ISTVÁN (1984–85), A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–14.

HOFFMANN ISTVÁN (1986), Baranya megye földrajzi nevei. Ismertetés. *MNy.* 82: 486–94.
HOFFMANN ISTVÁN (1988), A helynévhasználat és a nyelvi norma. In: *A magyar nyelv rétegződése I–II.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. I, 435–43.
HOFFMANN ISTVÁN (1989), Számítógépes helynévtörténeti vizsgálatok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. *MNyTK.* 183: 103–7.
HOFFMANN ISTVÁN (1990), Könyv a finn helynevekről. Eero Kiviniemi, Perustietoa paikannimistä. *MNyj.* 28–29: 157–64.
HOFFMANN ISTVÁN (1991a), Rendszer és szintézis helynévkutatásunkban. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 275–80.
HOFFMANN ISTVÁN (1991b), A metaforikus helynévadás. *FUD.* 2: 39–48.
HORGER ANTAL (1942), *Jácint.* In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Bp. 158–60.
IFJ. HŐNYI EDE (1970), Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? *NytudÉrt.* 70: 349–52.
I. GALLASY MAGDOLNA (1989), Növénynévi alapú régi településneveink. *MNyTK.* 183: 83–93.
IMRE SAMU (1991), Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 9–26.
INCZEFI GÉZA (1962a), Az összetett földrajzi név fogalma. *SzTFTK.* 1962: 29–32.
INCZEFI GÉZA (1962b), Határrésznevek tipizálása a név jelentéstartalma és a jelölt táj viszonya alapján. *SzTFTK.* 1962: 33–6.
INCZEFI GÉZA (1964a), A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése. *MNy.* 60: 80–6.
INCZEFI GÉZA (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról. *MNy.* 61: 75–80.
INCZEFI GÉZA (1966), A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *MNy.* 62: 72–9.
INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *MNy.* 63: 64–71.
INCZEFI GÉZA (1968), Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 207–8.
INCZEFI GÉZA (1970a), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.
INCZEFI GÉZA (1970b), A névkövületté válás folyamata határneveinkben. *NytudÉrt.* 70: 56–60.
INCZEFI GÉZA (1970c), A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben. *MNy.* 66: 312–23.
INCZEFI GÉZA (1971), A metaforikus alakmeghatározás módjai határnevekben. *Nyr.* 95: 189–93.
INCZEFI GÉZA (1972a), Az elliptikus földrajzi nevekről. *MNy.* 68: 310–5.
INCZEFI GÉZA (1972b), A földrajzi nevek elíziójáról. *SzTFTK.* 1972: 77–91.
INCZEFI GÉZA (1973a), Határneveink jelentésének szerepe a lokalizálásban. *NytudÉrt.* 83: 219–23.
INCZEFI GÉZA (1973b), A határneveket alkotó lexémák sajátságai. *MNy.* 69: 465–9.
JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD (1987), *A Nyírbátori járás földrajzi nevei.* Nyírbátor.
JAKÓ ZSIGMOND (1991), Miskolczy Károly a helynévkutatás és helynévtörténetírás bihari úttörője. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 282–96.
JANKÓ JÁNOS (1892), *Kalotaszeg magyar népe.* Bp.
JANKÓ JÁNOS (1902), *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1989), Névkutatás és névkultúra. *MNyTK.* 183: 13–8.
JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.
JUHÁSZ DEZSŐ (1989), Toponímia és onomatopoézis. *MNyTK.* 183: 116–19.
KÁLMÁN BÉLA (1967a), Helynévkutatás és szóföldrajz. *NytudÉrt.* 58: 344–50.
KÁLMÁN BÉLA (1967b), A népetimológia helységneveinkben. *Nyr.* 91: 1–11.
KÁLMÁN BÉLA (1970), Amerikai magyar helynevek. *NytudÉrt.* 70: 42–5.

KÁLMÁN BÉLA (1976), *Aliga, Somosma*. *MNy.* 72: 215–6.
KÁLMÁN BÉLA (1981), Hivatalos név, szólítónév, említőnév. *MNyTK.* 160: 119–20.
KÁLMÁN BÉLA (1986), Átvétel, fordítás, új név. *NÉ.* 11: 48–53.
KÁLMÁN BÉLA (1989a), A nevek világa. 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
KÁLMÁN BÉLA (1989b), Párhuzamos helységnevek. *MNyTK.* 183: 120–3.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1980), A földrajzi nevek rendszerezésének kérdéséhez. *MNyj.* 23: 23–34.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984–85), A közösségi és hivatalos névadás néhány jellemző vonásának összevetése a víznevekben. *MNyj.* 26–27: 97–102.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1988), A Tisza–Túr köze vízneveinek névtani rendszere: In: *A magyar nyelv rétegződése I–II.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. I, 515–22.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1989), *A Mátészalkai járás földrajzi nevei.* Debrecen.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1990), *Összesített mutató a Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2–3–4. kötetéhez.* Kézirat. Debrecen.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1991), Névföldrajzi térképlapok Szatmárból. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 321–6.
KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.
KASZÁS JÓZSEF (1979), A földrajzi nevek ingadozása. *NÉ.* 1: 27–32.
KÁZMÉR MIKLÓS (1949), A birtoklás szerepe a földrajzinevek kialakulásában. *MNy.* 45: 75–6.
KÁZMÉR MIKLÓS (1956), Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között. *MNy.* 52: 238–55.
KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei.* MNyTK. 95. sz. Bp.
KÁZMÉR MIKLÓS (1960), A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez. In: *Névtudományi vizsgálatok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 86–9.
KÁZMÉR MIKLÓS (1968), Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig. *MNy.* 64: 108–22, 245–55.
KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.
KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 33–9, 67–77.
KELEMEN JÁNOS (1978), *A tudat és a megismerés.* Bp.
KELEMEN JÁNOS (1984), *„A nemes hölgy és a szolgálóleány”.* Bp.
KELEMEN JÁNOS–KENESEI ISTVÁN (1982), Újabb nyelvfilozófiai kalandozások. *Magyar Filozófiai Szemle* 1982: 708–48.
KIEFER FERENC (1989), Mit jelent a tulajdonnév? *MNyTK.* 183: 286–90.
KIRÁLY LAJOS (1970), A hivatalos névadó tevékenység hatása földrajzi neveink életére. *NytudÉrt.* 70: 70–3.
KISS LAJOS (1968), *Kniezsa István.* MNyTK. 123. sz. Bp.
KISS LAJOS (1970), Az európai névtudomány fontosabb eredményei. *NytudÉrt.* 70: 16–26.
KISS LAJOS (1973a), *Melich János emlékezete.* MNyTK. 134. sz. Bp.
KISS LAJOS (1973b), Mutatvány a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárából. *Nyr.* 97: 81–90.
KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *MNy.* 84: 129–55.
KISS LAJOS (1989), Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede. *MNyTK.* 183: 18–31.
KISS LAJOS (1991), Huszt környéki helységnevek. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 352–61.
KIS TAMÁS (1988), *Kocsma- és csárdaneveink névtani vizsgálata.* Kézirat. Debrecen.
KIVINIEMI, EERO (1971a), *Suomen partisiippinimistöä.* Helsinki.
KIVINIEMI, EERO (1971b), Vastakohta- ja variointinimistä. *Virittäjä* 75: 123–34.
KIVINIEMI, EERO (1975), *Paikannimien rakennetyypeistä.* Suomi 118: 2. Helsinki.
KIVINIEMI, EERO (1978), Paikannimistö systeeminä. In: *Nimistöntutkimus ja paikallishistoria.* Helsinki. 73–89.

KIVINIEMI, EERO (1981), Über die gegenwärtigen Perspektiven der finnischen Ortsnamenforschung. *Studia Fennica* 24: 29–46.
KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustietoa paikannimistä.* Helsinki.
KIVINIEMI, EERO–PITKÄNEN, RITVA LIISA–ZILLIACUS, KURT (1974), *Nimistöntutkimuksen terminologia. Terminologin inom nammforskningen.* Castrenianumin toimitteita 8. Helsinki.
KNIEZSA ISTVÁN (1936), Ragozott magyar helynevek a tótban. *MNy.* 32: 317–8.
KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
KNIEZSA ISTVÁN (1943–44), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. 111–313.
KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Bp.
KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11.
KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban. *MNy.* 45: 100–7.
KOSKI, MAUNO (1977), Uusi onomastinen koulukunta. *Virittäjä* 81: 218–24.
KOVALOVSZKY MIKLÓS (1967), Újabb népetimológiáinkról. *NytudÉrt.* 58: 244–9.
KOZLOVA, M. (1976), *Nyelv és filozófia.* Bp.
KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus LV. Szeged.
KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. *MNyTK.* 170: 15–22.
LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete.* Bp.
LŐRINCZE LAJOS (1949), *Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai.* Bp.
LUKÁCS KÁROLY (1952), Balaton-vidéki víz- és földrajzi tájszók. *MNy.* 48: 184–9.
MARKÓ IMRE LEHEL (1970), Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. *NytudÉrt.* 70: 85–9.
MARKÓ IMRE LEHEL (1981), Földrajzi köznevek a megyei földrajzinév-gyűjtésekben. *MNyTK.* 160: 197.
MARKÓ IMRE LEHEL (1989), Az úgynevezett „hivatalos” dűlőnevek. *MNyTK.* 183: 135–9.
MARTINKÓ ANDRÁS (1956), A tulajdonnév jelentéstanához. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 189–95.
MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
MEZŐ ANDRÁS (1969), A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága. *MNy.* 65: 198–204.
MEZŐ ANDRÁS (1970a), A mesterséges földrajzi nevek motivációja. *MNyj.* 16: 55–70.
MEZŐ ANDRÁS (1970b), Közösségi név — mesterséges név. *NytudÉrt.* 70: 315–20.
MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. *MNyTK.* 160: 85–99.
MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1985), A helynevek vándorlása a középkorban. *MNyTK.* 170: 23–8.
MEZŐ ANDRÁS (1989), A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. *MNyTK.* 183: 143–6.
MEZŐ ANDRÁS (1991), *Szegegyház.* In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 432–4.
MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
MIKESY SÁNDOR (1947), *Aradvány. MNy.* 43: 145.
MIKESY SÁNDOR (1964), Tuskolány (Frascatitól Ibrányig). *MNy.* 60: 351–2.
MIKESY SÁNDOR (1967), A „vallási” helynevekről. *MNy.* 63: 474–6.
MMNy. = BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv.* Bp., 1988.
MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II.* Szerk TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961.

MOLLAY KÁROLY (1991), Importált földrajzi nevek. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 453–6.
NÁDAI PÁL (1906), *A magyar népetimológia.* NyF. 27. sz. Bp.
NAGY KATALIN (1986), *Az „igés" földrajzi nevek használata.* Kézirat. Debrecen.
NYEPOKUPNIJ, A. P. (szerk) (1986) • А. П. Непокупный (ред.), *Теория и методика ономастической исследований.* Москва.
NYIRKOS ISTVÁN (1970), Térképeink névtani tanulságairól. *NytudÉrt.* 70. sz. 89–93.
NYIRKOS ISTVÁN (1989), A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK.* 183: 290–4.
ÖRDÖG FERENC (1989), A földrajzi nevek gyűjtése, kutatása. *MNyTK.* 183: 31–47.
ÖRDÖG FERENC (1991), Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 488–96.
PAPP ISTVÁN (1963), A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
PAPP LÁSZLÓ (1970), Névtudomány és nyelvtudomány. *NytudÉrt.* 70: 26–32.
PAPP ZSUZSANNA (1969), Állatnevek középkori földrajzi neveinkben. *MNy.* 65: 307–11.
PELLE ATTILA (1983), *Heves megye Tiszával határos községeinek vízrajzi nevei.* Magyar Névtani Dolgozatok 52. sz. Bp.
PELLE BÉLÁNÉ (1980), Tanyanevek a hevesi járás földrajzi neveiben. *MNyj.* 23: 97–118.
PELLE BÉLÁNÉ (1981), A hevesi járás *tanya* köznévvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. *MNyTK.* 160: 141–3.
PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó-, felső- (~ al-, fel-)* helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–31.
PESTI JÁNOS (1970), A földrajzi nevek alkotásának és használatának lélektani tényezői a Bikalárok völgyében. *NytudÉrt.* 70: 99–104.
PESTI JÁNOS (1987), A *ság, ség, seg (~ segg)* és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *NÉ.* 12: 32–53.
PESTY FRIGYES (1888), *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben I.* Bp.
PODOLSZKAJA, N. V. (1988) • Подольская, Н. В., *Словарь русской ономастической терминологии.* Москва.
RÁCZ ENDRE (1979), Névészeti terminológiai megjegyzések. *NÉ.* 2: 29–31.
RÁCZ ENDRE (1981), A tulajdonnevek grammatikája. *NÉ.* 6: 50–5.
REUTER CAMILLO (1965), *Ájba, Baraba. MNy.* 61: 348–9.
REUTER CAMILLO (1968), *Hosszúhetény község földrajzi nevei.* Az MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közleményei 5. Pécs.
REUTER CAMILLO (1980), A helynévtárak rövidítési rendszeréről. *NÉ.* 3: 35–49.
REUTER CAMILLO (1983), Kéziratos térképeink helynévanyagának felhasználása. *NÉ.* 8: 7–18.
RÓNAI BÉLA (1982), A népetimológia földrajzi neveinkben. *NÉ.* 7: 9–18.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról In: *Névtudományi vizsgálatok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 82–5.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1967), Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. *MNyj.* 13: 29–55.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970), A tulajdonnevek jelentéstanához. *NytudÉrt.* 70: 302–7.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1971), Földrajzi neveink helyesírásához. *MNyj.* 17: 59–72.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1984–85), A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása. *MNyj.* 26–27: 83–96.
SIPOS ISTVÁN (1963), Határ- és dűlőneveink történetéből. *NytudÉrt.* 40: 327–9.
ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–73), Zum Begriff „Modell" und „System" in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
SZABÓ DÉNES (1970), A régi birtokjog egy emléke helyneveinkben. *NytudÉrt.* 70: 111–6.
SZABÓ GÉZA (1981), A helységnevek ragozásának nyelvföldrajzi és nyelvszociológiai kérdéséhez. *MNyTK.* 160: 137–39.

SZABÓ KÁROLY (1851), A magyar helynevekről. Körös-Tartsa helynevei. *Új Magyar Múzeum* I, 371–7.

SZABÓ T. ATTILA (1934), A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *MNy.* 30: 160–80.

SZABÓ T. ATTILA (1940a), A személynevek helyneveinkben. *MNny.* 2: 81–123.

SZABÓ T. ATTILA (1940b), A magyar helynévadás történetéhez. *MNy.* 36: 127–9.

SZABÓ T. ATTILA (1944), *A magyar helynévkutatás a XIX. században.* Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár.

SZABÓ T. ATTILA (1947): *Zergya. Ziver. MNy.* 43: 221–3.

SZABÓ T. ATTILA (1958), Az »Erdélyi Helynévtörténeti Adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. *MNy.* 54: 503–9.

SZABÓ T. ATTILA (1961), Az *Isztambul-,* illetőleg *Malomba*-típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez. *MNyj.* 7: 3–22.

SZABÓ T. ATTILA (1962), Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás kora. *MNy.* 58: 206–8.

SZABÓ T. ATTILA (1963), *Acintus ~ Acintos; Cintus ~ Cintos. MNy.* 59: 213–6.

SZABÓ T. ATTILA (1979), Levélrészlet a névtudomány műszavairól. *NÉ.* 2: 33–4.

SZABÓ T. ATTILA (1988), *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII.* Bp.

SZATHMÁRI ISTVÁN (1989), Földrajzi nevek mint szimbólumok. *MNyTK.* 183: 174–7.

SZÉPE GYÖRGY (1970), Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. *NytudÉrt.* 70: 307–11.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. I–. Bukarest. 1975–.

SZUPERANSZKAJA, A. V. (1973) • Суперанская, А. В., *Общая теория имени собственного.* Москва.

TEMESI MIHÁLY (1980), *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta.* Bp.

TESz. = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976. *IV. Mutató.* 1984.

TÍMÁR GYÖRGY (1981), Az uradalmi kéziratos térképek névtudományi forrásértéke. *MNyTK.* 160: 165–9.

TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.

VÉGH JÓZSEF (1972), Földrajzinév-gyűjtésünk állása és tudományos problémái. *MNyj.* 18: 95–102.

VINCZE LÁSZLÓ (1984), Új módszer az utcanevek vizsgálatára. *NÉ.* 9: 23–30.

VeMFN. I. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I. Tapolcai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.

VeMFN. II. = *Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 171. sz. Bp., 1987.

ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *NÉ.* 13: 15–31.

ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–53.

ZILLIACUS, KURT (1972), Nimistötietellisten synteesien aikaa. *Kalevalaseuran vuosikirja* 52: 360–82.

ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A földrajzi nevek keletkezésének néhány pszichológiai kérdése. *SzTFTK.* 1967: 111–7.

SUMMARY

The Objectives

The last 25 years of toponymy in Hungary in a way can be characterised as contradictory. In certain fields — the study of macrotoponyms (especially of the names of settlements), or theoretical onomastics — outstanding issues and remarkable synthetic works have been born during these years. The research on microtoponyms can also be characterised as rich in detail as well as many-sided. Nevertheless, in this field no synthetic work has been published to sum up the whole system of microtoponyms. Researchers have been mainly engaged in the work of collecting place names, which revived in the mid-1960s. As a result of this work, today there are toponymic data available in the hundred thousands in collections of high quality, done with a more or less homogeneous approach.

If we want to have a homogeneous view of the system of Hungarian toponyms — its general interconnections, its differences and similarities in the course of history, the basic forms of its changes, and the directions of its constant augmentation — we need something which is indispensable: a homogeneous descriptive scheme, and the consequent net of notions which satisfy the demands of an up-to-date "toponymic taxonomy". My objective in this work has been to make an attempt to create an analytic model of this kind.

Antecedents

It has always been important from the beginning of Hungarian toponymic research to try to depict the whole system. In the last century, when the first steps were taken, this idea was merely articulated as a demand for a systematic collection of names. Later, in the first three decades of our century, it was the etymological analysis of names that achieved paramountcy among the several modern analytical points of view in onomastics, which is quite understandable if we consider that it was the historical aspect that dominated the research of the time. This type of survey lead to great synthetic achievements in the oeuvres of two linguists: JÁNOS MELICH (A honfoglaláskori Magyarország, 1925–1929) and ISTVÁN KNIEZSA (Magyarország népei a XI. században, 1938; Keletmagyarország helynevei, 1943). The differentiation of the etymological layers of our toponyms — especially macrotoponyms —, and their grouping on a chronological basis, served as important reference points, mainly in historical research.

KNIEZSA's historical typological system of toponyms was further refined by GÉZA BÁRCZI (A magyar szókincs eredete, 1958: 145–51), and lately GYULA KRISTÓ has made an attempt to dissolve the inherent contradictions mainly characterising the chronology (Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához, 1976). The system of Hungarian

toponyms as a whole has recently been surveyed by BÉLA KÁLMÁN (A nevek világa. 1st publication: 1967, 4th publication: 1989, English version: The World of Names, 1978). LAJOS KISS's work, "Földrajzi nevek etimológiai szótára" (1st publication: 1978; 4th, enlarged and revised edition in two volumes: 1988), is a large-scale summary of Hungarian toponyms. His work is also remarkable from the point of view of toponymical taxonomy. The author's homogeneous categories and consequent approach to name analysis can be clearly seen in the background of the etymological explanation of placenames.

A special interest in microtoponyms has characterised Hungarian linguistics since the 1930s. The change in attitude towards toponyms could be seen first in the works written by the representatives of the so called "Transylvanian school", especially in those of ATTILA SZABÓ T. The first works to give an appropriate scheme for the analysis of this layer of toponyms were LORÁND BENKŐ's "A Nyárádmente földrajzinevei" (1947a), and LAJOS LŐRINCZE's "Földrajzineveink élete" (1947). These works were later followed by two others — having similar objectives — written by MIKLÓS KÁZMÉR (Alsó-Szigetköz földrajzinevei, 1957) and GÉZA INCZEFI (Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata, 1970). The main aspect in the analysis of microtoponyms — within the boundaries of onomastics, which was gradually gaining explicit independence — was the so-called "toponymic physiology". To a certain extent these works bear the marks of the psychological trends in linguistics of the first half of our century.

Nevertheless, to weaken the one-track approach, researchers tried to take into consideration not only the different situations of the assigning of names, but also the linguistic structure of names, as well as the types of toponyms. Nevertheless, these aspects were not united under the umbrella of a homogeneous theory. The potentially justifiable levels of analysis were mixed with each other, so the categories defined on a heterogeneous theoretical basis were mixed up, too. Because of this — and not their linguistic transience or synthetic character — certain toponyms can be classified in more than one typological group at a time.

The framework of these toponymic typologies has gradually been demolished in the recent decades by the new results in this field. The growing stock of toponymic data encouraged partial research work to flourish. Nevertheless, it has been a comparatively slow process for the achievements in general toponymic theory to penetrate Hungarian toponymic research, despite the works of ANDRÁS MARTINKÓ and JÁNOS BALÁZS on the one hand — published as early as the 50s and 60s — which already dealt with very important questions of this field, and that of KATALIN J. SOLTÉSZ on the other hand (A tulajdonnév funkciója és jelentése, 1979), which was an application of the most up-to-date achievements of universal linguistics and onomastics to the Hungarian language. What the author says about the general characteristic features of proper names as linguistic signs (concerning form and meaning) by all means has to be considered in every particular field of onomastics, thus also in microtoponymic research.

Certainly, in the attempt to construct a model for the analysis of toponyms it is not enough to take into consideration what is said in this field within the national boundaries, but also what has been achieved in the field of microtoponymic research outside Hungary. Since the beginning of the 1970s it is analogy, and the question of toponymic systems and models that have come to the forefront of toponymic research in Europe. This direction has been shown by the fact that although the researchers had different reference points — some started from the general level of the theory of communication (ŠRÁMEK, Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik 1972–73), while others undertook to describe a

huge number of concrete toponyms (KIVINIEMI, Perustietoa paikannimistä, 1990)—their consequences are very similar to each other. A system of toponyms can only be described by exploring the toponymic norms and the "naming models" existing in the linguistic consciousness within a language community. The rules governing naming do not only characterise a toponymic system at a certain point on the time axis, but also have an effect on the characteristic features of the newly born elements of the name system — resulting from the hereditary nature of the model effect.

Methods of research

It is more appropriate to construct an analytic model for toponyms on the basis of theoretical considerations; the analysis of a concrete collection of names, of a closed corpus, is less suitable when one aims at constructing a toponymic typology that can also be used in the analysis of a great number of toponyms. In this work I also had to undertake to reconsider and renew the terms and categories used in toponymic description, and — so to say with transposing the point of view — to integrate them in a new network of relationships, with the aim of enforcing new, different approaches.

Despite the theoretically based approach my analytic results are always illustrated by real toponyms, thus checking theory against practical reality. In certain fields (eg. semantic naming, or constructional changes) — lacking precedents — I also had to do basic research work, thoroughly examining certain layers of concrete toponymic systems.

My approach in this work is typically microtoponymic. This fact can be explained by several causes. On the one hand, linguistically the course of creating and modifying names is much more blatant in this youngest layer of toponyms than in other groups of names. On the other hand, microtoponyms form the widest layer of toponyms in number — and consequently also in diversity.

In constructing the analytic model of toponyms I have relied on linguistic principles, exclusively applying the methods of this field of research. "Name" is a linguistic phenomenon, and as one of the specific features of humanity, it can be the subject of several disciplines and examinations. Toponyms can serve as additional material for many branches of research, and we also have to adapt the results of other fields of research in their analysis. Although we do not question the legitimacy of a complex analysis of names, in certain respects we may consider it appropriate to narrow the horizon of research; concentrating on one sole aspect, through homogeneity we can explore such phenomena that can serve as basis for comparison for other, different approaches.

With the help of the methods of linguistics, and its complex analytical methods toponym researchers have proved that the structural, semantic and stylistic questions of names, as well as the examination of their social use, etc. can on their own serve as fully efficient analytical bases. If we want to describe the systemic character of toponyms, their inherent relationships, or the operation and changes of the system, we have to define an analytic frame that seems to be most characteristic of both the toponyms' onomastic nature and generally their being linguistic signs. The results of specific onomastic and general linguistic research unanimously prove that it is structural analysis with a functional aspect that meets these demands to the greatest extent. Within the frames of an analytic model like this we have to show the common features of the category of toponyms together with the internal complexity of the system.

While retaining the homogeneity of the linguistic analysis in the description of toponyms we have to separate clearly the two kinds of analysis — which for quite a time in the history of linguistics have been distinguished: the descriptive and the historical. However, this separation is to be made with respect to the set of notions of both analytical methods: they have to be compatible, thus making it possible to show the functioning and changing of toponyms as phenomena that are interdependent and mutually determined by each other.

Basic principles

The traditional linguistic and onomastic view is that — under the circumstances of natural, or popular naming — toponyms (first of all microtoponyms) can be described as proper names that had been born as common words defining places, which later gained their secondary status of proper names. This secondariness of proper names behind common nouns can be applied to the category as a whole, but it is not necessarily applicable to the individual names. What is true of a whole class is not necessarily true of the class constituents. Nevertheless, in every naming situation this secondariness appears: only a denotatum that is primarily denoted by a common noun can get a name. However, these common and proper names can be linguistically entirely independent from each other.

Proper names are a linguistic universal, ie. there are no languages lacking proper names. Thus the creation of toponyms has to be regarded as a phenomenon under the umbrella of a current system of proper names. The base of naming is a linguistic competence. If you want to name something, the regular (and only possible) way to do it — according to this competence, which is necessarily based on reflecting certain regularities — is to create a linguistic product, the place of which in the system had already been prepared, ie. this linguistic product will serve as a proper name for others as well as for the 'inventor'. So, naming at any time is based on obeying the rules of an existing onomastic system.

Resulting from what is said above we can see that in naming instinctiveness and consciousness cannot be confronted as concepts excluding each other: to a certain extent consciousness plays a part in all forms of naming. Motivation is another feature that characterises the act of naming. Nevertheless, the level of motivation is very diverse if we compare the individual toponyms in this respect. The minimum of motivation is the taxonomic determination, but in most cases the denotata themselves prescribe the toponyms, in the sense that their inherent characteristic features — being reflected by man — serve as a base for their naming. The new name cannot contradict objective reality. Thus a name at its birth is necessarily descriptive and semantically always conscious. Though, theoretically it is possible that a person, while naming a place, coins an entirely new linguistic unit, this would contradict linguistic economy — a general principle, also governing the category of proper names. That is why the units of the new toponyms are derived from the existing set of linguistic elements.

Getting acquainted with and using the stock of toponyms, individuals also learn certain name-forming rules — as happens with common names. So, it is only communication that can form the speaker's specific onomastic consciousness and can determine their onomastic competence. On the one hand, this ability of the speakers ensures them that they are able to recognise certain — even unknown — linguistic formations of speech as toponyms, or on the other hand it makes them able to create such formations of signs. The principal under-

standing that the models of the existing toponyms determine the types of the nascent names and also directly the names themselves, makes it possible to distinguish the two levels of linguistic description: the descriptive and the historical approaches. If we describe the use of names as a linguistic norm — by exploring certain regularities — we can comparatively easily approach from here to the questions of how names are formed and how they change, and the other way round as well: regularities in changes draw our attention to the rearrangement of the inherent relationships in the system. Thus separating the descriptive and historical analyses exactly serves the purpose to make clear their relationship, ie. to see more clearly how the system works and explore its forms of motion.

The natural basic unit of toponymic research is a settlement: mostly it is the inhabitants of a village, or a smaller town that form an 'onomastic community' within which new names are created in a way that is determined by the system, too, and directed by communicative needs.

The onomastic formations of the community members can only be accepted by a social environment that has a roughly similar knowledge about the surrounding material and intellectual world, an environment that shows only a minimal difference in language and toponymic knowledge when compared with the other.

Within the individual 'onomastic communities' (in a wider sense: within dialects or languages) from age to age there are regularities characterising the system and the formation of names. The set of rules that play a part in the functioning of toponyms and in their formation can be referred to as the toponymic norm of a language. Resulting from the systemic nature of name formation, the toponymic system of the individual language communities — within areas showing linguistic unity, historical and cultural similarity, and minor differences geographically — does not seem to be substantially different. On the contrary, when we examine a suitable amount of toponyms collected from a large area — resulting from the differences in the above-mentioned factors — it is rather the differences that call our attention. Defining the borderlines of different phenomena in the toponymic norm of the parts of a linguistic area, we may be able to try to describe the Hungarian toponymic geography, ie. the 'dialects' of toponyms.

Results

The most important characteristic features of the naming norm of a given language territory can be most easily explored by the descriptive structural analysis of toponyms. In a structural analysis names can be examined in two ways: from a functional-semantic and a lexical-morphological point of view.

The functional-semantic analysis enumerates all the model types that may serve as bases of approach in naming. The resulting categories are not linguistic classes, but epistemological categories of human thought. In them the characteristic features of the denotata — recognised and reflected in the given names — are made explicit. Thus, they can only be characteristic of a language in the sense that they show differences in the methods of naming: if we examine which forms of naming, which are available in a relatively great number, are preferred more or less, or even abandoned in a given era by the members of a certain language community.

Functional-semantic analysis means the semantic and linguistic identification of naming motives. The basic concept of the analysis is the name constituent: a unit of the toponym, which — in the situation of name formation — expresses any semantic feature that is connected with the signalled denotatum. So, in the course of analysis we examine the linguistic elements of a name with the aspect of their relationship with the denotative meaning, which is the semantic core of toponyms. As we can see, 'name constituent' is a concept expressing relationship. That is why two formally identical sets of elements do not necessarily function as name constituents of identical value in different names.

Name analysis and the functional-semantic classes themselves seem to be closely related to the individual types of denotata. Our analytic model should be sensitive to this dependence. In order to meet this demand — as a preliminary — we have to categorise the types of toponyms in a way that reflects the differences of the classes of denotata. From the point of view of toponyms it is not the question of in what logical order we can describe the types of toponyms that is substantial, but it is much more important to show how this system is reflected in proper names. In the classification of kinds of places denoted by proper names, the linguistic signs used to express them, the geographical common names may serve as the base. In my recommendation there are 7 main classes, each containing 3 to 9 sub-categories.

In order to be logical, we need to have a homogeneous set of concepts in the structural analysis of names, and for that we also have to consider the possible functions of name constituents. Name constituents in toponyms basically can have four different functions: 1. they designate the kind of place; 2. they denote the place itself; 3. they express one of the features of the place, and in certain names; 4. the expressed function is not related to the denotatum (within this category — the 'reminding' function: *Rákóczi*/utca [*Rákóczi* street], and the 'conventional' function: *Fecske*/utca [*Swallow* street]). The further differentiation within the designation of the types of places means that we have to differentiate names according to the common geographical nouns they contain: Bakony/*ér* [Bakony/*brook*], Kis/*hegy* [Low/*mountain*]. In denotative function one of the two segments of the name is always another authentic toponym. The name constituents' functions expressing a feature of the place semantically have many variations. There are three main categories to show this variety: the name segment may refer to the attribute of the place (its size: *Nagy*/domb [*Big*/hill], its shape: *Rövid*/dűlő [*Short*/(larger)patch], its material: *Homok*/dűlő [*Sand*/(larger)patch], its colour: *Vörös*/föld [*Red*/ground], its age: *Új*/sor [*New*/row] etc.), the relationship of the place with something not inherent in it (designating the flora: *Hárs*/hegy [Mount/*Linden*], the fauna: *Ürge*/domb [*Gopher*/hill], a building: *Kórház*/utca [*Hospital*/street], possession: *Barta*/tag [*Barta*/patch, ie. the patch is owned by a person called Barta] etc.), or the relationship of the place with another place (designating that the place is part of something: *Hegy*/hát [*Mountain*/back], designating the precise or relative position of the place: *Sédi*/dűlő ['a (larger) patch on the place called Séd'], *Alsó*/rét [*Lower*/field], designating direction: *Esztári*/út ['a road leading to Esztár'].

Realisation of these functions in names may serve as base for a structural analysis. Examining the functional structure of names we can see that the majority of our toponyms are single-, or double-constituent names. Names with three constituents are very rare in the Hungarian toponymic system. The basic set of our name system is unquestionably formed by two-constituent names (especially the variety expressing attribute + kind of place: *Öreg*/utca [*Old*/street], *Büdös*/kút [*Stinking*/well]). When I refer to the parts of the double-constituent names I use the terms 'compliment constituent' and 'basic constituent'. If we

want to distinguish the types of double-constituent names on a structural basis, we have to enumerate all the real possibilities of linking the name constituents in this type of name.

Single-constituent names can be characterised not so much by their functional features, but by the tendencies and characteristics in their formation.

Another possible level in the structural analysis of toponyms is the lexical-morphological analysis. In the course of this analysis names and name constituents are examined with the aspect of the linguistic means of expression used in them. When we describe the toponymic system on this level, we are examining the possibilities how the functional-semantic categories of name formation are realised, by what lexical and morphological means. The basic concept of the lexical-morphological analysis is name element; an umbrella term for all the lexemes and suffixive morphemes (derivational and inflectional suffixes) that take part in forming the name. In order to describe the lexemes forming names and name constituents we should enumerate their characteristic features in the categories of parts of speech, and semantics: 1. common name (common geographical name, national name, name of occupations, name of plants, name of animals, name of materials, name of buildings etc.), 2. place name or its derivative (single-constituent, double constituent, derived, non-derived names, element of a place name), 3. personal name (family name, Christian name etc.), 4. other proper name, 5. a word with an adjectival character (derived, non-derived, participle etc.), 6. numeral (cardinal or ordinal), 7. syntagm (adverbial; verbal, participial; inorganic).

There is no hierarchical dependence between the functional-semantic and lexical-morphological model, they are just placed on different levels. It is true for all languages that there are many formal possibilities available for the actual realisation of the functional categories. The cause of this variety is that the lexical-morphological models of names are attached to the morphology and syntax of the common nouns.

In order to describe the syntactic relationship between the constituents of names containing two constituents we put them into categories according to the syntactic types used in forming these names: place names can be adjectival, adverbial and co-ordinative constructions. From the descriptive point of view it is the adjectival group that mainly causes problems, since the terms used to describe them in the grammar of common nouns (qualifying, specifying etc. premodifiers) are less suitable here. The complexity of this name type can be described more precisely with the notional concepts of our semantic model. To this we can at most attach the phenomenon of not signalling the adjective constructions (*Görbe/ér* [*Crooked/brook*]), or signalling them (*Falu/erdeje* ['The Village's Woods']).

Describing the ways of linking these functional-semantic and lexical-morphological structure types that are realised in names, we can present important features of the examined 'name community's' naming norms in the field of toponyms. It is not without problems if we want to co-ordinate the functional-semantic categories and the lexical-morphological models: on the one hand, the functions of the name constituents are not at all subject to rapid changes, if they change, it is just their variations that change, on the other hand, the lexical-morphological models, which are linked to them, show a relatively rapid change — as linguistic signs usually do. Thus from time to time there is a kind of tension arising in the naming norm between the two levels of the name structure: new linguistic structures are attached to the existing functional models.

In the analysis of the history of name formation we have to take this above-mentioned change into consideration. In the course of the historical

toponymical analysis we are examining what linguistic rules govern the formation of new toponyms and what kind of forces rule over the linguistic units when they are built into toponyms.

When describing this, our basic principle is that existing toponyms — through their model effect, by means of the speakers' name competence — fundamentally determine also the character of the new elements of the system. Nevertheless, the constant changing of the names' lexical-morphological character is not exclusively an aspect of the formation of new names, but also plays a part in the modification of the existing toponyms.

The possibilities of toponym formation can be described in the following five categories:

1. Names formed by s y n t a c t i c c o n s t r u c t i o n are originally created as syntagms. Both units of the construction give a piece of information about the denotatum, so they are to be regarded as name constituents expressing a functional feature. The most important type here is that of the names based on attributive phrases, which at the same time is the central type of the Hungarian toponymic system. In synchronic systems it is not easy to separate the names based on adverbial phrases. The problem is that names formed in a different way also contain adverbial syntagms, or adverbial suffixes. A similarly special layer of names is that of names based on co-ordinative structures. These latter — with only some exceptions — are artificially formed names, mainly induced by administrative amalgamation of settlements *(Budapest, Baktalórántháza).*

2. The term m o r p h e m a t i c c o n s t r u c t i o n covers a kind of name formation in which a bound morpheme (derivative or inflectional suffix) or a functionally similar element (postposition) is added to a lexeme, thus enabling the lexeme to function as a toponym. So, name formation can be defined as a process, during which the toponymic, 'proper name' status of a given string of signs is created by adding a toponymic suffix to a stem morpheme: *Bogáncsos, Kereki.* Sometimes in practical name analysis it is very difficult to distinguish derived names from names containing derivational suffixes, since the latter may also be formed by grammatical construction, structural change etc.

From the group of modificational nominal suffixes it is only the plurals and the possessives that function in name formation. The group of toponyms formed with the plural suffix *(Nyilak, Nyolcasok)* is much more complex semantically than the other, formed with the possessive suffix *(Almásié),* which can only express one functional feature. Formally both groups are almost entirely closed: names belonging to them are not likely to be subject to further derivation, and they are seldom used as parts of other names. Both name groups seem to be very strongly fixed to certain areas. The construction of toponyms with adverbial suffixes *(Csárdánál)* and postpositions *(Falufölött)* is only related to the former group in terms of the expressed function, while in other respects rather differences are dominant.

3. In s e m a n t i c n a m e f o r m i n g , existing lexemes (common nouns and proper names) get a new, toponymic meaning. According to the characteristics of the semantic change, five main types can be distinguished.

Semantic split means that a geographical common name becomes a linguistic unit valued as a proper name: *Séd* [*Brooklet*], *Akácos* [*Acacia Grove*]. This name formation is dependent on the character of the denotata, thus related to the dimensions of the given microtoponymic system. Names formed this way are often based on compound words, and are sensitive to structural changes.

Extension or narrowing of meaning (*Pest* 'Budapest', *Amerika* 'USA') can be understood as a change within one class of objects. Its condition is that the old and the new names live parallel in a polysemantic relationship. This type of name formation directly effects the hierarchical order of names, and it also has a major effect in toponymic taxonomy.

Two from among the forms of metonymy described in semantics are of great importance in the formation of toponyms. In our typology we have to distinguish quite a few variations of metonymic name formation. The majority of them are based on the local relationship of places (eg. a river > the area on which it flows: *Séd* 'szántó' [*Brooklet* 'field']. Metaphorical name forming has been almost entirely restricted to the type of names defining shape (*Fecskefarok* 'dűlő' [*Swallow's Tail* '(larger)patch']). But beside these, the metaphorical use of the names themselves is also important (*Szibéria* 'dűlő' [*Siberia* '(larger)patch']).

Inductive (secondary) name formation proves the autonomy of the onomastic system: the existing toponyms — especially those with a metaphorical character — can directly induce forming names that have no causative relationship with their denotata; thus their descriptive character is very restricted: *Csizmás* 'ilyen alakú dűlő' [*Booted* 'a piece of land shaped like a boot'] > *Kapcás/tag* 'a Csizmáshoz közeli szántó' [*Foot-clothed/land* 'a field near the area called 'Booted'].

Removing names can be observed among microtoponyms as well. The base of this is similarities discovered between two landscapes, the toponymic mastery of the community that has moved to a new settlement, as well as the reminding function of names.

4. In names formed by a s t r u c t u r a l c h a n g e the modification of the form of the toponym takes place while keeping the denotative meaning untouched. Thus what appears is always a synonym of the existing name. The smallest change that can be recognised from a structural point of view is a difference of one morpheme (reduction or expansion). If the name is reduced with a functional name constituent, I call it ellipsis *(Hosszú/dűlő >> Hosszú)*. If one element of a name constituent is omitted, I call it reduction *(Csorgóér/hát >> Csorgó/hát)*. The expansion of the body of the name can happen by completion — when a new name constituent is added — *(Bogács >> Bogácsi/dűlő),* or by augmentation — when a new element is added *(Nyolcas >> Nyolcasi)*.

I am discussing folk etimology (*Föhenyes/árok* [*Sanded/ditch*] >> *Fényes/árok* [*Bright/ditch*]) and de-etimologisation here, within structural changes, as the denotative meaning of our names formed this way remains unchanged. The modification of the form can be smaller here — not necessarily one morpheme —, but they are never regular, systemic sound changes.

5. N a m e a d a p t a t i o n enriches the toponymic stock from an external store. Since their problem is substantially different from that of the above-mentioned processes of name formation, I do not discuss them in this work.

Further possibilities

My analytic model first of all aims at describing basic relationships and grasping general characteristics. We should not forget that constructing an ideal typology that is able to fully describe the formation and the structure of all toponyms — not neglecting even their irregular characteristics — is not very likely to be born. Language — and so the toponymic system — has always been characterised by features and processes living side by side, collater-

ally or contradicting each other. Where the main active forces meet — as the result of the interference — plenty of varieties and individual features arise. Aiming at a synthetic description one can neglect these variations, while a sensitive analysis can show the general active forces behind the peculiarities.

Certainly, my model for the analysis of toponyms will only be proved when it is used for the systemic examination of a great number of toponyms — which examination was the real goal of constructing it. I assume that if one uses this kind of analysis in processing toponymic data — even some 10 thousand of them — the experiences will surely demand the refinement of the categories and concepts of the descriptive model. Nevertheless, this type of relativity and open-endedness is not just a natural concomitant of the processes in scientific researches, but also a necessary requirement.